

А. Нурмонов
Б. Ёўдошев

**ТИЛШУНОСЛИК
ВА
ТАБИЙ ФАҢЛАР**

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА УРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

А. НУРМОНОВ, Б. ЙЎЛДОШЕВ

ТИЛШУНОСЛИК ВА ТАБИЙ ФАНЛАР

*Олий ўқув юртлари ўзбек филологияси
факультетлари учун ўқув қўлланма*

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА АКЦИЯДОРЛИК
КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2001

Олий таълим вазирлиги қошидаги Олий уқув юртлариаро илмий-услубий бирлашмалар фаолиятини мувофиқлаштирувчи Кенгаш Президиум томонидан Филология факультетлари учун уқув қўлланмаси сифатида нашрга тавсия этилган.

Т а қ р и з ч и л а р :

Физика-математика фанлари доктори *А. Муллажонов*, биология фанлари доктори *Л. М. Саидбоева*, кимё фанлари номзоди, доцент *Т. Насриддинов*, фалсафа фанлари доктори *Т. Ортиқов*, филология фанлари доктори *Д. Қуронов*, филология фанлари номзоди, доцент *А. Собиров*

Фан нима? Фанлар системаси нима? Фанлар системасида тилшунослик қандай ўрин эгаллайди? Тилшунослик бошқа фанлар ютуқларидан қандай озиқланади ва тилшунослик ютуқлари бошқа фанларга қандай таъсир қилади? Қўлингиздаги китобда ана шу саволларга жавоб берилади.

СЎЗ БОШИ

Ҳар қандай фан фанлар системасидан ўрин олар экан, у, албатта, шу система таркибидаги бошқа фанлар билан маълум муносабатда бўлади.

Ҳозирги кунда барча фанларда системавий тадқиқотларга катта эътибор берилётган ва бунинг натижасида жиддий ютуқларга эришаётган бир пайтда фанларнинг ўзаро муносабатини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга.

Тилшунослик ҳам фанлар системасида бир қанча фанлар билан узвий алоқадир. Бу алоқаларсиз тилшуносликнинг ўрганиш объекти бўлган тилнинг ўзига хос томонларини очиб бериш мумкин эмас. Масалан, тилшуносликнинг фонетика бўлимида нутқ товушларининг акустик томони физиканинг акустика бўлими маълумотлари асосида ўрганилади. Нутқ товушларининг пайдо бўлишида иштирок этадиган нутқ органларининг вазифасини физиология материалларисиз баён қилиш мумкин амас. Ёки нутқ паталогияси муаммолари тиббиёт фани билан узвий алоқада ҳал қилинади.

Тилшуносликда лисоний бирликларнинг бошқа лисоний бирликлар билан бирикиш имкониятлари ва ушбу имкониятнинг юзага чиқиш масалалари билан шуғулланувчи валентлик назариясининг вужудга келиши бевосита кимё фанининг таъсири билан боғлиқдир.

Кейинги даврларда автоматиканинг ривожланиши тилшунослик фанига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Тилшуносликда лингвистик моделлаштириш, автоматик таржима муаммолари пайдо бўлди. Ана шундай муаммолар тилшунослик фанининг математика, кибернетика каби фанлар билан алоқасини кучайтирди.

Бу омилларнинг барчаси тилшуносликни фанлар системасида бошқа фанлар билан муносабатда ўрганишини тақозо этади. Ана шундагина ёш мутахассис бу фаннинг фанлар системасида тутган ўрнини тўғри пайқай олади.

Шунинг учун ҳам 1999—2000 йилдан бошлаб олий ўқув юртлари филология факультетлари ўқув режасига 52 соат ҳажмда тилшунослик фанининг табиий фанлар билан алоқасини ўрганишга бағишланган курснинг киритилганлиги айни муддаодир. Шунини таъкидлаш керакки, тилшуносликнинг табиий фанлар билан алоқаси унинг фанлар системасида бошқа фанлар билан алоқасининг бир қисмини ўз ичига олади. Тилшуносликнинг фанлар системасида тутган ўрни ва бу системада бошқа фанлар билан муносабатини тўлиқ талабаларга ва ёш тилшунос мутахассисларга етказмоқ учун тилшуносликнинг

ижтимоий фанлар билан муносабатини ёритишни ҳам лозим деб топдик.

Қўлланманинг кириш, биринчи боби проф. А. Нурмонов, 11-бобдаги «Тилшунослик ва биология» бўлимининг «Дарвинизм ва тилшунослик», «Тилшунослик ва неврология», «Тилшунослик ва кимё», «Нисбийлик назарияси ва тилшунослик», «Тилшунослик ва кибернетика», «Тилшунослик ва семиотика», «Автоматик таржима», «Тилшуносликнинг математика билан муносабати» (1-5), «Тилшуносликнинг табиий фанларга таъсири», «Тилшунослик ва география», «Ареал лингвистика» қисмлари проф. А. Нурмонов, қолган қисмлар проф. Б. Йулдошев томонидан ёзилган.

Бундай қўлланма ўзбек тилшунослиги тарихида илк марта дунёга келаётганлиги учун унда айрим нуқсонларнинг кўзга ташланиши табиий. Агар муҳтарам уқувчиларимиз китобда учрайдиган ана шундай камчиликлар ҳақида фикр-мулоҳазаларини билдирсалар, муаллифлар уларни бажонудил қабул қиладилар ва бу фикр-мулоҳазалар китобнинг келажакдаги такомиллашувига ёрдам беради, деб умид қиладилар.

Фан ва унинг пайдо бўлиши

1. Узаро сўзлашганда фан сўзини кўп эшитамиз. Лекин, фан нима? У нималарни ўз ичига олади? Бу саволларга жавоб беришда кўпинча ўйланиб қоламиз. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида фан тушунчаси ҳақида қуйидагича изоҳ берилади: «Табиат ва жамиятнинг тараққиёт қонуниятларини очиб берувчи ҳамда атрофдаги муҳитга таъсир кўрсатувчи билимлар системаси» [1].

Инсон пайдо бўлибдики, ўзини қуршаб турган оламни ва шу оламнинг таркибий қисми бўлган ўзини ҳам билишга қизиқиб келади. Ана шундай қизиқиш айниқса Қадимги Шарқ мамлакатларида, хусусан, Миср, Ҳиндистон, Хитой сингари мамлакатларда кучайди ва табиат ва жамиятнинг тараққиёт қонунларини амалий асосда кузатиб, башорат қилувчи махсус кишилар — мутафаккирлар етишиб чиқди. Бундай мутафаккирларнинг оламни амалий кузатишлари натижасида чиқарган хулосалари жамлана бориб математика, астрономия, мантиқ, этика сингари фанларнинг асослари пайдо бўлди.

2. Ўзбек тилида **фан** маъносида **илм** атамаси ҳам қўлланилади. Лекин илм атамасининг маъноси кенгроқ.

Ислом Шарқида «илм» тушунчаси ҳам диний, ҳам дунёвий мазмун касб этган. Айни пайтда илмнинг бу икки палласи ўзига хос жиҳатларга эгаллиги ҳам инкор этилмаган. Бу ҳақда А. Аъзамов қуйидагиларни ёзади: «Фан инсон яшайдиган муҳит — табиат (метогалактикадаги жараёнлардан мия фаолиятигача) ва жамият билан (БМТ фаолиятидан шахс руҳиятигача) иш тутса, дин инсоннинг ички дунёси — қалб ва руҳига тааллуқлидир. Ҳар икки жабҳа онг ва тафаккур кўприклари билан туташган» [2].

XI асрдан (яъни тасаввуф таълимоти илм сифатида шаклланидан) бошлаб «илми қол» ва «илми хол» тушунчалари муомалага киритилади. Дастлаб бу икки

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. М., 1981, 194-бет

² Абдулла Аъзам. Фан ва дин: муносабат диалектикаси. Тафаккур, 1999, 1-сон, 42-бет.

тушунча сўфийнинг зохирий ва ботиний дунёсига оид, муриддан муридга берилиши мумкин бўлган ёки бўлмаган билимга нисбатан истифода қилинган. «Илм қол» сўз билан ифодалаш, ўрганиш йўли орқали берилиши мумкин бўлган билимни англатса, «илми хол» ҳар бир сўфийнинг, ўз тафаккури ва эътиқодига хос, қалб кўзи билан етишган, ўзгаларга ўргатиш имкони бўлмаган билимни билдирган, Абу Райҳон Беруний «Қол илми», Баҳоуддин Нақшбанд эса «Ҳол илми»нинг етук вакили эди. Бири авлодлар учун нодир асарлар ёзиб қолдирган бўлса, иккинчиси юзлаб издошларига руҳият сабоғини берган. Шунинг баробарида Беруний ўзига замондош сўфийлар таълимотини инкор қилмаган, Нақшбанд ҳам дунёвий илмга хайрихоҳ бўлган.

Ҳар қандай фан асосида кишиларнинг оламни бево-сита кузатиши ётади. Инсон ўзини қуршаб турган олам узвларини сезги органлари ёрдамида ҳис қилади. Бошқаларига солиштиради, фарқли ва ўхшаш белгиларини аниқлайди. Сунгра муайян хулосага келади. Демак, ҳар бир фан инсонларининг оламни кузатиши, билиши жараёнида, унинг натижасида пайдо бўлади.

3. Фаннинг асоси бўлган **билиш** узоқ вақтлардан буён мутафаккирларни қизиқтириб келади. Жумладан, бизнинг бобокалонларимиз ҳам бу соҳада ўзларининг қимматли фикрларини баён қилганлар.

Дунё алломалари ичида иккинчи муаллим номи билан машҳур бўлган Фаробий билишнинг икки даражасини ажратади. Хусусан, у «Илмларнинг келиб чиқиши тўғрисида» («Ихсо ал-улум») асарида илмларни келтириб чиқарадиган сабаблар ҳақида фикр юритиб, қуйидагиларни баён қилади: «Оламда субстанция (жавҳар) ва акциденция (ораз) ҳамда субстанция ва акциденцияни яратувчи Марҳаматли ижодкордан бошқа ҳеч нарса йўқдир» [1].

Фаробийнинг жавҳар ва ораз ҳақидаги бу фикри билиш назариясида буюк инқилоб эди. Чунки бизни қуршаб турган олам ва унинг унсурлари жавҳар ва оразларнинг ўзаро диалектик муносабатидан ташкил топгандир.

Фаробий тилга олган жавҳар ва ораз тушунчалари остида нима ётади? Ҳар қандай нарса дастлаб бизнинг сезги органларимизга таъсир қилади. Ана шу сезги органларимиз ёрдамида ҳис қилиш мумкин бўлган белгилар

¹ Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент, 1983, 151-бет.

ораз саналади. Ораз Аристотель фалсафасидаги акциденцияни билдиради.

Фаробийнинг тушунтиришича, оразни беш сезги органлари ёрдамида ҳис этамиз.

Хусусан, ранг кўриш сезги органи орқали; овоз эшитиш органи орқали; маза-таъм — маза сезги органи орқали, предметларнинг ҳолати: совуқ-иссиқлиги, қаттиқ-юмшоқлиги тана сезгиси орқали, ҳид ҳидлаш органи орқали ҳис этилади.

Бу сезги органлари инсондан ташқари ҳайвонларда ҳам мавжуддир. Демак, юқоридаги сезги органлари барча жонзодларга хос. Улар орқали ҳар қандай жонзод ўзини қуршаб турган оламни амалий билади, унга мослашади.

Инсоннинг сезги органлари ёрдамида ҳосил қилган билими ҳиссий ёки амалий билим саналади. Булардан ташқари инсон хаёл суриш, нутқ ёрдамида ҳам билимга эга бўлиши мумкин. Билишнинг бу йўли қувваи нотика ва қувваи мутахайила дейилади. Нотика қуввати бошқа барча қувватларнинг (сезгиларнинг) етакчиси, раисасидир [1].

Ҳиссий билим билишнинг асоси, таянч нуқтаси саналади. У инсонни қуршаб турган олам узваридан ҳар бирини алоҳида кўриш, ушлаш, эшитиш, мазасини татиш, ҳидлаш орқали ҳосил қилинади.

Ҳиссий билим билиш жараёнининг марказий нуқтаси саналса ҳам, лекин у кўпинча алдаб қўйиши мумкин. Масалан, Қуёш ер атрофида айланаётгандай кўринади. Аслида эса аксинча.

Шунинг учун бизнинг аجدодларимиз **ҳиссий билиш** билан **идрокий билишни** ажратганлар. Идрокий билиш ҳиссий билимларни солиштириш, қиёслаш, умумлаштириш, ҳиссий билимларнинг ҳосил бўлишига асос бўлган оразлар (акциденциялар) замирида яширинган моҳиятни-жовҳарни аниқлаш орқали ҳосил қилинади. Масалан, танада иситманинг кўтарилишини аниқлаш ҳиссий билим саналади. Лекин ҳар қандай ҳарорат ўз-ўзидан кўтарилмайди. Унинг маълум ички сабаблари бор. Ана шу сабабни аниқлаш иситмага ўхшаш, у билан боғлиқ бўлган бир қанча ҳиссий билимларни солиштириш, қиёслаш, умумлаштириш орқали амалга оширилади ва иситма ниманинг ташқи аломати эканлиги аниқланади.

Солиштириш, қиёслаш, мантиқий умумлаштириш

¹ *Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент, 1983, 151-бет.*

орқали ҳосил қилинган билим **идрокий, назарий билим** саналади. Бу билим орқали оразлар замиридаги жавҳар белгиланади. Ҳар қандай фан ана шу билимларни келтириб чиқаради.

Бундан кўринадики, ҳиссий (фаҳмий) билим тажриба, амалиёт, бевосита кузатиш босқичи саналиб, ҳақиқий назарий (идрокий) билим амалий билимларнинг ўзаро муносабатини ўрганиш, умумлаштириш орқали ҳосил қилинади ва бу билимга эга бўлиш ҳар қандай фаннинг бош мақсади саналади.

Билишнинг бу икки босқичи ҳозирги даврда барча фан вакиллари томонидан эътироф қилинади. Ана шу икки босқич ҳақида илк марта маълумот берган бобокалонимиз Абу Наср Фаробийдан ҳар қанча фахрлансак арзийди.

4. Ҳар бир фан кишиларнинг амалий эҳтиёжи туфайли вужудга келади. Буюк аждодимиз Абу Райҳон Беруний ҳам «Геодезия» асарининг кириш қисмида ҳар бир фаннинг инсон ҳаётидаги зарурий эҳтиёжлар талаби билан вужудга келишини айтади.

Фанларнинг келиб чиқиши ҳақида илк маълумот Абу Наср Фаробий томонидан берилади. Унинг фикрича, ҳар бир фан жавҳар (субстанция) ва ораз (акциденция)ларни ўрганиш асосида келиб чиқади. Хусусан, сонлар тўғрисидаги илмнинг пайдо бўлиши ҳақида кўйидагиларни ёзади: «...бирликлардан вужудга келувчи саноксиз ва жуда кўп миқдорни ташкил қилувчи сон субстанциянинг турли усуллар билан қисмларга ажратиш ва унинг турли бирликлардан иборатлиги натижасида келиб чиққандир. Субстанция ўз табиати жиҳатидан чексиз даражада бўлақларга ажратиб кета олишлиги сабабли, сон ҳам ўз табиати жиҳатидан чексиздир. Сон тўғрисидаги илм — бу субстанция бўлақларини бир-бирига кўпайтириш, бирини иккинчисига бўлиш, бирини иккинчисига қўшиш, бирини иккинчидан айириш, агарда бу бўлақларнинг негизи бўлса, негизини топишга ва уларнинг мувозанатини аниқлашга қаратилган илмдир. Соннинг қандай келиб чиққанлиги, унинг вужудга келиши ва кўпайиши, уни мустақил мавжудлик даражасига олиб келган, имкониятдан воқеликка ҳамда йўқликдан борликқа айлантирган сабаб нимадан иборат эканлиги юқорида айтилганлардан аниқ кўриниб турибди. Бу илмни юнон донишмандлари арифметика деб атайдилар.» [1].

¹ Абу Наср Фаробий. Ўша асар. 174—175-бетлар

Субстанциянинг кўп бўлакларга ажрала бошлаши ва улардан ҳар бирининг маълум фигураларга (уч бурчак, тўрт бурчак ва ҳ. к) эга бўлиши ва фигураларни ўрганадиган илмга эҳтиёж туғдирди. Ана шу эҳтиёж туфайли геометрия фани вужудга келди. Субстанциянинг ҳаракатчанлиги таъкидланиши билан бирга, осмон ҳаракатини ўрганувчи илм вужудга келганлигини айтади. Бу илм олдинги икки илм: арифметика ва геометрияга асосланиши, бу илмларсиз мавжуд бўлмаслиги таъкидланади ва бу илмнинг номи астрономия эканлигини ёзади.

Субстанция ҳаракатдан ташқари овозга ҳам эга бўлиши ва бу белгини ўрганувчи мусиқа фани вужудга келганлигини айтади.

Субстанция қизариш-оқариш, узайиш-торайиш, кўпайиш-камайиш, туғилиш-улиш, касалланиш-соғайиш каби белгиларга ҳам эга бўлади.

Субстанциянинг бундай ўзгаришларини ўрганишга эҳтиёж туфайли табиат туғрисидаги фан пайдо бўлганлигини баён қилади.

Булардан сўнг илоҳиёт илмининг, ундан кейин тил ҳақидаги илм ва грамматиканинг, шунингдек, мантиқ ва поэтиканинг қандай амалий эҳтиёж билан вужудга келганини асосли далиллар билан кўрсатиб беради.

Илоҳиёт илми ҳақида фикр юритар экан, «бу илмнинг табиатдан юқори турган илм-метафизика илми» эканлиги ва у барча илмларнинг якуни ва охири эканлиги, ундан сўнг бирор нарсани текширишга зарурият қолмаслиги айтилади.

Кўринадик, барча фанлар объектив борлиқдаги жавҳар (субстанция) ва унинг оралари (акциденциялари)ни ўрганиш асосида вужудга келганлиги таъкидланади ва тил ҳақидаги илм билан грамматика фанлар ичида алоҳида ўрин тутиши кўрсатилади.

Бу фикрлар бундан минг йиллар олдин баён қилинган бўлса ҳам, лекин ҳанузгача ўз қимматини йўқотгани йўқ.

Фанлар системаси

1. Система нима? Бу саволга ҳозирга қадар турлича жавоблар берилади. Система нима эканлигига жавоб беришдан олдин бунинг қандай муҳим белгилардан иборат эканлигига эътибор бермоқ лозим.

Аввало, ҳар қандай система ички бўлинувчанлик

хусусиятига эга. Демак, система муайян ички тузилишга эга бўлиб, икки ва ундан ортиқ қисмларнинг ўзаро муносабатидан ташкил топади. Масалан, бир туп дарахтни олсак, бу дарахт система сифатида ички тузилиш бирликларининг ўзаро муносабатидан иборат. Унинг ички тузилиш бирликлари илдиз, тана ва шох ҳамда уларнинг муносабатидан ташкил топган.

Системанинг иккинчи жиҳати шундан иборатки, системани ташкил этган узвлар ўзаро шартланган, бир-бирини тақозо этувчи кўп поғонали муносабатда бўлади. Масалан, илдизсиз тананинг, танасиз шохнинг бўлиши мумкин эмас. Уларнинг ҳар қайсиси бир-бирини тақозо этади, бир-бири билан шартланган.

Системанинг учинчи жиҳати шундаки, ҳар қандай система ички бўлинувчанлик хусусиятига эга бўлганлиги туфайли, системани ташкил этган қисмлар билан система ўртасида ҳам муносабат бўлади. Бу муносабатни: «...дан ташкил топади», «...нинг таркибига киради» ифодаси билан кўрсатиш мумкин. Бошқача айтганда, у бутун ва булак, тур ва жинс муносабатини ўз ичига олади. Масалан, дарахт ва унинг илдизи, танаси, шохи, барглари ўртасида бутун ва булак муносабати бўлса, дарахт билан олма, ўрик, шафтоли ўртасида тур ва жинс муносабати мавжуд.

Системанинг тўртинчи жиҳати унинг ички тузилишининг поғонавийлигидир. Яъни бутун ва булаклик, тур ва жинслик муносабати нисбий характерга эга. Маълум жинсларга нисбатан тур, булакларга нисбатан бутун бўлган қисм бошқа бутун ёки тур таркибига кириб булак ёки жинс бўлиши мумкин. Масалан, **олма** бир неча навларнинг умумлашмаси сифатида навларга нисбатан тур, ҳар қайси нав эса жинс бўлиб келса, дарахтга нисбатан **олма** жинс ролини ўйнайди.

Системанинг бешинчи жиҳати субстанционаллигидир. Яъни субстанция ва уни бевосита кузатишда тазоҳирлар орқали воқеланиши, умумийлик — хусусийлик, моҳият — ҳодиса, имконият — воқелик диалектикасининг ўзида намоён қилишидир.

Шундай қилиб, бир-бирини тақозо этувчи икки ва ундан ортиқ унсурларнинг ўзаро шартланган муносабатидан ташкил топган бутунлик система саналади.

Бу жиҳатдан фан ҳам системадир. Чунки у ҳам ички бўлинувчанлик хусусиятига эга. Шу билан фанни ташкил этган ҳар бир узв ўзаро шартланган муносабатда. Бир фан турининг мавжуд бўлиши иккинчи фаннинг

булишини тақозо этади. Масалан, геометрия арифметика билан узвий алоқада. Геометрия ва арифметикасиз астрономиянинг бўлиши мумкин эмас ва ҳ. к.

Фан система (бутунлик) сифатида ички булиниш хусусиятига, яъни ички тузилишга эга. Унинг ички тузилиши поғоналидир. Фан аввало йўналишларга, йўналиш тармоқларга, тармоқлар яна кичик ихтисосликларга бўлинади.

Бу булинишнинг ҳар бири бир поғонани ҳосил қилиб, кейинги бўлинишлар учун кичик система вазифасини ўтайди. Масалан, аввало, табиий фанлар, ижтимоий-гуманитар фанлар, техника фанлари каби йўналишларга бўлинади. Табиий фанлар фанлар системасида ўзаро муносабатда бўлган бир неча бўлақларнинг биттаси сифатида система элементи саналса, кейинги босқичида, табиий фанларнинг ўзи физика-математика, кимё, биология, механика, техника каби фан тармоқларини ўз ичига олиб, бу фанлар учун система ролини ўтайди. Физика-математика фанлари физика ва математика фанларига бўлинади. Физика ва математика ўзи ҳам яна ички булинишга эга. Масалан, математика: математик таҳлил, геометрия, эҳтимоллар назарияси, алгебра ва сонлар назарияси каби ихтисосликларга бўлинади.

Ҳар бир булинишда бўлинувчи система бўлса, булинма унинг аъзоси вазифасини бажаради. Система таркибидаги ҳар бир аъзо шу система доирасида ўзаро шартланган, бир-бирини тақозо этувчи муносабатда бўлади. Масалан, математика таркибига кирувчи барча ихтисосликлар ўзаро ана шундай муносабатдадир. Фанлар системасида маълум фан тармоғи билан муносабатда бўлмаган бирор бир тармоқ мавжуд эмас.

Юқорида баён қилинганлар асосида фанлар системасини қуйидаги чизмада ифодалаш мумкин.

Ҳозирги кунда мустақил Республикамизда йигирмадан ортиқ фанлар таркибига кирган беш юз саксондан ортиқ ихтисосликлар буйича илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Бир объект ҳозирги кунда бир неча фанларнинг оралигида урганилиши лозим бўлади. Демак, маълум бир фан бошқа туташ фанларсиз тўлақонли муваффақиятга эриша олмайди [1].

Фанлар таснифи ҳақида

1. Дунёдаги барча билимларни гуруҳларга ажратиш, тасниф қилиш билан дастлаб Демокрит, **Афлотун**, айниқса Арасту каби юнон файласуфлари шуғулланган. Масалан, фанлар таснифи масаласини ўрганган Афлотун (эрамизгача 427—347 йиллар) биринчи ўринга диалектикани қўйган. Унинг таълимотида диалектика физика ва этика каби қисмларга ажратилган.

Афлотуннинг шогирдларидан бири, буюк мутафаккир **Арасту** (эрамиздан 384—322 йиллар) фанлар таснифи муаммоси билан илк бор жиддий шуғулланган. Унинг «Метафизика», «Топика» каби бир қатор асарларида барча илмлар дастлаб назарий ва амалий фанларга ажратилган эди. Арасту таълимотига мувофиқ, аналитика (мантиқ), физика, математика, метафизика фанлари назарий фанлар қаторига киради, этика, иқтисодиёт, сиёсат кабилар эса амалий фанларга мансубдир.

2. Урта аср араб-мусулмон Шарқда билимларни яхлит, тизим сифатида ўрганиш, уларни турли гуруҳларга тасниф қилишда юнон файласуфлари ишлаб чиққан юқорида қисман қайд этилган ана шу тамойиллардан кенг фойдаланилган. Жумладан, Ёқуб ибн Исҳоқ **ал-Киндий** (801—866) Шарқда биринчилардан бўлиб фанлар таснифи масаласи билан машғул бўлган. Шу муаммога бағишлаб олим «Инсоний билимлар таснифи», «Билимлар моҳияти ва улар таснифи», «Арасту китобларининг миқдори ва фалсафани эгаллаш учун зарур омиллар» каби бир қатор рисоалар яратди. Лекин бу рисоалардан бизгача фақат сўнгги асари етиб келган, холос. [2] Ўзининг фанлар таснифида ал-Киндий фалсафа муаммоларини ўрганишга катта аҳамият бера-

¹ Кедров Б. М. О современной классификации наук. — Вопросы философии. 1980, № 10, 85-бет.

² Джанматова Х. И. Ал-Кинди // Из философского наследия народов Ближнего и Среднего Востока. Ташкент, 1972.

ди. Фалсафани олим билим ва фаолиятга ҳамда амалий ва назарий мутафаккирликка ажратади. Назарий фанлар ал-Киндий таълимотига кура математика, тиббиёт ва диншунослик (теология)дан иборат. Амалий фанлар эса ахлоқ (этика), хўжалик юритиш ва фуқаролик сиёсати сингари турларга бўлинади. Олимнинг фикрича, фалсафа фан сифатида математикага асосланади.

3. Ал-Киндийнинг фанлар таснифига оид рационалистик таълимоти кейинчалик ар-Розий, Фаробий, Ибн Сино, Беруний сингари Урта Осиёлик қомусий олимлар дунёқарашининг шаклланишига ўз таъсирини кўрсатди. Араб тилида асарлар ёзган бундай олимлар фақат барча фанлар таснифи билангина эмас, балки айрим билимлар, фанларнинг ички бўлиниши билан ҳам изчил шуғулландилар. Шундай олимлар орасида Абу Бакр **ар-Розий** (865—925) томонидан ишлаб чиқилган кимёвий билимлар таснифи алоҳида қимматга эга.

Абу Бакр ар-Розий «Сирлар сири ҳақида китоб» рисоласида кимёвий билимларни уч гуруҳга ажратади: а) моддаларни, нарсаларни билиш; б) асбобларни билиш; в) кимёвий жараёнларни билиш билан алоқадор билимлар [1].

4. Урта Осиёда фанлар таснифи муаммосининг асосчиларидан бири Абу Наср **Фаробий** (873—950) бўлиб, 160 дан ортиқ асар яратган, «Шарқ Аристотели (Арастуси)» деб тан олинган буюк мутафаккирдир.

Фаробий «Китоб ат-таҳсил ас-саодат» асарида барча мавжуд билимларни назарий ва амалий гуруҳларга ажратади. «Саодатга етакловчи китоб» рисоласида эса Фаробий фалсафани назарий билимлар қаторига киритади, унинг таркибига математика, физика, метафизика ҳам мансуб, деб ҳисоблайди. Амалий билимларга эса ахлоқ (этика) ва сиёсат тааллуқлидир. «Фанларнинг келиб чиқиши» рисоласида олим барча мавжуд билимларни беш катта гуруҳга ажратади:

1. Тил ҳақидаги билим — етти бобга бўлинади;
2. Мантиқ (логика);
3. Математика — етти мустақил билимлардан иборат: арифметика, геометрия, оптика, юлдузлар ҳақидаги илм, мусиқа ҳақидаги илм ва механика;
4. Табиий ва диний фанлар ёки метафизика;
5. Шаҳарни бошқариш ҳақидаги фан (ёки сиёсатшунослик), юриспруденция ва қалам.

Фаробий таълимотидаги фанлар системасида барча

фанлар ўзаро боғлиқ, алоқадор бўлиб, бири иккинчисининг ривожига самарали таъсир этади. Фаробийнинг бу таснифи Шарқда ва Европада ўзидан кейинги олимларнинг қарашларида сезиларли из қолдирди.

5. X асрнинг иккинчи ярмида Басра шаҳрида диний-фалсафий фанлар билан шуғулланувчи бир гуруҳ олимлар «Ихван ас-сафо ва хуллан ал-вафо» номи остида уюшадилар. [1] Улар «Ихван ас-сафо» («Софдил ака-укалар») номи билан фанлар қомусини туздилар. Масалан, шу қомусда таъкидланишича, пропедевтика қуйидаги тўққиз фанни ўзига бирлаштиради: 1. Ёзув ва ўқиш (қироат) ҳақидаги билим. 2. Луғатшунослик ва грамматика. 3. Ҳисоб ва мол-мулк айирбошлаш ҳақидаги билим. 4. Поэтика ва вазн улчови. 5. Фол очиш, туш таъбири, қарғиш, сўз сеҳри ҳақидаги билим. 6. Алхимия ва чаққонлик, уддабуролик ҳақидаги билим. 7. Астрология ва санъат. 8. Савдо-сотик ҳақидаги билим ва тиббиёт. 9. Тарих ва диншунослик (теология).

6. Маълумки, IX—XI асрларда Хоразм воҳаси Шарқда энг йирик маданий ва илм-фан маркази сифатида танилган эди. Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий, Абу Наср ибн Ироқ, Абу Райҳон Беруний (973—1048) сингари қатор қомусий олимлар шу давр Ўрта Осиё, қолаверса Шарқ фанининг таниқли намояндалари эдилар. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф ал-Хоразмий ҳам шу даврнинг йирик қомусий олимларидан бири эди.

Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг ёшлиги Хива, Замахшар ва Қиёт шаҳарларида ўтган. У бироз муддат Хуросонда ҳам яшаган. Нишопурда вазир Абул Ҳасан ал Утбий (977—982)га котиблик қилган. Олим 997 йилда вафот этган.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг бизгача етиб келган ягона машҳур асари араб тилида ёзилган «Мафотих ал-улум» («Фанлар калити») номли қомусий рисола-сидир. И. Ю. Крачковскийнинг таъкидлашича, бу асар 976—991 йиллар орасида яратилган.

«Мафотих ал-улум» асарининг матнини голланд шарқшуноси Флотон 1895 йилда нашр эттирган. Бунда у асарнинг энг қадимги, 1160 йилда кучирилган нусхасини асос қилиб олган. Шундан кейин бу асарга К. Брокельман, Э. Видеман каби немис шарқшунослари ҳам мурожаат қилганлар. Г. Сартон «Фанлар тарихига

¹ Қаранг: Закуев А. К. Философия «Братьев чистоты». Баку, 1961.

кириш» (1953) асарини ёзишда «Мафотих ал-улум» рисо-
соласидан фойдаланган ҳамда унинг айрим қисмлари-
ни таржима қилган. 1969 йилда бу асар тўлалигича Х.
Хадижам томонидан форс тилига таржима қилинган ва
Техронда нашр этилган. Бу асарни мамлакатимиз олим-
ларидан У. И. Каримов, Г. П. Матвиевская, Б. А. Розен-
фельд, М. М. Рожанская, М. Хайруллаев, Ҳ. Ҳасанов, А.
Шарипов, Р. М. Баҳодиров кабилар тадқиқ этганлар. [1]

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий ўз рисоласида фанларни
дастлаб икки катта қисмга ажратади:

1. Анъанавий «араб» фанлари ва ўрта аср гуманитар
билимлари. Бу қисм олти гуруҳ ва эллик икки боб
(фасл)га бўлинган:

1. Фиқҳ — ўн бир бобдан иборат. 2. Қалам — етти
бобдан иборат. 3. Грамматика (наҳв) — 12 бобга бўлина-
ди. 4. Китобат (иш юритиш) — саккиз бобдан иборат. 5.
Шеърят ва вазн назарияси — беш бобдан иборат. 6.
Тарих (ахбор) — тўққиз бобдан иборат.

2. Ноанъанавий — «ноарабий» билимларга тегишли
фанлар. Бу тўққиз гуруҳ ва 41 боб (фасл)га ажратилган:

1. Фалсафа — уч бобдан иборат. 2. Логика (мантиқ) —
9 бобдан иборат. 3. Тиббиёт (медицина) — 8 бобдан
иборат. 4. Арифметика — беш бобдан иборат. 5. Астроно-
мия (илми нужум) — тўрт бобдан иборат. 6. Мусиқа —
уч бобдан иборат. 7. Механика (илм ал-хийал) — икки
бобдан иборат. 8. Кимё (химия) — уч бобдан иборат.

Умуман, Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг фанлар,
айниқса фалсафий фанлар таснифи ўз вақтида Ибн
Сино таклиф этган таснифга мос келади.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг бу асари ўзидан ке-
йинги давр олимларининг фанлар таснифи назариясига
самарали таъсир курсатди. Масалан, Абу Хайён **ат-
Тавҳидий** (990 йилда вафот этган) «Фанлар ҳақида
рисола» асарида билимларни қуйидагича жойлаштир-
ган эди: 1. Юриспруденция. 2. Китоб (Қуръон). 3. Сунна. 4.
Аналогия буйича дедукция. 5. Қалам. 6. Грамматика (наҳв).
7. Тил. 8. Мантиқ (логика). 9. Тиббиёт (медицина). 10.
Астрономия (илми нужум). 11. Арифметика. 12. Геомет-
рия. 13. Риторика ёки стилистика. 14. Суфизм (тасаввуф
илми).

¹ Қаранг: Баҳодиров Р. М. «Ключи наук» и ее автор // Адабий мерос, 1980,
3 (15)-сон, 47—50 бетлар; Баҳодиров Р. М. О сочинении Абу Абдуллаха Ал-
Хоразми «Ключи наук» // Общественность науки в Узбекистане, 1982, 6-сон,
43—47 бетлар; Баҳодиров Р. М. Классификация наук Абу Абдуллаха ал-Хоразми
и её место в истории научной мысли, Автореф. дис... канд. философ, наук.
Ташкент, 1983.

7. Абу Али **ибн Сино** (980—1037)нинг «Донишнома» рисолаши мантиқ, метафизика, математика, физика, астрономия ва мусиқа масалаларига бағишланган. Шунингдек, бу рисола Ибн Сино томонидан ишлаб чиқилган фанлар таснифи ҳам киритилган эди. [1]

Шундан кейин фанлар таснифи масаласи билан Абу Ҳамид ал-Ғазолий (1058—1111), Абдул Валид Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Рушд (1126—1198), Фахриддин Розий (1148—1210), Насриддин Тусий (1201—1272), Абу Зайд ибн Муҳаммад ибн Халдун (1332—1406), Жалолиддин ас-Суютий (1445—1505) каби машҳур Шарқ мутафаккирлари ҳам шуғулланганлар. Жумладан, Ибн Халдуннинг «Муқаддима» асарида амалга оширилган фанлар таснифида анъанавий фанлар қаторига киритилган тилшунослик илми қуйидаги таркибий жисмларга ажратилган: 1. Луғатшунослик. 2. Грамматика (наҳв). 3. Стилистика (услугият). 4. Нотиқлик. Буларнинг барчаси Ибн Халдун талқинига кўра, шариат ҳақидаги фанлар ривожини учун хизмат қилади. [2]

Жалолиддин ас-Суютий эса кишиларни илоҳий оламга етакловчи илмларни қуйидаги ўн тўрт турга ажратади: 1. Дин асослари ҳақидаги илм. 2. Куръон шарҳи ҳақидаги илм. 3. Ҳадис ҳақидаги илм. 4. Юриспруденция асослари. 5. Мол-мулк тақсимоти ҳақидаги илм. 6. Синтаксис (наҳв) ҳақидаги илм. 7. Морфология (сарф) ҳақидаги илм. 8. Ҳусни хат ҳақидаги илм. 9. Нотиқлик ҳақидаги илм. 10. Услугият (стилистика) ҳақидаги илм. 11. Поэтика ва войизлик илми. 12. Анатомия илми. 13. Тиббиёт илми. 14. Суфизм (тасаввуф) илми.

Қуринадики, ас-Суютий таълимотида асосий фанларнинг тенг ярми тилшунослик илмининг таркибий қисмлари саналади. Бу эса ўтмишда Шарқ олимлари тилшунослик илми, унинг таркибий қисмларини бошқа фанлар билан муносабатда ўрганишга алоҳида эътибор билан қараганлар.

8. Умуман олганда, фалсафа илмида фанлар таснифи билан шуғулланувчи махсус соҳа бўлиб, унинг ривожига кейинги йилларда академик Б. М. Кедров таълимоти катта урин тутади. [3] Фанларни тасниф қилиш

¹ Қаранг: *Болтаев М. Н.* Абу Али ибн Сина — великий мыслитель, учёный-энциклопедист средневекового Востока. Ташкент, 1980.

² Қаранг: *Бацзева С. Н.* Историко-социологический трактат Ибн Халдуна. «Муқаддима». М., 1965.

³ Қаранг: *Кедров Б. М.* Классификация наук, том 1, М., 1961; *Кедров Б. М.* Классификация наук, том 2, М., 1965; *Кедров Б. М.* О современной классификации наук // Вопросы философии, 1980, 10-сон, 85—103 бетлар.

дейилганда уларнинг ўзаро узвий боғлиқлигини аниқлаш, шу асосда фанлар орасидаги мантиқий ўринни аниқ белгилаш тушунилади.

Б. М. Кедровнинг таъкидлашича, «фанлар бизга қулайлик нуқтаи назаридан эмас, балки улар ўрганадиган предметнинг ўзаро боғлиқлиги, тарихан бирдан иккинчисининг келиб чиққанлигини объектив равишда кўрсатадиган ҳолатда жойлаштириши лозим» [1]. Бундан фанлар таснифига хос энг муҳим тамойил — тараққиёт, фанлар ривожини тамойили келиб чиқади. Яъни фанлар таснифида шу фанларнинг тараққиёти етакчи тамойил сифатида инобатга олинади.

Тилшуносликнинг ижтимоий-гуманитар ва табиий фанлар билан ўзаро алоқаси ҳамда улар қаторида тутган ўрни ўрганилар экан, худди ана шу тамойилга амал қилиш, шу асосда тилшуносликнинг физика, математика, биология, физиология, психология, тиббиёт, информатика, статистика, кибернетика каби фанлар билан муносабатини, уларнинг бир-бирига таъсирини белгилаш лозим бўлади.

Тилшуносликнинг бошқа фанлар билан муносабати

1. Тилшунослик фанлар системасида деярли барча фанлар билан узвий алоқададир. Бунинг сабаби тилшунослик фанининг ўрганиш объекти бўлган тилнинг моҳияти билан боғлиқдир.

Аввало, тил кишилар ўртасидаги энг муҳим алоқа воситаси сифатида ижтимоий характерга эга. Демакки, у бошқа ижтимоий ҳодисалар билан узвий алоқададир. Масалан, тил эгаси бўлган халқнинг тарихи, маданияти, руҳияти ва бошқалар.

Бу шуни кўрсатадики, ўзаро муносабатда бўлган барча ижтимоий ҳодисаларни ўрганувчи ижтимоий фанлар ҳам ўзаро муносабатдадир. Хусусан, тилшунослик фалсафа, тарих, этнография, социология, психология сингари фанлар билан узвий алоқада.

2. Тил фикрни шакллантирувчи ва ифодаловчи воситадир. Демак, тилшунослик тилнинг тафаккур билан алоқасини ўрганар экан, тафаккур қонунларини ўрганувчи мантиқ ва психология фанлари билан туташ нуқталарга эга бўлади.

¹ Кедров Б. М. Классификация наук. том I. М., 1961, с. 33

Тил маълум жамиятнинг алоқа воситаси сифатида шу халқнинг тарихи, этнографияси билан ҳам бевосита алоқада бўлади. Ана шу алоқа тилшуносликнинг тарих, этнография билан боғлиқ эканлигини кўрсатади.

3. Халқ маданий оламининг шундай тармоғи борки, улар учун тил, худди рассом учун ранг-бўёқ, хайкалта-рош учун лой ёки тош сингари, моддий восита бўлиб хизмат қилади. Бу тармоқ адабиётдир. Шунинг учун адабиёт сўз санъати ҳисобланади. Сўз бир вақтнинг ўзида ҳам тилшуносликнинг, ҳам адабиётшуносликнинг ўрганиш объекти саналади. Уларнинг фарқи фақат сўзга қандай нуқтаи назардан ёндашишга боғлиқ.

Сўзнинг аташ маъноси ва унинг онтологик тузилиши тилшуносликнинг ўрганиш объекти бўлса, унинг таъсир этиш, бадиий эстетик вазифаси адабиётшунос-ликнинг ўрганиш объекти бўлади.

4. Тил гарчи вазифа бажариш нуқтаи назаридан иж-тимоий характерга эга бўлса ҳам, лекин юзага чиқиш нуқтаи назаридан инсоннинг физиологик тузилиши билан узвий боғлиқ. Чунки нутқий фаолият бош мия фаолияти билан боғлиқ ҳолда, нутқ органларининг ҳара-кати ҳосиласи сифатида юзага чиқади. Бу эса тилшу-нослик билан физиологиянинг ўзаро нақадар боғлиқ эканлигини кўрсатади.

5. Ҳар қандай нутқ товушлар силсиласидан ташкил топади. Товуш эса муайян моддий жисмнинг ташқи таъсир туфайли ҳаракатланиши ва ҳавонинг тебраниши натижасида пайдо бўлади. Товушнинг пайдо бўлиши ва унинг акустик хоссасини ўрганиш жараёнида тилшу-нослик физиканинг акустика бўлими билан узвий ало-қада бўлади.

6. Тил кишилар ўртасида ахборот ташувчи асосий воситадир. Шу билан кишилар бошқа ахборот воситала-ридан ҳам фойдаланадилар. Бу ахборот воситаларининг ҳаммаси белгили табиатга эгадир. Чунки бу воситалар объектив олам ҳақидаги ахборотни бевосита эмас, бал-ки билвосита, белгилар ёрдамида ифодалайди. Тилнинг бошқа ахборот ташувчи воситалар каби белгили табиа-тини, унинг белгилар системаси эканлигини очишда тилшунослик семиотика билан ҳамкорлик қилади.

7. Ахборот муайян техник воситалар ёрдамида узоққа узатилиши ҳам мумкин. Ахборот узатиш воситаларини ўргатиш учун тилшунослик ахборот назарияси билан алоқа қилади.

Ҳозирги кунда автоматик таржима кенг тармоқ от-

моқда. Автоматик таржима эса таржима қилинаётган тилларнинг лексик имкониятларини программалаштириш маҳсули саналади. Демак, автоматик таржима тилшунослик ва кибернетиканинг узаро муносабати туфайли юзага келади.

Шу қисқа далиллар рўйхатининг ўзиёқ тилшуносликнинг фанлар системасидаги жуда кўп фанлар билан узвий алоқадор эканлигидан гувоҳлик беради.

Тилшуносликнинг фанлар системасидаги ўрни

1. Юқорида баён қилинганлардан маълум бўлдики, тилшунослик бошқа фанлар билан маълум муносабатдадир. Бу эса тилшуносликнинг фанлар системасидаги ўрнини белгилашда бир қадар қийинчилик туғдиради.

Тилшуносликни у ёки бу фанлар синфига киритишда бу фан ўрганадиган объектнинг табиати асос қилиб олинади. Бу жиҳатдан унинг ўрганиш объекти ҳам кўп қиррали, мураккабдир. Биринчидан, тил кишиларнинг энг муҳим алоқа воситаси, билимларини сақловчи ва келажак авлодга етказувчи, кишиларга эстетик завқ уйғотувчи қудратли воситадир. Ана шу вазифаларини эътиборга олганда, тил ижтимоий ҳодисадир. Чунки у муайян жамият учун хизмат қилади. Агар шу жамият бўлмаса, унинг тилига ҳам зарурат бўлмайди. Жамиятдаги ҳар бир ўзгариш унинг тилида ўз изини қолдиради. Тилни ана шундай ижтимоий моҳият сифатида ўрганиш тилшуносликни ижтимоий фанлар таркибига киритишга асос бўлади.

2. Иккинчидан, моҳиятан ижтимоий характерга эга бўлган тил муайян физик ва физиологик жараёнлар асосида моддийлашади. Тилнинг ана шу моддийлашиш томонини ўрганиш тилшуносликни табиий фанлар сирасига киритиш имконини туғдиради. Шунинг учун ҳам А. Аъзамов тилшуносликни табиий фанлар қаторида қарайди.[1]

3. Учинчидан, тил ва тафаккур узаро ажралмасдир. Тил фикрни шакллантирувчи ва ифодаловчи моддий воситадир. Бу жиҳатдан тил ва тафаккур шакл ва мазмун диалектикасини ўзида намоён этади. Тилнинг ана шу жиҳатларини ўрганиш томони тилшуносликни фал-

¹ Абдулла Аъзам. Фан ва дин. Муносабат диалектикаси. «Тафаккур», 1999, 1-сон, 42-бет.

сафа, мантиқ, психология фанлари тизимига киритишга асос бўлади.

4. Туртинчидан, тил узлуксиз ривожланиб, такомиллашиб борувчи ҳодисадир. Бу жиҳатдан у жонли организмга ўхшайди. Тилнинг ана шу динамик хусусиятларини ўрганиш томонидан тилшунослик биология фанлари билан умумий белгиларга эга.

Буларнинг ҳаммаси тилнинг нақадар мураккаб, кўп қиррали ҳодиса эканлигидан далолат беради. Шунинг учун ҳам тилшунослик тарихида уни турли фанлар синфига киритишга уринишлар бўлган.

5. Ҳали тилшунослик алоҳида фан бўлиб ажралиб чиқмасдан олдин, унга тегишли муаммолар фалсафа таркибида ўрганилди. Хусусан, антик давр ва ўрта асрларда тил масалалари фалсафа таркибида ўрганилди. Арасту, Афлотун, Фаробий сингари олимларнинг тил муаммолари билан шуғулланишлари ана шу аспектда олиб борилди.

Араб тилшунослигида ўрта асрлардаёқ тилшунослик фалсафадан ажратилди. Тилшуносликнинг лексикография, этнография, графика каби соҳалари билан шуғулланадиган алоҳида мутахассислар дунёга келди. Лекин буларнинг ҳаммаси умумий филологик йўналишда олиб борилди.

6. Тилшунослик мустақил фан соҳаси сифатида XIX асрдагина ажралиб чиқди. Лекин унинг фалсафа, психология, мантиқ фанлари билан узвий алоқадорлиги сақланиб қолди. Шунинг учун ҳам умумий ва қиёсий-тарихий тилшуносликнинг асосчилари бўлган Яков Гримм, Расмус Раск, Вильгельм Хумбольдт сингари олимлар бир вақтнинг ўзида йирик философ ҳам эдилар. Шу билан биргаликда барча кўзга кўринган философлар тилшунослик масалалари юзасидан ҳам баҳс юритдилар. Улардан Ж. Руссо, В. Чернишевский сингариларни кўрсатишимиз мумкин. Тилшунослик ва фалсафанинг бундай зич алоқада ўрганиш ҳар икки фанни бойитиш учун катта хизмат қилса ҳам, лекин уларнинг аниқ чегарасини белгилаш, ўзига хос хусусиятларини чуқур таҳлил этиш учун ҳалақит берар эди. Натижада тилшунослик ва фалсафа мустақил ва, айни пайтда, алоқадор фанлар сифатида ўрганила бошланди.

7. Табиий фанларнинг ривожланиши, бу фанларда улкан кашфиётлар қилиниши натижасида, тилшуносликни ҳам табиий фанлар қаторига киритиш, бу фан ўрганувчи тилни эса биологик ҳодиса сифатида қараш

ҳолатлари вужудга келди. Хусусан, XIX асрнинг ўрталарида Ч. Дарвин таълимоти асосида табиатшунослик фанларининг гуллаб-яшнаши даврида дарвинизмнинг тилшуносликка ҳам таъсири кучайди. Тилшуносликда немис олими А. Шлейхер раҳбарлигидаги натуралистик йўналиш майдонга келди. Бу йўналиш тарафдорлари биология қонунларини тилнинг ички тузилиш тарихи тараққиётига нисбатан қўллашга ҳаракат қилдилар. Тилни биологик ҳодиса, тилшуносликни эса биология фанлари таркибидаги фан сифатида қарашга уриндилар. Натижада тилшунослик табиатшунослик фанларининг асирида қолди.

8. XIX аср бошларидан эса тилшуносликни бошқа фанлардан ажратишга, унинг тадқиқот объектини аниқ белгилашга эътибор қаратилди. Бундай ҳаракат айниқса машҳур швейцар олими Фердинанд де Соссюр асарларида ёрқин ўз ифодасини топди. Унинг тилни «ўзида ва ўзи учун» ўрганиш лозим, деган шиори ана шу ҳаракатнинг ёрқин ифодасидир.

Ф. де Соссюр лингвистикани ташқи ва ички лингвистикага ажратгани ҳолда, тил билан алоқадор ҳодисаларни ташқи лингвистиканинг ўрганиш объекти ҳисоблади. Масалан, тилнинг шу тил эгаси бўлган жамиятнинг маданияти, тарихи, тафаккури ва бошқалар билан муносабати. Тилнинг ички тузилиши, тузилиш бирликлари ўртасидаги муносабатлар ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари каби масалалар ички лингвистиканинг ўрганиш объекти сифатида ажратилди. У тилшуносларни ички лингвистикадан ташқарига чиқмасликка чақирди. Ана шу даъват асосида тилшунослик тарихида структур тилшунослик деб юритилувчи йўналиш дунёга келди.

Шу билан бирга Ф. де Соссюр тилни белгилар системаси деб ҳисоблайди ва лингвистик белгиларнинг бошқа белгилар билан умумий жиҳатлари мавжудлигини таъкидлаган ҳолда, умуман, белгиларни ўрганувчи алоҳида фан тармоғи — семиология бўлиши лозимлигини таъкидлайди. Демак, тилшунослик ҳам семиология (семиотика) фанлари таркибига киритилади.

9. Структур тилшунослик вакиллари ички лингвистика доирасида фаолият кўрсатиши билан умумийликни ташкил этсалар ҳам, лекин улар тилнинг ички тузилиши бирликларининг қайси жиҳатларига кўпроқ эътибор беришлари нуқтаи назаридан узаро фарқ қилдилар. Хусусан, Прага тилшунослик мактаби вакиллари

структур бирликларнинг функционал томонига, Копенгаген мактаби вакиллари эса уларнинг имманент (зотий) томонига кўпроқ эътиборни қаратдилар.

10. Структуралистлар тадқиқотнинг янги методларини қидирдилар. Бу йўлда физика ва математиканинг тадқиқот методларига яқинлашишга ҳаракат қилдилар. Натижада физика ва математиканинг тадқиқот усулига бир қадар яқин келадиган янги тадқиқот системасини яратдилар.

11. Сўнги даврларда ахборот назариясининг кучайиши, автоматик таржиманинг кенгайиши натижасида айрим гарбий Оврупо олимлари тилшуносликни аниқ фанлар — техника фанларига киритишга уриниш ҳоллари сезилмоқда.

12. Тил узи билан боғлиқ бўлган бир қанча ҳодисалар билан қанчалик узвий алоқада бўлмасин, у энг аввало, ижтимоий ҳодисадир. Чунки у жамиятнинг алоқаралашув эҳтиёжини қондириш талаби билан юзага келган ва ана шу жамиятнинг тақдири, тарихий тараққиёти, турмуш тарзи, маданияти ва ҳоказо билан боғлиқ равишда ривожланади. Шундай экан, унинг ижтимоий фанлар сирасига кириши табиийдир. Шу билан бирга, бошқа ижтимоий фанлардан фарқли равишда табиий фанлар билан туташ нуқталари мавжуддир. Демак, ижтимоий фанлар системасида тилшунослик чегара урини эгаллайди. Бу чегара табиий фанлар билан ижтимоий фанларнинг оралигини ташкил этади.

ТИЛШУНОСЛИКНИНГ ИЖТИМОЙ ФАНЛАР БИЛАН МУНОСАБАТИ

1. Бизни қуршаб турган олам системавий хусусиятга эга бўлганидек, оламнинг бир узвий қисми бўлган инсоният олами ҳам системадир. Аввало, инсоният олами инсонлар ва уларнинг ўзаро муносабатидан ташкил топади. Демак, инсониятни ташкил этган инсон ўзи алоҳида яшай олмайди. Инсон бошқа инсон билан муносабатда яшайди. Ана шу муносабат ижтимоий, яъни инсонлар муносабатидан ташкил топган муайян жамиятга хос муносабатлар саналади.

Ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий муносабатларни ўрганувчи фанлар ижтимоий фанлар ҳисобланади. Шу билан биргаликда маълум жамиятга хос индивидларнинг ўзига хос руҳияти, бадиий-эстетик олами, нутқий хусусияти каби жиҳатлари борки, бу томонлар гуманитар фанларнинг текшириш объекти саналади.

2. Ижтимоий фанлар билан гуманитар фанлар ўртасида катта тўсиқ, чегара мавжуд эмас. Айни бир фан ҳам ижтимоий ва ҳам гуманитар фанларга алоқадор бўлиши мумкин. Масалан, тилшунослик тилнинг алоқа воситаси сифатидаги вазифасини, ижтимоий моҳиятини очиш билан ижтимоийлик хусусиятига эга бўлса, муайян индивид нутқининг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш билан гуманитарлик касб этади. Шунингдек, психология ҳам индивидуал шахслар психологиясини ўрганиш билан биргаликда жамиятга хос бўлган умумий психологияни ҳам ўрганади (этнопсихология). Бу эса ижтимоий фанлар билан гуманитар фанлар ўртасида ўзаро зич алоқа мавжуд эканлигини, уларни бири-биридан ажратиб бўлмаслигини кўрсатади. Шу боис ҳар икки тармоқ бирлаштирилиб, ижтимоий-гуманитар фанлар деб юритилади.

Ижтимоий фанлар таркибига, фалсафа, мантиқ, иқтисодий назария, педагогика, психология, тарих, адабиёт каби бир қанча фанлар киради.

Тилшунослик ижтимоий фанлар системасига мансуб бўлиб, бу система таркибидаги барча фанлар билан муайян муносабатдадир. Тил ўзи билан боғлиқ бўлган бир қанча ҳодисалар билан қанчалик узвий алоқада

булмасин, у, энг аввало, ижтимоий ҳодисадир. Чунки у жамиятнинг алоқа-аралашув эҳтиёжини қондириш талаби билан юзага келган ва ана шу жамиятнинг тақдир, тарихий тараққиёти, турмуш тарзи маданият ва ҳоказолари билан боғлиқ равишда ривожланади.

Тилшунослик ва фалсафа

1. Ҳар қандай фан амалий билиш устига қўйилган назарий билишга асосланади. Билиш эса фалсафа фанининг асоси саналади. Назарий фалсафа асосчиси Кант унинг урганиш предмети нарсалар (табиат ва жамият) эмас, балки инсоннинг билиш фаолиятини илмий текширишдан, инсон ақлий фаолиятини аниқлашдан иборат эканлигини таъкидлаган эди.

Фалсафа инсоннинг ўз моҳиятини англаши, борлиқнинг турли соҳаларига оид булган ҳодиса ва воқеалар ҳақида, уларнинг туб моҳиятини ифодалайдиган умумий хулосалар чиқариши демакдир. Фалсафий тафаккур оламдаги нарса ва ҳодисаларни фикрда умумлаштириб, ўзаро боғлиқликда ва ривожланишда ўрганиш, уларнинг моҳиятини чуқурроқ ва тўлароқ билишдир[1]. Фалсафанинг марказида борлиқ ва уни билиш муаммоси ётади.

Тил ҳам борлиқдаги кишиларнинг алоқа воситаси сифатида инсон билимига берилади. Шундай экан, ҳар қандай фан, жумладан, тилшунослик ҳам фалсафа билан узвий боғланади. Барча фанлар каби тилшунослик учун ҳам у ёки бу фалсафий йўналиш тадқиқот методологияси бўлиб хизмат қилади.

2. Тилшуноснинг ўз тадқиқоти юзасидан қандай хулосага келиши, илмий ҳақиқатни қай даражада объектив очиб бериши унинг қандай фалсафий йўналишга асосланишига боғлиқ. Шунинг учун ҳам ҳар бир тилшунос муайян фалсафий йўналишга асосланмоғи лозим.

Масалан, Ғарбий Оврўпада умумий тилшуносликнинг отаси ҳисобланувчи Вильгельм Хумбольт тадқиқотлари учун И. Кант ва Ҳегел фалсафаси методологик асос бўлиб хизмат қилди.

3. И. Кантнинг фалсафий қарашлари «Соф ақл танқиди», «Амалий ақл танқиди» ва «Ҳукм қобилияти танқиди» каби асарларида уз ифодасини топган. И. Кантнинг таъкидлашича, бизнинг онгимиздан ташқарида,

¹ *Фалсафа*. Э. Ю. Юсупов таҳрири остида. Тошкент, 1999, 7-бет.

унга боғлиқ бўлмаган ҳолда «нарсалар олами» мавжуд. Бундай нарсаларни у «нарса ўзида» деб номлайди. Билиш ана шу «нарса ўзида»нинг сезги органларимизга таъсири натижасида ҳосил бўлади. Унинг фикрича, сезги органларимизга таъсир қиладиган «нарса ўзида»нинг сир-асрорларини билиш мумкин эмас. У «трансцентдент» хусусиятга эга.

4. В. Хумбольдтнинг лингвистик таълимотида И. Кантнинг ана шу қараши марказий ўринни эгаллайди. У тилнинг у ёки бу ҳодисаларининг билиб бўлмаслиги ҳақида такрор-такрор фикр билдиради. Тилнинг «халқ руҳи» билан алоқадорлиги ва ҳатто тенглигини таъкидлаган ҳолда, бу алоқадорлик тушунтириб бўлмайдиган сир эканлигини кўрсатади.

И. Кантнинг фалсафа тарихидаги катта хизмати шундаки, у объектив оламдаги нарса ва ҳодисаларни ўзаро алоқадорликда эканлигини таъкидлайди ва бу алоқадаги ҳар бир нарса ва ҳодиса узлуксиз ички ривожланишда эканлигини, ривожланиш ички зиддиятларга асосланишини, ақл табиатан зиддиятли характерга эга, шунинг учун диалектик зиддиятлар зарурлигини кўрсатади.

И. Кантнинг бу ғояларидан илҳомланган В. Хумбольдт тилнинг система эканлигини, тил системаси таркибидаги ҳар бир аъзо ўзаро муносабатда эканлигини ва система аъзолари ўртасида зиддиятли муносабат мавжудлигини, ана шу зиддият ҳар қандай тараққиётнинг асоси эканлигини баён қилади. Шу асосда В. Хумбольдт ўзининг лингвистик антиномия ҳақидаги таълимотини яратди.

5. Машҳур немис философи А. Ҳегелнинг «Рух феноменологияси» асарида баён қилинган мутлоқ руҳ ҳақидаги ғояси ҳам В. Хумбольдтга катта таъсир қилди. Ҳегелнинг фикрича, дастлаб олам ва тафаккур айнияти бўлган ва бу айният дунёнинг субстанционал (зотий) асосини ташкил этган. Тафаккур фақат субъектив инсон фаолиятигина эмас, балки объектив моҳият, барча мавжудотнинг бирламчи манбаи бўлган. Тафаккур модда, табиат ҳолида ўзини «бегоналаштиради». «Абсолют ғоя»нинг олий тараққиёт босқичи «абсолют руҳ». яъни инсоният, инсоният тарихи саналади.

Ҳегелнинг бу ғояси таъсирида В. Хумбольдт тилнинг «халқ руҳи» эканлиги ҳақидаги фикрлари дунёга келди.

Ҳегел тарихий жараёнининг диалектик характерини тадқиқ қилар экан, тил тараққиётига алоҳида аҳамият беради. У тилни назарий ақлнинг яратувчиси ҳисоблай-

ди. Чунки тил унинг ташқи ифодаси саналади. Шу боис Ҳегель тил тараққиётини икки босқичга бўлади:

1) ҳали тили ривожланмаган ҳолатида бўлганда, бу тилда гаплашувчи этник гуруҳлар тараққиётнинг юқори босқичига эришдилар;

2) жамият ва давлат маданий тараққиётга эришуви натижасида унинг тили камбағалроқ бўлди^[1].

6. Ҳегелнинг тил тараққиётини бундай икки даврга ажратиши В. Ҳумбольдтга катта таъсир этди. В. Ҳумбольд Ҳегелнинг юқоридаги ғояси асосида тилларни икки гуруҳга — такомиллашган ва такомиллашмаган тилларга бўлади. У тилларни бундай икки гуруҳга ажратишда муайян халқнинг ўз тилида объектив борлиқни ёки субъектив фаолиятни ифодалай олиш имкониятига асосланади. Унинг фикрича, барча тиллар бир хил қурилишга эга бўлиши мумкин эмас. Чунки бу тил эгалари ва уларнинг яшаш шароити бир хил эмас. Бундан ташқари турли халқларда тилнинг ички шакли билан моддий (товуш) томонини синтезлаштириш шакли ва даражаси турлича. Тилларни юқоридаги каби икки гуруҳга ажратишда тилларнинг ички шакли билан моддий томони ўртасидаги синтезланиши даражаси асос қилиб олинади.

7. В. Ҳумбольдтнинг эътироф этишича, такомиллашмаган тилларда гаплашувчи халқларда тилнинг ички шакли билан моддий томони ўртасида синтезлашиш даражаси ёки табиатан кучсиз, ёки маълум ҳолат таъсирида бузилади. Тил қурилиши олий даражада такомиллашган тилларда эса тил ва тафаккур ҳаракатининг тўлиқ қўшиливи кузатилади. Ана шундай қараш асосида, В. Ҳумбольдт флектив тилларни такомиллашган, агглютинатив ва инкорпорацияли тилларни эса такомиллашмаган тиллар деб ҳисоблайди. Шу билан бирга у тилни халқнинг ақлий тараққиётини кўрсатувчи восита сифатида, тилнинг юқоридаги икки шаклидан қайсисига мансублигига кўра бу тилларда гаплашувчи халқларни ҳам ақлий ривожланган ва ривожланмаган халқларга бўлади. Бу эса В. Ҳумбольдт фалсафий қарашдаги чекланганликнинг ёрқин ифодаси, Ҳегель фалсафасидаги энг ожиз томоннинг таъсири натижасидир.

Бу шуни кўрсатадики, тилшуноснинг қай даражада объектив ҳақиқатга эришуви учун қандай фалсафий дунёқарашга таяниши муҳим ҳисобланади.

¹ Ҳегель. Соч. т. 8, 1985, 60-бет.

8. Ўзбек тилшунослигида Шўролар даврида марксистик таълимот методологик асос қилиб олинди. Бу таълимотнинг жуда кўп жиҳатлари Кант ва Ҳегель фалсафасидан олинган бўлса ҳам, лекин моддий борлиқда нима бирламчи — онгми ёки материями деган савол фалсафанинг бош масаласи сифатида қўйилди ва материянинг бирламчи эканлиги ғояси олға сурилди. Шунга кўра философлар ҳам икки гуруҳга — материалистлар ва идеалистларга ажратилди.

Фалсафа тарихида минглаб йиллар давомида шаклланиб, ривожланиб келган, бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган турли таълимотлар сунъий равишда материализм ва идеализм оқимларига бўлиб юборилди.

Инсониятнинг илмий, маънавий, ижтимоий камолотига катта ҳисса қўшган олимларнинг мероси чеккага улоқтирилди.

9. Истиқлол қўлга киритилгандан сўнг миллий маданиятимиз, миллий анъаналаримиз, бой маънавиятимизни тиклашга жиддий эътибор берилди бошланди. Шундай экан, илмий тадқиқотларнинг компаси вазифасини бажарувчи методологик асосни ҳам қайта кўриб чиқиш пайти келди. Бизнинг мафкурамиз фикрлар хилма-хиллиги, эркин фикрлашга кенг йўл очган мамлакатимиз истиқлолига хизмат қиладиган ғоялар тизимидан иборат бўлиши керак. Чунки фикрлар хилма-хиллиги ривожланиш асосидир. Шунинг учун бирорта фалсафий система бизнинг ягона мафкурамиз манбаи бўла олмайди[1].

Аждодларимиз учун улкан кашфиётлар қилиш имкониятини яратиб берган ва ғарб фанининг равнақи учун ҳам жиддий таъсир кўрсатган методологияни тиклаш ва ундан уринли фойдаланиш пайти келди. Хусусан, Абу Наср Фаробий, Ибн Сино, Абу Райҳон Бируний қўллаган тадқиқот методологияси билан Оврўпо олимлари таянган фалсафий асосларнинг энг яхши жиҳатларидан ижодий фойдаланиш лозим. Уларнинг умумий жиҳатлари қуйидагилардир:

1) объектга субстанционал (зотий) ёндашув. Бунда умумийлик-хусусийлик, моҳият-ҳодиса, имконият-воқелик диалектикасини ҳисобга олиш;

2) объектнинг зиддиятли табиатини очиш. Ҳар қайси тадқиқот объекти ички зиддиятлардан иборат эканлигини, ана шу зиддиятлар объектнинг узлуксиз ривожланишининг асоси эканлигини кўрсатиш;

¹ Расулов И. Фалсафа. ТошДУ, 1998, 142-бет.

3) объектнинг системавий хусусиятини ёритиш. Бунинг учун ҳар қайси объект муайян катта бутунликнинг узвий бир бўлаги эканлиги ва, айни пайтда, у муайян ички унсурларнинг ўзаро муносабатидан ташкил топган яхлитлик эканлигини намоён қилиш;

4) шакл ва мазмун диалектикасини эътиборга олиш. Уларнинг ўзаро муносабатини ёритиш;

5) тенг қимматли элементлар ўртасида ва турли қимматли birlikлар (бутун билан бўлак, тур билан жинс) ўртасидаги муносабат турларини ёритиш ва ҳоказолар.

А. Объектга субстанционал ёндашув ва тилшунослик

1. Субстанция (лот. substantia «моҳият») атамаси фалсафада антик даврлардан буён ишлатилади. Лекин фалсафа тарихида бу атама хилма-хил тушунчаларни ифодалаш учун қўлланилди.

Антик давр философлари субстанция атамаси остида оламдаги барча нарса ва ҳодисаларнинг асосини ташкил этадиган моддий ёки руҳий бирламчи нарсани тушунадилар.

Ўрта аср Шарқ фалсафасининг ал-Киндий, ар-Розий, Фаробий, Ибн Сино, Ибн Рушд сингари намоёндалар субстанцияни ҳамма нарсанинг асоси, уларнинг моҳияти, деб изоҳлайдилар.

2. Антик давр философлари ҳам, Ўрта аср Шарқ философлари ҳам кейинги даврдаги бир қатор философлар ҳам субстанция деганда барқарор, ўзгармас моҳият билан унинг моддий дунёдаги ўзгарувчан, беқарор, хилма-хил кўринишлари диалектикасини эътиборга оладилар. Ана шу диалектик боғланишни ифодалаш учун ғарбда **субстанция** ва **акциденция**, шарқ фалсафасида **жавҳар** ва **ораз атамаларини** қўлладилар. **Субстанция**, **жавҳар** атамалари бевосита кузатишида берилган бир қанча моддий нарсаларнинг замирида яширинган ва уларнинг ҳар бирида такрорланадиган умумий асос, моҳиятни, акциденция, ораз атамалари эса муайян асос, моҳиятнинг бевосита кузатишида сезги аъзоларимиз билан фаҳм қилинадиган бир қанча моддий кўринишларини ифодалайди.

Арасту фалсафасининг давомчиси бўлган Фаробий бу ҳақда шундай ёзади: «**Беадад зиддиятлар бир-бирини**

алмаштириб турадилар. Ушбу тановобларда (алмашилиб туришларда) битта ўзгармайдиган доимий нарса бор. У ушбу тановобларни сақлаб туради ва уларга сингиб кетади. Нарсалар бир-бирларига эргашиб ва ўзгариб турганлари ҳолида доимий бўлиб келадиган нарсани «жавҳар» («субстанция») деб аталади. Алмашилиб, ўзгариб турувчи нарсаларни «ораа» («акциденция») дейилади[1].

3. Назарий фалсафанинг асосчиси бўлган И. Кант ҳам зиддиятни эътироф этган ҳолда, субстанция тажриба маълумотларини синтезлаштириш асосида ҳосил қилинган тафаккурнинг мавҳум шакли эканлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, субстанция шундай бир доимий, барқарор нарсаки, барча муваққат, беқарор нарсалар унга нисбатангина аниқланади.

4. Диалектик фалсафанинг асосчиси бўлган Ҳегель эса субстанция атамаси остида «мутлоқ ғоя», «мутлоқ руҳ»ни тушунади ва уни нарсаларнинг муҳим, ўзгарувчан, ривожланувчи томонларининг яхлитлиги сифатида талқин этади. У субстанцияни айни бир вақтда ҳам ривожланувчи ғоя — ибтидо, ҳам субъект, яъни ўзини ўзи туғдирувчи асос, ҳам шу ривожланишнинг моменти сифатида қарайди.

5. Тасаввур фалсафасида субстанция ва акциденция муносабати зот ва **тазоҳир** (тажалли) атамалари остида ифодаланadi. Зот гоҳ **снмурғ**, гоҳ **ғўзал подшоҳ**, гоҳ **маҳбуба**; тазоҳир (тажалли) эса **қушлар**, **ғўзал подшоҳнинг ойнадаги тасвири**, **ошиқ** каби тимсоллар орқали берилади. Олам ойна (миръот) сифатида қаралади ва оламдаги бизнинг сезги аъзоларимизга таъсир этадиган барча конкрет нарсалар зотнинг (субстанциянинг), яъни **Оллоҳнинг ойнадаги тасвири**, турли кўринишларда жи-лоланиши деб қаралади.

6. Диалектик фалсафа субстанциянинг ўзгармас эканлигини эътироф этувчи философлар фикрларига танқидий ёндашади ва уни доимий ривожланувчи моҳият, дунёнинг асоси, материя сифатида баҳолайди.

Сезги аъзоларимизга таъсир этадиган, бевосита кузатишда берилган нутқ булаклари нутқий бирликлар, бир турдаги бир қанча нутқий бирликларга хос умумий, уларнинг ҳар бирида такрорланувчи моҳият тил бирликлари саналади. Тил бирликлари умумлашма, моҳият, абстракция бўлиб, бевосита кузатишда уларнинг ҳар бири бир қанча кўринишларда намоён бўлади.

¹ *Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент, 1993, 75-бет.*

Моддий оламнинг асосида ётган умумий моҳиятни ахтариш материя ҳақидаги фикрларнинг ривожланишига олиб келди.

Философларнинг таъкидлашича, умуман материя тушунча, мавҳумлаштириш ва фикрнинг маҳсулидир. Чунки оламда «умуман материя» эмас, балки материянинг кўринишлари учрайди[1].

Демак, бевосита кузатишда берилган моддий объектларга хос умумий хусусиятларнинг мажмуаси материядир. Материя ўзининг мавжудлигини беҳисоб хоссалари, хусусиятлари орқали намоён қилади. Кўринадики, субстанция ва материя бир тушунчанинг икки хил фалсафий таълимотдаги ифодаларидир.

Мавжудликни субстанционал тушуниш объектив борлиқни маълум хусусият ва муносабатлардан иборат бўлган нарсалар мажмуаси сифатида қарашдир[2].

Ана шундай қараш тилшуносликда В. Хумбольдт, Ф. де Соссюр каби олимлар томонидан нутқий фаолиятни система — функция тамойили асосида тил ва нутқ зидланишида ўрганишга олиб келди, натижада тил бирликлари билан нутқ бирликлари изчил равишда фарқланди.

7. Ф. де Соссюрнинг тил-нутқ зидланиши ҳақидаги қарашини структур тилшуносликнинг асоси сифатида қараган ва структурализмнинг Копенгаген мактабига (глассематикага) асос солган Л. Ельмслев субстанция атамасини бошқачароқ маънода қўллайди.

У **субстанция** тушунчасини **шакл** (форма) тушунчасига қарама-қарши қўяди. Лекин субстанция атамаси остида **моҳият**, **асосни** эмас, балки, аксинча, унинг бевосита гавдаланишини, сезги аъзоларимизга таъсир этадиган моддий кўринишларни тушунади.

Унинг таъкидлашича, маълум маъно турли моддий воситалар ёрдамида ифодаланиши мумкин. Масалан, **Мен уйга кетяпман** деган фикр товушлар орқали, ҳарфлар ёрдамида график йўл билан, телеграф орқали Морзе алифбоси билан, байроқча ёрдами билан, имо-ишора билан, қоғозга игна ёрдамида (кузи ожизлар), мимика ёрдамида ва бир қанча бошқа йўллар билан ифодаланиши мумкин. Ана шундай хилма-хил ифода воситалари (акустик, график, семиотик ва бошқ.) **субстанция** ҳисобланади. Бу хилма-хил субстанция муайян бир нарсанинг турли хил кўринишлари саналади. Ана шу муайян бир нарсага **шакл** (форма) деб қаралади.

¹ Фалсафа. Тошкент, 1999, 179-бет.

² *Иванов С. Н.* Родословное тюрка Абу Гази Хана. Ташкент, с. 20.

8. Д. Ельмслев **шаклга** доимий, барқарор нарса, абстракт моҳият сифатида баҳо беради. Унинг турли субстанцияларда намоён бўлишини ўзгарувчан, тасодиф ҳисоблайди. Юқорида келтирилган мисолда бир **шакл** турли хил субстанция орқали юзага чиқади. Ана шу асосда, у бир субстанциянинг турлича қиёфага эга бўлишини ҳам таъкидлайди. Масалан, уй тушунчасининг физик субстанцияси рус ва инглиз тилларида график белгиси нуқтаи назардан ҳам (дом, house), товушлар кетма-кетлиги жиҳатдан ҳам ([дом], [haus]) турли шаклга эга.

9. Л. Ельмслев келтирган юқоридаги мисоллар «шакл-субстанция» дихотомиясига мансубдир. Шу билан бирга глоссемантиklar бошқа дихотомияни — «мазмун-ифода»ни ҳам киритадилар. «Шакл-субстанция» ва «мазмун-ифода» дихотомиялари асосида тилни тўрт қаламга бўлиши глоссематика назариясининг ўзига хос хусусиятидир. Ана шундай бўлинишга асосланиб, глоссемантиklar ифода шакли ва ифода субстанцияси, мазмун шакли ва мазмун субстанцияси каби тушунчаларни фарқлайдилар.

Тилда ўзининг ифодасини топган борлиқ факти, тафаккур орқали шаклланган борлиқ, тушунча мазмун субстанцияси, тил ёрдамида системалаштирилган товушлар занжири эса ифода субстанцияси ҳисобланади.

Буни Л. Ельмслев Берлин сузи орқали тушунтириб беради. Унинг фикрича, юқоридаги сўзда биз бир хил ифода субстанциясига (товуш занжирига) эга бўламиз. Лекин бу ифода субстанцияси турли тилларда турли хил кўринишда бўлади: ингл. ва: 'lɪn, нем. ber'lin, япон. iβerulinul каби. Лекин мазмун субстанцияси (Берлин ҳақидаги тасаввур) ўзгармайди. Аксинча, бир хил ифода субстанциясига эга бўлган ингл. got «олдим», нем. Gott «худо», данияча godt «яхши» сўзларни талаффуз этганимизда турли мазмун субстанциясига (объектив борлиқ маълумотлари) эга бўламиз.

Бир хил субстанциянинг турлича ифодаланиш имконияти бошқа мисоллар билан ҳам далилланади. Масалан, **Билмайман** жумласида мавжуд бўлган фикрни ифодалаш керак бўлсин. Бу фикр Л. Ельмслевнинг таъкидлашича, **материал** (мазмун субстанцияси) ҳисобланади. У барча тилларда бир хил бўлса ҳам лекин, хилма-хил ифодасига эга.

Шундай қилиб, Л. Ельмслев кўпчилик философлар моҳият, асос деб тушунган субстанцияни лингвистикадан чиқаради. У лингвистик таҳлилнинг ягона усули

лингвистик бирликлар ўртасидаги муносабатни ўрганиш деб билади. Бундан узаро муносабатларни ифодалаш учун **функция**, функция аъзоларини ифодалаш учун эса **функтив** атамаларини киритади.

10. Фалсафадаги кўпчилик эътироф этган **субстанция** муаммоси тилшуносликка ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Тилшуносликда субстанционал йўналиш вужудга келди. Бунинг натижасида тилнинг барча сатҳ бирликлари субстанция асосида ўрганила бошлади.

Н. С. Трубецкойнинг фонологик концепцияси ҳам, Л. Ельмслевнинг фигуралар ҳақидаги қарашлари ҳам, лексикада узвий таҳлил тамойиллари ҳам, С. Н. Ивановнинг субстанционал морфология ҳақидаги қарашлари ҳам тил тузилишига субстанционал ёндашув асосида дунёга келди.

11. Субстанционал морфологияда грамматик шакл ҳам алоҳида мавжудлик сифатида муносабатга (синтактик вазифасида) намоён бўладиган муайян хусусият (грамматик шакл маъноси)ларга эга бўлган нарса, предмет сифатида қаралади.

Нарса «соф» субстанция сифатида ўз хусусиятларидан ва бошқа нарсаларга муносабатидан ташқарида яшмайди. Нарса ҳақидаги билим унинг хусусиятлари ва бошқа предметларга муносабатларини билишдан ташкил топади.

Предмет ўзининг хусусиятларидан ташқарида мавжуд бўлмаганидек, унинг хусусияти ҳам бу предметнинг бошқа предметга бўлган муносабатидан ташқарида яшмайди.

Шундай экан, субстанцияни аниқлаш унинг хусусиятлари ва муносабатларини ўрганишдан бошланади.

Шуни таъкидлаш керакки, нарсалар хусусияти унинг бошқа нарсаларга муносабатида ҳосил бўлмайди, балки бу муносабатларда намоён бўлади.

Грамматик шаклни муносабатда, синтактик функцияда намоён бўладиган маълум хусусият — маънолар ташувчи сифатида субстанционал тушуниш унинг иккиланган ва зиддиятли морфологик-синтактик табиатни акс эттиради. Субстанционаллик нуқтаи назардан муайян муносабатга киргунга қадар ҳам ўзининг мустақил мавжудлигига эга. Шу билан биргаликда у ўзининг яқка алоқаларидагина реал мавжуд бўлади. Ана шу нуқтаи назардан грамматик шаклларнинг бундай зиддиятли бирлиги диалектикадаги умумийлик ва алоҳидаликнинг, моҳият ва ҳодисанинг намоён бўлиши саналади.

Б. Диалектик категориялар ва тилшунослик

1. Борлиқдаги барча нарса ва ҳодисалар ўзаро алоқадир. Улар бир-бирига таъсир ва акстаъсир қилиб туради. Табиат ва жамиятдаги ҳеч бир нарса ва ҳодиса бошқалардан ажралган ҳолда мавжуд бўлмайди. Лекин биз оламни билиш жараёнимизда уни ташкил этган ўзаро муносабатдаги алоҳида нарса ва ҳодисаларни умумий боғланишлардан ажратамиз. Бу жараёнда унинг ўзига хос томонлари ва хусусиятларини очиб бериш мақсадида бу нарса ва ҳодисаларнинг бошқа нарса ва ҳодисалар билан бўлган барча алоқа ва боғланишларини, ҳамма алоқадорликларини билиб борамиз[1].

Нарса ва ҳодисаларни илмий билиш учун унинг барча томонларини, барча алоқа ва боғланишларини бирга олиб ўрганиш лозим бўлади. Лекин бунга ҳеч қачон тула эришиб бўлмаса ҳам, уларни муносабатларда намоён бўладиган хусусиятлар мажмуаси сифатида изоҳлашнинг ўзи нарса ва ҳодисаларни билишда турли хатоликлардан сақлаб қолади[2].

Диалектикада нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ўзаро алоқадорликнинг хилма-хил кўринишлари мавжудки, бундай алоқадорликлар тил бирликлари учун ҳам хосдир.

2. Алоҳидалик, хусусийлик ва умумийлик борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг ҳар қайсисига хос алоҳида, маълум гуруҳига доир махсус ва ҳаммасига хос умумий томонлари, хусусиятлари ва улар ўртасидаги боғланишларни ифодалайди[3].

Бевосита кузатишда берилган алоҳида нарса ва ҳодисалардан фарқлайдиган белги ва хусусиятлар бирлиги алоҳидалик саналади.

Билиш жараёни алоҳидаликларни ўрганишдан бошланади.

Алоҳидаликларнинг ўзларига хос белги ва хусусиятларини бир-бирига солиштириш орқали умумийлик ҳосил қилинади. Бу турдаги бир қанча нарса ва ҳодисаларга хос бўлган ўзаро ухшаш, уларнинг ҳар бирида такрорланувчи белги ва хусусиятлар бирлиги умумийлик ҳисобланади.

Алоҳидалик билан умумийлик ўртасида хусусийлик категорияси ҳам мавжуд. Хусусийлик категорияси нарса

¹ Фалсафа, Тошкент, 1999, 200-бет.

² Уша асар, 200-бет.

³ Уша асар, 201-бет.

ва ҳодисалардаги алоҳидалик ва умумийлик ўртасидаги алоҳидаликка нисбатан умумий, умумийликка нисбатан алоҳида бўлган белги ва хусусиятлар ва алоқадорликларни ифодалайди.

Диалектикадаги алоқадорликнинг бундай бўлиниши шаклий (формал) мантиқдаги **учинчиси истисно** қонунини инкор этади. Бу билан ҳар қандай нарса ва ҳодисаларнинг тарихий тараққиётида оралиқ ҳолат бўлиши мумкинлигини тасдиқлайди.

Алоҳидалик, хусусийлик, умумийлик ўзаро диалектик муносабатдадир. Уларнинг бир-бирисиз бўлиши мумкин эмас. Алоҳидалик билан умумийлик хусусийлик орқали боғланади. Хусусийлик алоҳидаликлардан ташкил топади ва айни пайтда, умумийликни алоҳидалик билан боғлайди.

Умумийлик эса алоҳидаликдан ажралган ҳолда бўлмайди. У ҳар бир алоҳидаликда унинг умумий хусусиятлари, белгилари, боғланишлари шаклида мавжуд бўлади. Бундан кўринадики, бизнинг сезги аъзоларимизга бериладиган ҳар бир алоҳида нарса ва ҳодисалар алоҳидалик, хусусийлик ва умумийлик бирлигидан иборат.

Алоҳидалик, хусусийлик ва умумийликларнинг ўзаро боғланишларини диалектик нуқтаи назардан тушуниш объектив оламни тўғри билиш учун катта аҳамиятга эга.¹

Шуни таъкидлаш керакки, диалектикада оралиқ ҳолатни эътироф этиш нарса ва ҳодисаларни доимий ўзгаришда, ривожланишда ўрганиш имконини беради.

Бу нуқтаи назардан алоҳидалик, хусусийлик, умумийлик диалектикасида бир-бирига ўтиш ҳолатлари бўлиши мумкин.

Маълум шароитда алоҳидалик хусусийликка, хусусийлик эса умумийликка ва аксинча, улар бир-бирига ўтиши мумкин. Бу эса тарихий тараққиёт, динамика жараёнини кўрсатади.

Диалектикадаги бу категория тилда ҳам ўз ифодасини топади. Тил бирликларидаги алоҳидалик, хусусийлик ва умумийликлар ўртасидаги алоқа ва боғланишларни тилшуносликда илк бор диалектик мантиқ тамойиллари аосида иш олиб борган С. Н. Иванов очиб берди.²

¹ Фалсафа, Тошкент, 1999, 203-бет.

² *Иванов С. Н.* Родословные тюрок Абул-Гази Хана. Ташкент, 1969, с. 23-24.

Унинг таъкидлашича, у ёки бу хилма-хиллик моҳиятини билиш шу хилма-хилликнинг умумий асосини билишга олиб келади. Амалий билишда бир-биридан ажралган, бир-биридан узоқ бўлиб кўринган ҳодисалар моҳиятини билиш конкретликдан мавҳумликка тамойили асосида маълум объект ҳақида илмий тушунча шакллантириш ҳақидаги диалектик мантиқнинг мағзини ташкил этади.

Диалектик мантиқ алоҳидалик билан муносабатда бўлган умумийликка система сифатида қарайди ва алоҳидаликлар шу система доирасида функциялашади, деб ҳисоблайди.

Агар алоҳида нарсалар замирида яширинган моҳият шу алоҳида элементлар муносабатларидан ташкил топган маълум система саналар экан, у вақтда моҳиятни изоҳлаш учун ана шу системани тавсифлаш, унинг таркибидаги алоҳидаликларни ўрганишдан бошлаш керак бўлади.¹ Масалан, маълум келишикнинг барча маъно нозикликлари ва улар ўртасидаги муносабатларни кузатдик. Бу вақтда алоҳида маънонинг маълум системадаги хилма-хиллиги ҳақида тасаввурга эга бўламиз. Лекин бу ҳолатда маънони оддий санаш бўлади, холос. Тўғрироғи, келишик морфологик жиҳатдан кўра синтактик функцияси жиҳатдан аниқланган бўлади. Бундай ҳалқадан қандай чиқиб кетиш йўлини С. Н. Иванов диалектик мантиқдан қидиради. Маълум мураккаб система ҳақидаги тушунчани у ҳақидаги тасаввурга айлантириш лозим. Бунинг учун муайян муносабатлар системаси моҳиятини тушунтириш керак бўлади. Агар уни келишик мисолида кўрадиган бўлсак, грамматик шаклнинг алоҳида маънолар системаси моҳиятини шу гуруҳ ҳодисаларнинг умумий асоси сифатида тушунтириш лозим. Муайян моҳиятнинг алоҳида кўринишларининг умумий асоси бу моҳият ўзида ўзи бўлган ягона, муайян муносабатлардир.

Предметни аниқлаш, демак, уни бошқалардан чегаралаш, бошқалардан нимаси билан фарқ қилишини белгилаш, унинг ўз-ўзига ва айни пайтда, бошқа предметларга муносабатини аниқлашдир.

Предмет, ҳодисаларни умумий алоқада, бошқа предмет, ҳодисаларга нисбатан муносабатларда қараиш лозим деган диалектик талаб бу предмет ўзига ўзи қандай мансублиги ҳақидаги конкрет билимга олиб келиши

¹ Иванов С. Н. Ўша асар, с. 22--23.

керак. Бундай умумий алоқани ўрганишнинг конкрет тулиқлиги алоқалардан ташқаридаги предметни билишга олиб келади. Тўғрироғи, бу ўриндаги алоқалар ичкарига, предметнинг ўзига йўналган бўлади. Бу эса шу предметнинг субстанциясини, моҳиятини, ўзига ўзининг айниятлигини билишимиз бўлади. Шунинг учун ҳам морфология грамматик категория ва шаклларнинг субстанционал маъноси ҳақидаги фан бўлиши лозимлигини таъкидлайди.

Юқоридагилардан кўринадикки, билиш жараёни алоҳидалиқдан бошланади. Биз дастлаб сезги аъзоларимиз ёрдамида алоҳидалиқни, якка нарса ва ҳодисаларни, масалан, жўналиш келишигининг турли шакли ва мазмуний вариантини фаҳм қиламиз. (хусусан, -га, -ка, -қа, -ға, -а каби) Сўнгра тафаккуримизда шу ҳиссий фаҳмлашдан вужудга келган мавжуд фактларни анализ ва синтез қилиб, уларнинг муҳим томонларини номуҳим томонлардан, умумий томонларини алоҳида томонларидан ажратамиз. Уларни ўзаро бир-бири билан бирлаштирамиз, бир-бирига таққослаймиз, шулар асосида фикримизда уларни ифодаловчи тушунчани ҳосил қиламиз. Бу ҳосил қилинган тушунчада нарса ва ҳодисанинг, юқоридаги ҳолатда жўналиш келишигининг ҳам якка томонлари, ҳам уларнинг муайян турга яъни келишикка хос бўлган томонлари ҳамда шу нарса ва ҳодисаларнинг бутун бир синфига, яъни сўз ўзгартирувчи қўшимчаларга оид бўлган умумий томонлари ифодаланади.

3. Борлиқдаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик, боғланишлардан бири **моҳият** ва **ҳодисадир**.

Моҳият нарса ва ҳодисаларнинг ички, энг муҳим ўзаро боғланишлари, шу боғланишларнинг қонуний алоқадорликларини ташкил этувчи томонлар, хусусиятлар ва боғланишларнинг намоён бўлиш шакли, моҳиятнинг ифодаланиши саналади.

Биз объектив борлиқда бевосита ҳодисаларни кўра-миз. Уларни сезги аъзоларимиз орқали ҳис қиламиз. Моҳият объектив оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро боғланишлари, алоқадорликларини ифодалаганликлари учун уни бевосита жонли кузатишда кўриш, ушлаш мумкин эмас. У нарса ва ҳодисаларнинг муҳим белгиси сифатида бу нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро муносабатларини ўрганиш, чуқур таҳлил қилиш орқали идрок қилинади. Масалан, бевосита кузатишда турли хил жонли

организмларни қурамыз. Уларни бир-бирига солиштириш, чуқур таҳлил қилиш асосида уларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган муҳим белгини аниқлаймиз. Бу белги барча тирик организмлар учун хос бўлиб, уларнинг ҳар бирида такрорланиши керак. Ана шу муҳим белги модда алмашинув белгисидир.

Демак, конкрет турли кўринишдаги жонли организмлар ҳодисалар бўлса, уларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган моҳият модда алмашинувидир.

Моҳият билан ҳодиса ўзаро зич боғлиқ бўлиши билан бирга, бир-бири билан қарама-қарши хусусиятга ҳам эга. Уларнинг қарама-қаршилиги борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг ўз табиатидан келиб чиқади. Моҳият ҳодисада яширин бўлади ва уни бевосита сезги аъзолар орқали билиш мумкин эмас. Ҳодиса нарсаларнинг намоён бўлиши шаклларида. Улар ҳеч қачон миқдор жиҳатдан бир-бирига мос келмайди. Агар нарсаларнинг намоён бўлиш шакллари бўлган ҳодисалар билан моҳият ўзаро мос келганда эди, ҳар қандай фан ортиқча бўлиб қолар эди.

Ҳар қандай фаннинг вазифаси ҳодисалар замирида яшириниб ётган, уларнинг асосини ташкил қиладиган моҳиятини аниқлашдан иборатдир.

Ана шундан келиб чиққан ҳолда, тилшунослик фанида ҳам тилшуноснинг вазифаси сезги аъзоларимиз ёрдамида ҳис қиладиган нутқ бирликлари замирида ётган умумий асос, моҳиятни топишдан иборат бўлиши керак. Тилшуносликда тилдаги ана шундай моҳият-ҳодиса зидланиши тил-нутқ дихотомияси орқали ифодаланади. Нутқ бирликлари атамаси ҳодисаларни ифодаласа, тил бирликлари бевосита сезги аъзоларимиз орқали ҳис қиладиган нутқ бирликлари замирида яширинган моҳиятни ифодалайди. Тил бирликлари — эма билан тугайдиган (фонема, морфема, лексема каби) атамалар орқали ифодаланади. Бу атамалар билан ифодаланган бирликларни биз ҳеч қачон сезги аъзоларимиз ёрдамида ҳис этмаймиз. Яъни уни талаффуз қилмаймиз ва эшитмаймиз.

Ҳар қандай тил бирликлари бевосита кузатишда бир қанча нутқ бирликлари орқали моддий ифодасини топади. Ана шундай конкрет моддий ифодалар вариантлар саналади: **фонема варианты, морфема варианты, лексема варианты** каби. Уларни Америка тилшунослари **аллофон, фон; алломорф, морф; аллолекс, лекс** атамалари билан ҳам юритадилар. Тилдаги юқоридагидек зидла-

нишни айрим тилшунослар **эмик** ва **этик** бирликлари атомалари орқали ҳам ифодаляйдилар. Эмик бирликлар **-эма** билан тугаган атамалар (фонема, морфема, лексема каби) орқали ифодаланган бирликларни ўз ичига олса, этик бирликлар **вариант** ёки **алло** — билан бошланган (аллофон, алломорф, аллолекс) атамалар орқали ифодаланган бирликларни ўз ичига олади.

4. Борлиқдаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги алоқадорликнинг яна бир тури бутун ва бўлак муносабатидир.

Бутун ўзаро диалектик алоқадорликда бўлган қисмлар, бўлақларнинг узвий бирлигидан иборат яхлитликдир. **Бўлак** эса шу бутунни ташкил қилган, унинг таркибидаги маълум элемент, қисм саналади. Борлиқдаги ҳар бир нарса ва ҳодисалар, жараёнлар ана шу бутун ва бўлакнинг диалектик бирлигидан иборатдир. Бу шуни кўрсатадики, оламдаги ҳар бир нарса ва ҳодиса, катта-кичиклигидан қатъий назар, ички бўлиниш хусусиятига эга. Бундай бўлиниш поғонали характерга эга. Катта бутунликнинг таркибий қисмлари бўлган, катта бутунлик учун бўлак вазифасини бажарувчи қисм, уз навбатида, кейинги бўлиниш учун бутун бўлиб келади. Бундай бутун бўлак асосида бўлиниш бўлинишнинг охириги нуқтасигача давом этади.

Агар буни тил материаллари асосида кўриб чиқсак, гап бутунлик сифатида гап бўлақларига, гап бўлақлари сўз шаклларига, сўз шакллари морф (алломорф)ларга, морфлар эса фонларга, (алло) фон эса акустик ва физиологик хоссаларга бўлинади. Булинишнинг ҳар бир босқичи бутун-бўлак диалектикасини ўзида намоён қилади.

Шунингдек, лисоний бирликларнинг ҳар қайсиси (фонемадан ташқари) мазмуний жиҳатидан ҳам муайян маъно элементларининг ўзаро муносабатларидан ташкил топган яхлитлик саналади. Масалан, маъноли бирликлар ичида энг кичиги ҳисобланган морфема ҳам икки ва ундан ортиқ семаларнинг ўзаро муносабатидан ташкил топган бутунлик ҳисобланади. Маъноли бирлик бўлмаган ва шакл жиҳатдан энг кичик бирлик саналувчи фонема ҳам худди атом каби бўлинувчанлик хусусиятига эга. Унинг таркибий қисмлари фарқловчи белгилар саналади. Шунинг учун фонема дифференциал белгилар мажмуаси сифатида баҳоланади.

Машҳур даниялик тилшунос Л. Ельмслев бутун-бўлак муносабатини тил бирликларининг ҳам шакл ва ҳам мазмун томони мисолида изчил ёритиб берди.

Шакл (ифода) томонини текст-период-гап-сўз бугин-фонемаларга булган булса, мазмун томонига ҳам бундай бўлинишни қўллаган ҳолда, унинг энг кичик бирлиги сифатида **фигуран** ажратади.

Л. Ельмслевнинг фигура тушунчасини тилшуносликка олиб кириши глоссематика назариясининг Ф. де Соссюр назариясидан бир қадар фарқ қилишини кўрсатади. Соссюр ҳар қандай лингвистик белги ифодаловчи ва ифодаланмишнинг диалектик бирлигидан иборат, деб ҳисоблаган булса, Л. Ельмслев ифодаланмиш томонини яна бўлишда давом этади. Унинг фикрича, лингвистик бирликларнинг мазмун планида лингвистик белгидан ташқари белги бўлмаган элементларни ҳам ажратиш мумкин. Белгилар системасига белгининг таркибий қисми сифатида кирувчи ана шундай белги бўлмаганлар фигуралар ҳисобланади. Тил шундай тузилганки, бир сиқим фигуралар ёрдамида ва уларнинг турли хил жойлашуви туфайли белгилар легионини қуриш мумкин.

Л. Ельмслев ажратган фигуралар элементар маънога, семага тўғри келади. Семалар комбинацияси белги мазмунини ташкил қилади. Масалан, **ўғил** белгиси қуйидаги фигуралардан ташкил топади: [инсон] + [ёш] + [эркак]. Охириги фигуранинг ўзгариши эса **қиз** белгисини билдиради.

Бундан кўринадики, бутун-булак муносабати асосида лингвистикада узвий (компонент) таҳлил методи майдонга келди.

Шуни таъкидлаш керакки, бутун таркибидаги ҳар бир қисм бутуннинг ўзига хос томонини маълум даражада ифодалайди. Лекин бутунни ташкил қилган бу қисмлар бутун таркибида ҳар бири алоҳида-алоҳида эмас, балки бутуннинг бўлаклари сифатида кўринади.

5. Оламдаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги алоқадорлик, боғланишнинг турларидан яна бири **шакл** ва **мазмун** диалектикасидир.

Шаклсиз мазмун бўлмаганидек, шаклнинг мавжудлиги усули, структураси, тузилиши ҳам мазмунсиз бўлмайди.

Кўринадики, шакл ва мазмун маълум бир нарса ёки ҳодисанинг узаро диалектик алоқадор булган икки томонидир.

Бу диалектик алоқадорлик тилда ҳам ёрқин уз ифодасини топади. Тил бирликлари ҳам шакл ва мазмун бирлигидан иборат. Фақат бундан фонологик сатҳ бир-

ликлари мустасно. Чунки фонологик бирликлар бир томонлама моҳият бўлиб, фақат шаклга эга.

Шакл ва мазмун ўзаро боғлиқ бўлса ҳам, лекин улар бир нарсанинг икки томони бўлганлигидан, ҳар қайсиси ўзига хос хусусиятга ҳам эга. Уларнинг ўзига хослиги шундаки, ҳар қайсиси алоҳида-алоҳида структурага эга.

Бу структур элементлар бир-бирига мувофиқ келиши шарт эмас.

Лисоний бирликлар ўртасидаги шакл ва мазмун муносабатини қуйидагича кўрсатиш мумкин:

- 1) $M=Ш$
- 2) $M>Ш$
- 3) $M<Ш$

Юқоридагилардан биринчисида мазмуний тузилиш билан шаклий тузилиш ўртасида мувофиқлик бор. Иккинчи ҳолатда бир неча маъно бир шаклга эга (омонимия). Учинчи ҳолатда эса бир маъно бир неча шакл орқали ифодаланади (синонимия). Кейинги ҳар икки ҳолатда ҳам шакл ва маъно ўртасида номувофиқлик мавжуд бўлади.

В. Грамматик маъно ва грамматик шакл.

1. Грамматик маъно лексик маъно каби предметга хос бўлган белги, хусусият, муносабатларнинг онгда акс этишидир. Бу эса лексик маънога қўлланилган семантик учбурчак грамматик маъно учун ҳам умумий эканлигини кўрсатади.

Яъни предмет — унга хос бўлган белги, хусусиятнинг онгда акс этиши — онгда акс этган белги, хусусиятнинг маълум моддий воситалар — грамматик шакл-

лар ёрдамида ифодаланиши. Бунда моддий восита билан онгда акс этган предмет хусусияти муносабати грамматик маъно саналади.

Грамматик маъно табиатини сон грамматик маъноси орқали тушунтиришга ҳаракат қиламиз.

Грамматик маъноси бирлик ва кўплик маънолари муносабатини ўз ичига олади.

Бирлик маъноси бир, такрорланмас предметнигина эмас (а ёки а ва бошқалар), балки бутун предметлар синфини ҳам ифодалайди (а, а, ... а). Қиёсланг: Бу **кўзойнак** жуда равшан кўрсатар экан; Рўпарадаги магазинда **кўзойнак** сотилади. Бу гапларнинг биринчисида кўзойнак алоҳида битта предметни (А бирлик, А бирлик), иккинчи гапда эса барча кўзойнакларни, кўзойнаклар синфини (А бирлик) билдиради.

Кўзойнак лексема сифатида лексик маънони ифодалайди. Унинг лексик маъноси борлиқдаги кўриш учун ёрдамчи восита сифатида ишлатиладиган оптик восита. Шу билан бирга кўзойнак сўз шакли ҳамдир. Сўз шакли сифатида бир қанча грамматик маъноларга эга. Биринчидан у **кўзойнак** предметининг миқдорий белгисини билдиради: битта ёки бир турдаги предметлар синфини ифодалайди. Бу белгиси унинг грамматик сон маъноси саналади.

Бирлик соннинг алоҳида ва умумий маънолари ўзаро диалектик боғланган[1]. Контекстда қўлланилган ҳар қайси алоҳида маъно умумий маънонинг бир қисми, бир томонини ифодалайди. Умумий маъно эса у ёки бу даражада алоҳида маъноларни ўзида бирлаштиради. Шунинг учун ҳам кўзойнак сўзининг товуш комплекси контекстга қараб конкрет предметни ҳам, предметлар синфини ҳам ифодалаш мумкин.

Кўплик маъно эса (А кўплик) ўз мазмунига кўра умумий бирлик маъноси билан (А бирлик) муносабатда бўлади[2].

Сон грамматик маъносининг тузилишини қуйидаги схемада кўрсатиш мумкин:

Шундай қилиб, биринчидан лексик ва грамматик маънолар бир лингвистик маънонинг турли аспекти сифатида маълум умумийликка эга.

Грамматик маъно тилда ўзининг доимий ифодасига

¹ Шаҳобиддинова Ш. Ўзбек тили морфологияси умумийлик ва хусусийлик диалектикаси талқинида. Андижон, 1994, 2-жув, 2—3 бетлар

² Новиков Л. А. Семантика русского языка. М., 1982, с. 11

таркибидаги сўз шаклларининг алоқасини билдирувчи синтактик (реляцион) маъноларга бўлинади. Масалан, боғловчили кўрилмалардаги зидловчилик, айирувчилик маънолари ва бошқ. Бундан ташқари, сўзловчининг фикр билдраётган воқеа-ҳодисага, ёки тингловчига бўлган турли хил субъектив муносабатини акс эттирувчи маъно алоҳида хусусиятга эга. Масалан, субъектив модаллик, субъектив баҳо, эркалаш ва бошқ[1].

Шундай қилиб, грамматик маънони уч гуруҳга бўлиш мумкин:

- 1) носинтактик (референционал)
- 2) синтактик (реляцион)
- 3) субъектив

Биринчи маънони туркумловчи, иккинчи маънони тоифавий (категориал), учинчи маънони эса нотоифавий (нокатегориал) маънолар деб ҳам таснифлаш мумкин[2].

2. Грамматик маъно система сифатида морфологик маъно ва синтактик маъноларни ўз ичига олади[3]. Шундай экан, у бўлинувчанлик хусусиятига эга. Шунга мувофиқ уларни морфологик маъно ва синтактик маъноларга бўлиш мумкин бўлади. Морфология морфологик шаклларнинг морфологик маъноси ва синтактик имкониятларини ўрганеди.

Грамматик шакл

1. Грамматик шакл муайян грамматик маънонинг ташқи ифодаланиш томони — моддий томонидир. Грамматик шакл билан грамматик маъно фалсафадаги шакл ва мазмун диалектикасини ўзида намоён қилади. Шакл ва мазмун бир яхлитликнинг икки томони — бири ташқи, иккинчиси эса ички томони саналади. Шунинг учун улар бир-бирини тақозо қилади. Бирисиз иккинчисининг бўлиши мумкин эмас.

2. Тилшунослик тарихида грамматик шакл тушунчасига турли хил ёндашувлар кузатилади. Бу хилма-хилликнинг таъсирини бутунги грамматикага доир тадқиқотларда ҳам пайқаш қийин эмас. Хусусан у «грамматик

¹ Лингвистическая энциклопедия. М., 1990, с. 116

² Зикриллаев Г. Н. Ўзбек тили морфологияси. Бухоро, 1994, 7-сон; Бу ҳақда яна қаранг: Кузнецов. Теоритическая грамматика датского языка. Морфология, М.,

³ Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш. Грамматик категория муаммосига доир айрим мулоҳазалар. — Ўзбек тили ва адабиёти, 1998, 6-сон, 22-бет.

категориянинг ташқи лисоний воситалар билан ифодаланиши» [1], «айрим грамматик маънони ифодаловчи формал белги» [2], «маълум грамматик маъно ифодаловчи шакл» [3] сифатида тавсифланади.

Грамматик шакл атамаси деярли барча тилшунослар томонидан сўз шаклига нисбатан қўлланилади.

Сўзнинг грамматик шакли масаласи назарий грамматиканинг энг мураккаб масалаларидандир [4].

Қўп ҳолларда сўзнинг грамматик шакли «муайян товуш ифодаси» сифатида изоҳланди. Агар товуш ифодасига эга бўлмаса, у грамматик шакл доирасига кири тилмади. Бунга асос қилиб, маълум бир маъно ўз ташқи ифодасига эга бўлмаса, у тил фактига айланмайди, деган фикрга таяндилар [5].

3. Грамматик шаклга бундай қараш, айниқса, Москва формал лингвистик мактабининг асосчиси Ф. Ф. Фортунатов концепциясининг асоси бўлди. Ф. Ф. Фортунатов қарашларининг илдизи аслида Н. П. Некрасовга бориб тақалади. Н. П. Некрасовнинг фикрига кўра, сўзнинг доимо ўзгаришини таъминлаб турадиган товуш ифодаси қисми унинг грамматик шакли ҳисобланади.

Ф. Ф. Фортунатов ҳам грамматик маънонинг шаклий ифодасига катта эътибор беради. У гарчи маънони эътибордан четда қолдирмаса ҳам, лекин грамматик шаклни белгилашда товуш состави биринчи планга қўйилади. Унинг таъкидлашича, **руку, ногу, воду** каби сўзлардаги — у товуши **рука, нога, вода** каби сўзларда берилган маънони ўзгартириш учун хизмат қилади. Маълум белгига қўшилиб, унинг маъносини ўзгартирадиган, бир белгидан иккинчи белгини ҳосил қиладиган товуш состави ҳам, ўз навбатида, белги, шаклий маънога эга бўлган белги саналади [6].

Ф. Ф. Фортунатов сўзнинг грамматик шаклини белгилашда сўзларни асосий (моддий) маъноли ва шаклий маъноли қисмларга ажратади. Алоҳида сўзнинг шакли деганда сўзловчи онгида алоҳида сўзнинг ўзидан асосий ва формал қисмни ажрата олиш имконияти тушу-

¹ Современный русский язык. Морфология (курс лекции). МГУ, 1952, с. 28

² Блох М. Я. Теоритические основы грамматики. М., 1986, с. 81

³ Хозирги узбек адабий тили. Тошкент, 207-бет.

⁴ Дегтарёв В. И. Основы общей грамматики. Ростов, 1973, с. 50

⁵ Нурмонов А. Грамматик шакл. — Узбек тилшунослигининг долзарб муаммолари (Айюб Фуломхонлик материаллари). Андижон, 1997.

⁶ Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языковедение. «Избранные труды» 1т., М., 1966, с. 123—124

нилади. Сўзнинг бошқа шаклларида ҳам такрорланадиган, барча шакллар учун умумий қисм саналади. Асосий қисмнинг шакл томонини ўзгартириш учун хизмат қиладиган сўзнинг қисми эса шаклий қисм ҳисобланади. Шундай қилиб, Ф. Ф. Фортунатов фикрига кўра, сўзнинг грамматик шакли унинг тузилиш қисмларга бўлиниш имкониятидир. Сўзнинг тузилиш қисмлари асосий, яъни ўзак ва шаклий, яъни шакл ясовчи аффикслардан иборат бўлади. Сўз бирдан ортиқ шаклга эга бўлиши ҳам мумкин. Шунинг учун ҳам уларни фарқлаш учун Ф. Фортунатов сўз узгариш шакли ва сўз ясалиш шакли тушунчаларини киритади.

Сўзлар шаклий белгисига кўра сўз узгариш шаклига эга бўлган, бундай шаклга эга бўлмаган сўзларга ажратилади. Сўз узгариш шаклига эга бўлмаган сўзлар сўз ясалиш шаклига эга бўлган ва ҳеч қандай шаклга эга бўлмаган, шаклсиз сўзларга бўлинади.

Ф. Ф. Фортунатов сўз ўзгариш парадигмасида ноль шаклни ҳам ажратади. Натижада сўз шаклини моддий ва шаклий қисмлар бирлиги сифатида тушунишга имконият яратди. Дом сўзини унинг бошқа шаклларига (дом-а, дом-у) қиёслаганда, моддий қисм ноль шаклга эга эканлиги маълум бўлади.

4. Грамматик шаклга соф шаклий томондан ёндашишга А. А. Потенбня чек қўйди. Маълум грамматик шакл алоҳида товуш билан ифодаланиши шартми? деган саволга у маълум сўздан бошқа сўз ясалганда ясалма таркибида доимо товуш томонда ўзгариш рўй берадими? деб саволга савол билан жавоб беради. Бошқача айтганда, сўздаги маълум товушни ўзгартириш билан унинг шаклида ўзгариш рўй берадими? Унинг фикрича, сўзнинг товуш қиёфасини ўзгартириш доимо грамматик маъносини ўзгартира бермайди [1].

Аксинча, баъзи вақтларда сўзнинг грамматик шакли товуш томонидан фарқланмаслиги мумкин: **женю** (келаси замон) ва **женю** (ҳозирги замон). Шунинг учун ҳам А. А. Потенбня сўзнинг шакли унинг товуш томони билан изоҳланиши мумкин эмаслигини ишончли далиллар билан исботлаб берди. У биринчи бўлиб сўзнинг формасини унинг ички мазмуни билан, мазмуний грамматик тузилиши билан боғлиқ эканлигини таъкидлайди. Шундай қилиб, А. А. Потенбня ўзига қадар ҳукм сурган шаклга бир томонлама ёндашувга шакл бу сўзнинг товуш

¹ Потенбня А. А. Из записок по русской грамматике. т. 1—2. М, 1958, с. 39.

томони элементи, деб қарашга чек қўйди. У грамматик шаклни товуш эмас, балки маъно эканлигини қайта-қайта тарорлади [1].

А. А. Потевня грамматик шаклни парадигмада — сўз грамматик маъносини реаллаштирувчи сўз узгариш системасида аниқлаш лозимлигини кўрсатади. «Бу шакл мен учун турланиш ва тусланиш тартибида эгалланган ўрнига кура маълум маънога эга бўлади», — дейди у [2]. Бундан шу нарса маълум бўладики, сўзнинг шакли фақат ташқи белгиси орқалигина эмас, балки сўзнинг парадигмадаги ўрни билан аниқланадиган мазмун орқали ҳам белгиланади. Потевнянинг таъкидлашича, кўп ҳолларда ГШ товуш ифодасига эга бўлмаслиги мумкин: ГШ фақат сўзнинг шаклий воситалари орқалигина эмас, балки унинг синтактик алоқаси орқали ҳам ифодаланиши мумкин. Шундай қилиб, А. А. Потевня ГШ деганда семантик ва синтактик элементларнинг синтезини тушунади ва бундай қараш уни ГШ ни фақат аффикслардан иборат деб тушуновчи тилшунослардан кескин фарқлаб туради.

ГШ ни зидлаш асосида ажратишни тавсия этади. Унинг фикрича, ГШ системани ташкил этади.

Маълум ГШ маъноси ҳақида фақат шу вақтда гапириш мумкинки, қачонки у бошқа ГШ га зидланса. Масалан, **Я кончил** гапида **кончил** нинг тугалланганлик маъноси бевосита унинг товуш таркиби орқали эмас, балки тилда унга зидланадиган бошқа шакл — **кончал** шакли бирилиги билан фарқланади [3]. Шунингдек, сўзнинг шакли грамматик қуршов, контекст, гапнинг синтактик тузилишида сўзнинг позицияси билан аниқланишини кўрсатади.

Сўзнинг шакли мазмунли эканлиги, у, албатта, грамматик ифодаланса ҳам, лекин ифодаланмишининг ташқи белгиси орқалигина эмас, балки парадигматик муносабатдаги ўрни ва синтагматик алоқаси орқали аниқланиши ҳақидаги фикр А. А. Потевня таълимотининг энг қимматли томонидир.

5. В. И. Дегтарёв таъкидланидек, сўзнинг моҳиятли томони унинг моддий — товуш комплексига, структур — грамматик бўлинишига таянадиган лексик — грамматик мазмуни ҳисобланади. Мазмун шаклланган бўлади. Сўзнинг моддий — товуш тузилиши ва морфемик

¹ Потевня А. А. Из записок по русской грамматике. т. 1—2 М., 1958, с. 39.

² Уша асар. 44-бет.

³ Потевня А. А. Из записок. т. 1—2 с. 45.

булиниши сўз ва унинг грамматик шаклининг моддий таянчи, яшаш усулини ташкил қилади [1].

Шакл — мазмуннинг ички шаклланиши, унинг қисмларининг булиниши, ўзаро алоқаси ва ўзаро ҳаракатидир [2].

6. Диалектик фалсафага мувофиқ, шакл деганда, мазмуннинг ташқи ифодаланиш усули, мазмун элементлари алоқаларининг нисбатан барқарор муайянлиги ва уларнинг ўзаро таъсири, мазмуннинг типи ва структураси тушунилади.

Куринадики, мазмуннинг ташқи ифодаланиши усули шаклнинг фақат бир томони саналади.

Объектнинг шакл ва мазмунга булинишининг ўзи фақат уларнинг чамбарчас бирлиги доирасида мавжуддир. Уларнинг бирлиги эса фақат ички узвий булиниш сифатида мавжуддир.

Шакл билан мазмун ҳар бир конкрет объектда бири-бирдан ажралмасдир. Шакл мазмун устига қўйилган қандайдир ташқи пўстлоқ эмас.

7. Шакл ички ва ташқи бирликдан иборат. Мазмун элементларининг боғланиш усули сифатида шакл ички бир ҳодиса саналади. У объектнинг структурасини ташкил этади ва мазмуннинг бамисоли бир моменти бўлиб қолади. Муайян мазмуннинг бошқа нарсалар мазмуни билан боғланиш усули сифатида шакл ташқи бир нарсадир.

Шакл билан мазмун ўртасидаги қарама-қаршиликни қараб чиқаётганда шуни назардан қочирмаслик керакки, мазмун шаклсиз бўлмайди. Шакл эса айти вақтда мазмуннинг ўзида ҳам мавжуддир ва унга нисбатан ташқи бир нарсадан иборат [3].

В. И. Дегтарёв тўғри таъкидлаганидек, грамматик шаклни фақат маънонинг ифода воситаси сифатида тушуниб бўлмайди. У сўз грамматик маъносининг тузилишида, мазмун моментида ҳам ўз ифодасини топади. Маъно тузилиши сифатида грамматик шакл сўзнинг лексик маъноси билан ундан абстрактлантирилган ва мустақил равишда ҳамкорлик қилади. Хусусан, ўзгармас сўзлар ҳам муайян грамматик шаклга эга. Масалан, равиш шакли орқали, равишлик белгисининг кетегориал маъносига кўра белгиланади.

¹ Дегтарёв В. И. Ўша асар, с. 54.

² Дегтарёв В. И. Ўша асар, с. 54.

³ Хегель. Энциклопедия философских наук. т. I 299-бет.

8. Грамматик шаклни грамматик маънони ифодаловчи ташқи моддий воситаларгина эмас, балки грамматик маънонинг ички тузилиши сифатида ҳам тушуниш тилда шаклсиз сўзлар ҳам бўлиши мумкин деган фикрни тула рад қилади. Маънони шаклсиз, шаклни эса маъносиз тасаввур этиш мумкин эмас. Ўз навбатида шаклсиз, грамматик шаклланмаган, грамматик тузилишга эга бўлмаган тилнинг бўлиши мумкин эмас. Шу нуқтаи тазардан аморф тилларнинг ажратилиши шаклни бир ёқлама тушунишнинг маҳсулидир.

Сўзнинг грамматик шакли унинг морфем тузилишига, парадигмасига ва синтагматик муносабатига таянади.

Шундай қилиб, ҳозирги тилшуносликда грамматик шаклга икки хил ёндашув амал қилмоқда.

Биринчиси грамматик шаклни муайян грамматик маънони маълум моддий воситалар ёрдамида ифодаланиши, сўзнинг грамматик шаклланган моддий — товуш тури [1] сифатида талқин этади.

Иккинчиси эса шаклни грамматик маънонинг ички тузилиши сифатида тушунади.

Гарчи грамматик шаклга бундай икки хил қараш бир-бирига зиддек кўринса ҳам, аслида бир-бирини инкор қилмайди. Грамматик birlikни икки томондан тавсифлайди: бири маъно плани асосида, иккинчиси эса ифода плани асосида изоҳлайди.

В. И. Дегтарёв грамматик шаклнинг бу икки тури учун икки хил атамани — мазмун шакли (МШ) ва ифода шакли (ИШ) атамаларини тавсия этади.

9. Сўз грамматик маъносининг тузилиши ички тузилиш усули сифатидаги шакл мазмуний шакл (МШ), сўз грамматик маъносининг моддий морфологик тузилиши сифатидаги шакл ифода шакли (ИШ) ҳисобланади [2].

В. И. Дегтарёвнинг фикрича, МШ ва ИШ сўз грамматик тузилишининг узаро мувофиқлашган ички ва ташқи томонларидир. Икки хил шакл тушунчаси тилнинг икки томонлама моҳиятига мувофиқ келади. МШ ва ИШ диалектик birlikда ва ҳамкорликда сўз грамматик шаклини ҳосил қилади. Шундай қилиб, грамматик шаклга бундай ёндашувда, сўз грамматик маъноси-

¹ Кацнельсон С. Д. О грамматической категории. — «Вестник ЛГУ», 1948. № 2, с. 118; Райхель Г. М. О грамматической форме. — «Уч. зап. Калининского пединститута», Т. 27, 1963, с. 75.

² Дегтарёв В. И. Ўша асар. с. 57.

нинг тузилиши, ички бўлиниши ва алоқаси МШ ни ташкил этади. Сўзнинг моддий — товуш томондан морфологик бўлиниши ИШ ни ҳосил қилади. Бу икки шакл бирликда сўзнинг грамматик шаклини ҳосил қилади. МИ ИШ га таянади ва унда воқеланади. МШ сўзнинг морфемик бўлинишини, структур шаклланиши, парадигматик қатори билан ҳамда сўзларнинг синтагматик муносабати орқали ўз ифодасини топади [1].

Грамматик шакл талқинининг ҳар икки йўналишини умумлаштирганда, грамматик маъно ифодаланишининг қуйидаги усулларни кўрсатиш мумкин: алоҳида морфемалар, ёрдамчи сўзлар, оҳанг, сўзнинг морфемик бўлиниши, структур шаклланиши, парадигматик қатори ва синтагматик муносабати.

Юқорида таъкидлаганидек, грамматик шакл грамматик маъно билан диалектик боғлиқдир. Шунинг учун ҳам грамматик шакл ва грамматик маъно ўртасидаги муносабатлар тилшунослар диққатини ўзига тортиб келади. Прага лингвистик мактаби вакиллари Карцевский ва Скаличкалар шакл ва мазмун ўртасида мавжуд бўлган номутаносибликни очиб беришга ҳаракат қилдилар [2].

10. Америка тилшуноси Хоккет ҳам грамматик шакл ва грамматик маъно муносабатига эътибор берар экан, улар ўртасида кўпинча номувофиқлик мавжудлигини эътироф этади. Шунинг учун бўш элемент (морф) атмасини киритди. Мазмунсиз, бирон-бир вазифа бажармайдиган ифода плани бирлигини бўш морф дейди.

Бўш морф тушунчасига зид равишда ноль бирлик (морфема) тушунчаси пайдо бўлди. Бўш морф билан ноль бирлик бир-бирига зидланувчи ва бир-бирини тақозо қилувчи бирликлардир. Бўш элемент (морф) — бу ифодаланмишдан маҳрум бўлган белги; Ноль бирлик эса ифодаловчиси бўлмаган ифодаланмиш. Ҳар икки ҳолда ассиметрик, бир ёқлама белги ҳақида фикр юритилади [3].

11. Н. Д. Арутюнова таъкидлаганидек, белги белгилигини йўқотмасдан туриб бир ёқлама бўлиши мумкин эмас. Ноль элементларнинг хусусияти ифода шаклининг йўқлигида эмас, балки унинг ўзига хослигидадир. Шунинг учун ноль элемент ҳам ва унинг зидди бўлган бўш элемент ҳам бир ёқлама белги сифатида қаралиши

¹ Дегтарёв В. И. Уша асар, уша бет.

² Скаличка В. Ассиметричный дуализм языковых единиц. «Пражский лингвистический кружок». М., 1967, с 119—123.

³ Қаранг: Арутюнова Н. Д. Уша асар, с. 69

мумкин эмас. Шунинг учун ҳам бундай ҳолларда айрим муаллифлар маъноли ифодаланмаслик (значимого отсутствия) атамасини тавсия этади [1].

12. А. В. Исаченко маълум грамматик маънони ифодалаш учун хизмат қиладиган ташқи лисоний воситаларни категориал кўрсаткичлар ҳисоблайди. Унинг фикрича, категориал кўрсаткичлар ўз табиатига кўра белги ҳисобланади. Категориал кўрсаткич ҳар қандай белги каби икки таркибий қисмдан ташкил топади: ташқи моддий восита — ифодаловчи (десигнатор) ва ифодаланмиш (десигнат). Фақат ҳар икки қисмнинг бир вақтда иштирокидагина белгини белги қилади.

Унинг фикрича, ифодаловчи билан ифодаланмиш алоқаси тарихан таркиб топган. Бу алоқа ушбу семантик система билан фойдаланувчи барча жамоа аъзолари учун мажбурийдир. «Омонимлик» категориал кўрсаткичларнинг мавжудлиги бунинг гувоҳидир. Рус тилидаги -а турли категориал кўрсаткичлар сифатида қўлланилиши мумкин: сестр-а, стол-а, дом-а...

Контекстдан узиб олган -а қандай грамматик маъноларни ифодалайди, деб сўраш мантиқсизликдир. Маълум ифодаланмиш (десигнат) билан боғланмаган ифодаловчи (десигнатор) белги ҳисобланмайди [2].

Ўзбек тилидаги от товуш қатори (ёки график тасвир) ҳали лисоний белги эмас. У фақат маълум маъно билан (ёки «исм» билан, ё «хайвон» билан, ё «ҳаракат» билан) боғлангандагина белгига айланади.

Сўзловчи учун омония муаммоси йўқ. Чунки отни талаффуз этар экан ва уни синтагматик муносабатини юзага чиқарар экан, у ҳеч омонимдан фойдаланаётганини уйламайди. Ифодаловчинини ифодаланмиш билан боғлайди. Тингловчи ҳам шу нутқий вазиятда сўзловчи узатган ахборотни қабул қилади. Демак, у ҳам ифодаловчинини аниқ бир ифодаланмиш билан боғлайди [3].

Шунингдек, синтактик бирликларда ҳам шаклий тузилиш бирликлари билан мазмуний тузилиш бирликлари кўпинча мувофиқ келмайди. Масалан, **Келдим** гапида мазмуний тузилиш бирликлари агенс (бажарувчи субъект) ва унинг ҳаракати (предикати) уртасидаги муносабатдан ташкил топиб, шаклий тузилиш бўйича фақат бир сўздан — феъл кесимдан ташкил топган.

¹ Исаченко А. В. О грамматическом значении. — ВЯ. 1961, №1, с. 30. Бу атама бошқирд тилшунослари томонидан ҳам қўлланилган. Қаранг: «Грамматика современного башкирского литературного языка» М., 1981, с. 94.

² Исаченко А. В. Уша асар, с. 29

³ Исаченко А. В. Уша асар, с. 29

6. **Сабаб** ва **оқибат** ҳам борлиқдаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги алоқадорликни ифодаловчи бир категориядир. Дарҳақиқат, дунёдаги нарса ва ҳодисалар ўзларининг пайдо бўлишлари, шаклланиш ва ривожланишларида ўзаро алоқадорликда бўлади ва бу алоқадорликда бири сабаб, иккинчиси эса шу сабаб туфайли юзага чиққан оқибат бўлади.

Муайян ҳодисаларни юзага келтирган, лекин бевосита сезги аъзоларимизга берилмайдиган яширин жиҳат, моҳият сабаб, у туфайли юзага чиққан, сезги аъзоларимиз ёрдамида ҳис қиладиган нарса ва ҳодисалар **оқибат** саналади.

Сабабсиз оқибат йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас.

Сезги аъзолари ёрдамида амалий билим жараёни-мизда оқибатларга дуч келамиз. Ҳар қандай тадқиқотчининг вазифаси **оқибат**ни урганиш орқали унинг замирида яширинган **сабаб**ни аниқлашдан, уларнинг иккаласи ўртасидаги сабабий боғланишни, сабабиятни очишдан иборат бўлиши керак. Масалан, маълум бемордан иситма чиқаяпти. Бизнинг сезги аъзоларимиз унинг иситмаси борлигини ҳис қилади. Кузимиз билан икки юзи қизарганини, кузлари хорғинлигини, лаблари қуришганлигини кўрамиз. Қулимиз билан пешонасини ушлаб кўриш орқали иситманинг меъёрдан кўтарилганини биламиз. Лекин бизнинг бу билишимиз амалий билиш саналади. Ниманинг натижасида иситма чиқаётганлигини, унинг сабабини бундай йўл билан била олмаймиз. Бунинг учун бир қанча ташқи белгиларни солиштириш керак бўлади ва бунинг натижасида иситма ортида яширинган **сабаб** аниқланади.

Сабаб ва оқибат алоқадорлиги, сабабият тил системаси ва унинг функциясида ҳам амал қилади. Хусусан, нутқий жараёнда турли хил фонетик ўзгаришлар рўй беради. Бу фонетик ўзгаришлар ҳам маълум сабабият туфайли майдонга келади. Чунки тил системасидаги ҳар бир ўзгариш ҳам, шунингдек, бевосита нутқий жараёндаги ўзгаришлар ҳам маълум сабабият натижасидир.

Ҳар қандай фонетик ўзгаришларнинг сабаби инсоннинг талаффуз қилиш қулайлигига интилиш ҳаракати натижасидир. Сабаб талаффуз ноқулайлигини бартараф этиш, оқибат эса фонетик ўзгариш, яъни қулайликка эришиш.

Нутқий жараёндаги ана шу сабабиятга ёш грамматикачилар мактаби вакиллари катта эътибор бердилар ва нутқдаги ҳар бир фонетик ўзгаришлар замирида

ётган сабабни топишга алоҳида диққатни жалб қиладилар.

7. Фалсафадаги **имконият** ва **воқелик** диалектик боғланиши ҳам тил ва нутқ дихотомиясида ёрқин ўз ифодасини топади.

Имконият юзага чиқмаган, лекин юзага чиқиши мумкин бўлган воқеликдир. Унинг юзага чиқиши воқеликларни вужудга келтиради.

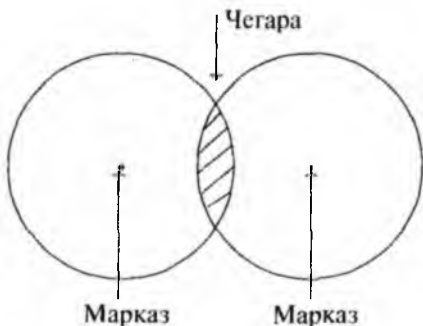
Агар бу алоқадорликни тилшунослик асосида кўриб чиқадиган бўлсак, тил-нутқ дихотомиясида барча тил бирликлари имконият, уларнинг нутқ жараёнида турли хил моддий кўринишлари воқеликлар саналади.

8. Булардан ташқари диалектикадаги тараққиёт қонунлари: миқдор ва сифат ўзгаришлари бирлиги қонуни, қарама-қаршиликлар бирлиги қонуни, инкорни инкор қонуни тилда ҳам амал қилади.

9. Диалектиканинг бир шакли синергетикадир.

Синергетика табиат ва жамият тараққиётида оралиқ, ўткинчи ҳолатларнинг бўлиши мумкинлигини эътироф этади. У тараққиёт жараёнида беқарор ҳолат билан барқарор ҳолат ўртасидаги қонуниятга таянади. Барқарорлик қонуният ва сабабият натижасидир. Уни олдиндан билиш, бошқариш мумкин. Барқарорлик ҳодисанинг моҳиятини тушуниш учун унга теран ва синчков назар ташлаш лозим бўлади^[1].

Бундай оралиқ ҳолатлар тилшуносликка ҳам бевожита даҳлдордир. Шунинг учун ҳам айрим тилшунослар лингвистик бирликларни ўрганар эканлар уларни марказий ва чегара ҳолатларга ажратадилар. Чегара ҳолатдаги лисоний бирликларда икки кутбий бирликларга хос хусусиятлар аралашган, туташган бўлади. Бундай ҳолатни қуйидаги схема орқали тасвирлаш мумкин:

¹ Расулов И. Фалсафа. ТошДУ, 1998, 100-бет

Масалан, фонологик сатҳда унлиларнинг офиз очилиш даражаси белгиси бўйича зидланишида тор ва кенг унлилар оралигида тор ҳам кенг ҳам бўлмаган ўрта кенг (ўрта, тор) унлилар мавжуд. Ёки сўз туркумлари системасида мустақил ва ёрдамчи сўзлар зидланиш оралигида мустақил сўзларга ҳам, ёрдамчи сўзларга ҳам кирмайдиган, ҳар иккисининг белгисини қисман ўзида мужассам этган сўзлар гуруҳи бор. Бундай мисолларни тилнинг ҳар бир сатҳи бўйича қўлаб келтириш мумкин. Шу фактнинг узиёқ тил системасидаги оралиқ ҳолатларнинг диалектика қонуниятларига мувофиқ келишини кўрсатади.

Юқоридагилардан кўринадикки, тилшуносликдаги турли хил муаммоларни объектив ҳал қилишда фалсафага таяниб иш кўриш катта аҳамият касб этади.

Тилшуносликнинг мантиқ билан муносабати

1. Тилшунослик мантиқ фани билан ҳам узвий алоқадордир. Уларнинг алоқадорлик томони шундаки, ҳар иккиси ҳам тафаккур билан боғланади. Чунки тилшуносликнинг ўрганиш объекти бўлган тил тафаккур билан муносабатдадир. Тил кишиларни олам ҳақидаги билимларини, фикрларини бошқаларга етказувчи ва шакллантирувчи воситадир. Тил ва тафаккур узаро диалектик муносабатда экан, уларни ўрганувчи тилшунослик билан мантиқ ўртасида ҳам ана шундай диалектик алоқанинг бўлиши табиий.

2. Мантиқ тафаккур шакллари, қонунлари ва усулларини ўрганadi. У тушунча, ҳукм шаклларини, хулоса чиқариш, исбот ва рад этиш ҳолатлари орқали объектив воқеликнинг инъикос этиш жараёнида қандай бўлиш йўлларини кўрсатиб, инсон фикрининг аниқ, равшан, кетма-кет ва асосли бўлишини таъминлайди. Шундай экан, мантиқ тилшуносликнинг грамматика бўлими билан бевосита муносабатдадир. Чунки тушунча сўз ва сўз бирикмалари орқали ифодаланса, фикр гап орқали ифодаланади. Бу эса ҳар бир саводли киши учун грамматикани билиш қанча зарур бўлса, мантиқнинг шакл ва қонунларини билиш ҳам шунчалик зарурдир [1].

3. Шу билан биргаликда, мантиқ ва грамматика қанчалик узаро зич боғланмасин, ўзларига хос хусусиятларга ҳам эга. Мантиқ шакллари тушунча, ҳукм, хуло-

¹ *Хайруллаев М., Ҳақбердиев М. Логика. Тошкент, 1984, 29-бет.*

салар ҳамма халқлар учун умумий бўлса, уларнинг турли тилларда ифодаланиш шакллари турли-тумандир. Шунинг учун ҳам ҳар бир тил бошқасидан фарқ қиладиган ўз грамматикаларига эга. Бу шуни кўрсатадики, мантиқ билан грамматика бир-бири билан боғлиқ, улар бир-бирини тўлдиради. Айни пайтда ўз хусусиятлари билан бир-биридан фарқ қилади.

4. Ҳозирги кунда мантиқ тафаккур шакллари қандай ўрганиш нуқтаи назаридан иккига бўлинади: 1) анъанавий мантиқ ёки шаклий мантиқ; 2) диалектик мантиқ.

5. Диалектик мантиқ XIX аср охирида амалий мантиқ бағрида унинг чегараланган томонларини тўлдириш асосида дунёга келди.

Анъанавий мантиқ тафаккур қонунлари, шакллари ва усуллари тарихий тараққиётни эътиборга олмаган ҳолда ўрганади. Гарчи бу мантиқ инсоннинг олами билиш учун бир неча асрлар давомида дастуриламал бўлиб хизмат қилган бўлса ҳам, лекин объектни тарихий тараққиёт жараёнидан ташқарида ўргангани учун бир қадар ожизлиги сезилиб қолди. Ана шу ожизликни бартараф этиш талаби билан диалектик мантиқ пайдо бўлди.

Диалектикага асосланган билишгина объектив оламдаги нарса ва ҳодисаларни ҳар томонлама чуқур билиб олиш, уларнинг ички ўзгариш, ривожланиш қонунларини тўғри акс эттириш мумкин.

Диалектикани билиш жараёнига татбиқ этиш, уни мантиқ сифатида, инсоннинг рационал, ақлий билиши, фикрлаши ҳақидаги фан сифатида ўрганиш диалектик мантиқ таълимотини шакллантирди. Диалектик мантиқ шаклий мантиқдан кўйидаги асосий жиҳатлари билан фарқ қилади:

1) предметни ҳар томонлама — унинг барча томонлари, алоқаларини назарда тутган ҳолда ўрганиш; 2) предметни узлуксиз ўзгаришда, ривожланишда эканлигини эътиборга олиш ва бошқалар.

Диалектик мантиқ барча фанлар учун, шу жумладан тилшунослик учун ҳам методологик асос вазифасини ўтайди.

Тилшуносликда мантиқий йўналиш

1. Тилшунослик фалсафа бағрида шаклангани, тил ва мантиқ ўзаро зич боғлангани сабабли, бир қатор

олимлар тил категорияларини мантиқ категорияларига қиёсан ўргандилар. Натижада тилшуносликда мантиқий йўналиш майдонга келди.

Тилни тафаккурга муносабати асосида ўрганувчи тилшунослар оқими мантиқий йўналишни ташкил қилди.

Мантиқий йўналиш тилшуносликдаги қуйидаги муаммолар бўйича фикр юритади: 1) гносеология муаммолари; 2) тилнинг ўзига хос тузилиш хусусиятларини эмас, балки барча тиллар учун универсал томонларини ёритиш; 3) грамматик категорияларни мантиқнинг универсал категориялари асосида аниқлаш: сўзни тушунча асосида, гапни ҳукм асосида изоҳлаш ва бошқалар; 4) қандай тил шаклига эга бўлишидан қатъий назар, ягона таҳлил тамойилини ишлаб чиқиш; 5) диахроник таҳлилдан кўра синхрон таҳлилни устун қўйиш ва шу билан боғлиқ равишда тарихий ва қиёсий-тарихий грамматикага нисбатан тавсифий грамматикага эътибор бериш; 6) кўпроқ гап ва семантика таҳлилига диққат қилиш;

2. Тилшунослик ва мантиқ ўзларининг илк даврларидаёқ ўзаро муносабатда пайдо бўлган. грекча **логика**, арабча **мантиқ** атамаларининг негизида сўз (logos) ва **нутқ** ётганлиги ҳам фикримизнинг далилидир.

Логика атамаси илмий муомалага стоиклар томонидан фикрнинг сўз ёрдамида ифодаланишини билдирувчи атама сифатида киритилди. Арасту эса тафаккур қонунларини ўрганувчи фан учун аналитика атамасини қўллаган эди.

3. Антик даврлардан бошлабоқ грамматик категориялар мантиқий категориялар асосида изоҳланди. Гап **сўзлар воситасида англашилган фикр** деб таърифланди. Сўз билан гап ўртасидаги фарқловчи белги сифатида қайси мантиқий категорияларни ифодалашни белгиланди: сўз тушунчани, гап фикрни билдириши таъкидланди.

Гапнинг тузилиш бирликлари ҳам кўпинча тафаккур шаклларида бири бўлган ҳукмнинг тузилиш birlikлари орқали тушунтирилди. Айниқса бундай ҳолат бир составли гапларни тушунтиришда яққол сезилди. Масалан, рус тилшуноси Бабайцева бир составли гапларни мантиқан составларга бўлиш мумкин эканлиги билан изоҳлайди. Бир составли гапларнинг қуйидаги моделларини курсатади:

X—P(субъектсиз предикат ифодаланган гап, яъни эгасиз кесим гап)

S—X (Предикатсиз субъект ифодаланган гап, яъни кесимсиз эга гап)

Худди шу мантиқий йўналишнинг таъсири проф. И. Расулов томонидан ёзилган «Ҳозирги ўзбек адабий тилида бир составли гаплар» монографиясида ҳам сезилди.

4. Тилни мантиқий категориялар асосида ўрганиш айниқса XVII асрдан XIX асрнинг биринчи ярмигача ўз чўққисига кўтарилди. Бу даврда нутқнинг мантиқий категорияларга тўла мос ҳолда шаклланишини эътироф этган ҳолда, барча тиллар учун умумий, рационал грамматика яратиш ҳаракати кучайди. Ана шундай курашнинг бошловчиси инглиз философи Франсис Бекондир (1561—1626). У барча тиллар учун умумий, фалсафий грамматика яратишга уринди. Бундай грамматика яратишда ўзи ишлаб чиққан билишнинг амалий, индуктив методига таянди. Бакон турли тилларнинг қиёсий грамматикасини барпо этиш асосида унинг негизида барча тилларнинг афзал жиҳатларини қамраб олган ва инсон тафаккури ва сезгиларини ўзида идеал жойлаштирувчи умумий бир тилни яратиш мумкин, деган ғояни кўтарди.

Кўринадикки, у дунёга кенгроқ тарқалган Оврупо тиллари негизида барча халқларнинг такомиллашган алоқа воситаси бўлган, худди эсперонто каби, бир тилни яратиш ҳақида фикр юритади.

5. Мантиқий категориялар асосида барча тиллар учун умумий грамматика яратиш ғояси француз олими Рене Декарт (1596—1650) ва унинг ғояси асосида дунёга келган картезиан фалсафаси томонидан ривожлантирилди. Аслида картезиан атамаси Декарт фамилиясининг лотинча **Cartesins** ёзилиши асосида майдонга келган.

Унинг фикрича, барча инсонларга хос бўлган мураккаб тушунчалар системаси нисбатан анча кам миқдордаги элементар бирликларга жамланиши мумкин. Масаланинг ечими инсон тафаккурининг барча бойликларини ташкил этадиган энг кичик, бошқа майда булакка бўлинмайдиган мантиқий бирликларни аниқлаш даражасига, чин фалсафага асосланган фалсафий тил системасини топишга боғлиқдир.

Декарт худди табиий сон қаторлари каби инсон фикри-ғояларини ҳам саноғини чиқариш мумкин эканлигини тахмин қилади. Унинг фикрича, ўзига номаълум бир тилда барча сонларни бир кунда ёзиш ва ўқиш

мумкин бўлгани каби, инсон тафаккуридаги тушунча ва гоёларни ҳам ана шундай миқдорларга келтириш мумкин. Натижада ана шу тушунча ва гоёларни ифода-ловчи сўзлар тизимини яратиш мумкин. Бундай тилни яратиш, энг аввало, чин фалсафага боғлиқ. Декартнинг фикрига кўра, фақат ана шу фалсафагина инсоннинг барча фикр-гоёларини санаши ва уларни содда ҳолда аниқ қилиб, чиройли тартибда жойлаштириши мумкин. Бундай тил, унинг эътирофига кўра, сўзларнинг бир хил тусланиш, турланиш ва тузилишига эга бўлиши лозим.

6. Умумий грамматика яратиш гоёсини олға сурган олимлардан яна бири немис олими Готфрид Вильгельм Лейбнишдир (1646—1716). У илмий кашфиётлар қилиш-га имкон берадиган умумий илмий методни қидириш жараёнида тилга муружаат этди.

Г. В. Лейбниц фақат исботлаш билангина кифояланувчи анъанавий, шаклий мантиқни танқид қилган ҳолда, «илмий кашфиётлар қилиш санъати»га эга бўлган янги мантиқни яратиш зарурлигини таъкидлайди. Ана шундай мантиқни яратиш йўлини, у тилнинг мантиқий таҳлилида куради. Тилнинг мантиқий таҳлили, унинг фикрича, универсал мантиқий символларни яратиш ва бу символлар ёрдамида тафаккур элементларни ифода-лаш мумкин бўлади. Шундай қилиб, Лейбниц сунъий символик тилни яратиш гоёсини кўтариб чиқди. У бундай сунъий тилни мантиқий-фалсафий ва математик қурилмаларга максимал яқин бўлиши лозимлигини таъкидлади.

Лейбниц фикрича, барча мураккаб гоёлар содда гоёлар комбинациясидан, барча бўлинувчи сонлар бўлинмайдиган сонлардан ташкил топганлигини эътиборга олган ҳолда, мураккаб тушунчаларни содда тушунчаларга бўлиш чоғида комбинаторика тамойилларига амал қилиш лозимлигини тавсия қилади. Биринчи қатордаги атамалар содда тушунчалар, иккинчи қатордаги атамалар содда тушунчалар жуфтлиги, учинчи қатордаги атамалар эса биринчи қатордаги уч атаманинг ёки биринчи қаторидаги икки атама билан иккинчи қаторидаги бир атаманинг комбинацияси эканлигини таъкидлайди. Шундай қилиб, барча мураккаб тушунчалар маъно «атом»ларидан ташкил топганлигини эътироф этади. Натижада тафаккур узвларини алгебраик ифодалар билан белгилаш имконияти яратилади.

Лейбниц оғзаки ва ёзма нутқда қўллаш мумкин

бўлган символлаштирилган тил лойиҳасини тавсия этди. Бу тилнинг қуйидаги символларни ўз ичига олиши назарда тутилди: а) тўққизта кетма-кет келган рақам лотин алфавитидаги дастлабки тўққиз ундош ҳарфни ифодалайди: 1=b, 2=c, 3=b, 4=t, 5=g, 6=h, 7=l, 8=m, 9=n..., б) ўнликлар бешта унлига мос келади: 10=a, 100=e, 1000=i, 10000=o, 100000=u.

Лейбницнинг бу ғояси кейинчалик математик мантиқ ва кибернетиканинг шаклланиши ва ривожини учун катта аҳамиятга эга бўлган символик мантиқнинг ривожланиши учун тўртки бўлди.

Гарчи Бэкон, Декарт, Лейбницлар мантиқий категориялар асосида умумий грамматика яратиш ғоясини берган бўлсалар ҳам, лекин улар бу ғояларни фалсафа доирасида баён қилдилар. Мавжуд тилларнинг ички тузилиши ва табиати ҳақида соф лингвистик тадқиқот олиб бормадилар.

Мантиқ материаллари асосида тил тузилишини тушунтириш ва рационал грамматика яратиш илк марта француз олимлари А. Арно ва К. Ландслорларга насиб этди.

7. 1660 йилда тилшунослик назариясида кескин бурилиш рўй берди. Париж яқинидаги Пор—Рояль масжидида машҳур философ ва мантиқчи Арно билан грамматист Ландсло ҳамкорлигида дунёга «Пор—Рояль грамматикаси» номи билан тарқалган «Умумий рационал грамматика» яратилди. Бу грамматиканинг яратилиши тилшунослик тарихида янги саҳифа очди.

«Пор—Рояль грамматикаси» илк бор бир қатор конкрет тилларнинг фактлари асосида умумий грамматика системасини яратиш мумкинлигини намоён этди.

Дунёга систем-структур тилшуносликнинг асосчиси сифатида танилган Фердинанд де Соссюр ҳам бу грамматикага юксак баҳо беради.

Шу грамматиканинг яратилиши билан тилни илмий ўрганиш бошланди. Унда биринчи марта лингвистик тадқиқот предмети чегаралаб берилди.

«Пор—Рояль грамматикаси» муаллифлари тафаккур универсаллигига эътибор берган ҳолда, тафаккурнинг моддийлаштирувчиси бўлган тилда ҳам универсал жиҳатлар мавжудлигини таъкидладилар. Уларнинг фикрича, инсон онгига таъсир этувчи ҳар қандай тадқиқот объектини рационал томонларни топиш асосида умумий грамматикани яратиш мумкинлигини баён қилдилар. Бу билан бир неча тилларни бир вақтда осон ўрга-

нишнинг асосий тамойилларини белгилашга ҳаракат қилдилар.

8. «Пор-Рояль грамматикаси»да муаллифлар барча тиллар тузилиши ҳақида фикр юритишни мақсад қилсалар ҳам, амалда фақат грек, лотин, қадимги яҳудий, ҳозирги тиллардан—француз, итальян, испан; қисман инглиз ва немис тиллари текшириш объекти бўлди. Бу тиллардан кўпроқ француз тилига асосий эътибор қаратилди. Шу тилларнинг ўзиёқ муаллифларнинг турли тиллар тузилиши учун умумий, рационал томонларни белгилаш мақсадини амалга оширишга кифоя қилади деб ўйлайдилар.

9. Универсал грамматика умумлашмаларга кўпроқ эътиборни қаратди. Уларнинг таъкидлашларича, универсализм — умумлашмаларсиз, абстракциясиз бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам «Пор-Рояль» муаллифлари конкрет товуш билан товуш типи, товуш моделини фарқлайдилар. Товуш типи ёки модели учун «ҳарф» атамасини қўллайдилар ва «ҳарф» атамасини график белги ифодаловчи «графема» атамасига қарама-қарши қўядилар.

10. Арно ва Лондслорлар тилнинг товуш томони, моддий плани билан маъно томонини фарқлайдилар. Улар мантиқий қонунлар асосида барча тиллар учун умумий жиҳатларни белгилаш билан бирга, ҳар қайси тилнинг ўзига хос жиҳатлари мавжудлигини ҳам аниқлашга ҳаракат қилдилар.

Уларнинг таъкидлашларича, мантиқ қонунлари барча инсоният учун бир хил. Шундай экан, барча тиллар учун грамматик тузилишнинг бир хил фундаментал (ички) амал қилиш қоидаси мавжуд. Шунинг учун у ёки бу тилда бошқа тилларда учрайдиган айни бир хил қоидалар учрашидан ҳайрон бўлмаслик керак. Бу эса ҳар қайси тилнинг ўзига хос (ташқи) хусусиятларини рад ҳам этмайди. Шунга мувофиқ, универсал грамматиканинг асосида дунёдаги барча тиллар универсаллиги ҳеч қандай шубҳа уйғотмайдиган умумий мантиқий схемаларга мос келувчи универсал тил схемаларининг турлича ташқи кўринишлари эканлиги ҳақидаги бош тезис ётади.

«Пор-Рояль грамматикаси» муаллифлари тилни шаклий мантиққа қиёсан ўрганиш йўлидан борар эканлар, шаклий мантиқнинг асосий вазифаси объектив олам ҳақида чин билимга эга бўлмоқ учун амал қилиш шарт бўлган қонун ва тамойилларни белгилашдан иборат

эканлигини таъкидлайдилар. Шундай экан, илмий грамматиканинг асосий вазифаси ҳам дунёдаги барча тиллар ёки ҳар қандай алоҳида олинган тилни ўрганиш жараёнида чин билимга эга бўлишни таъминлайдиган қонун ва тамойилларни аниқлашдан иборат бўлиши керак.

11. Уларнинг кўрсатишича, инсон ўз онгидаги барча таассуротларни ифодалаш учун белгига эҳтиёж сезади. Ана шундай белги вазифасини сўз бажаради. Сўзлар маълум синфларга бўлинади. «Пор-Рояль грамматикаси» муаллифлари сўзлари синфларга бўлишда тафаккур шаклларига қандай муносабатда бўлиш тамойилига асосланадилар. Бир гуруҳ сўзлар фикр предметини, бошқалари эса фикр усули, қандай юз бериш тарзини билдиради. Биринчи гуруҳдаги сўзларга субстантивлар, артиклар, олмошлар, сифатдош, кўмакчи ва равишлар киритилади. Иккинчи гуруҳдаги сўзларга эса феъллар, боғловчилар ва ундовлар мансублиги таъкидланади.

12. Рационал грамматика муаллифлари сўз моҳиятини ҳам мантиқ асосида белгилайдилар. Уларнинг изоҳлашларича, сўз аниқ ва бўлақларга бўлинувчи товушлар бўлиб, улардан инсон ўз фикрларини ифодалаш учун белгилар ҳосил қилган.

13. «Пор-Рояль грамматикаси»да тафаккур бирликлари бўлинишининг маълум бир тилда ёки турли тилларда учрайдиган хилма-хил йўллари таҳлил этилади.

Тафаккур бирликларини нутқий бирликларга кодлаштириш ҳар бир тилнинг узига хос хусусияти бўлиб, шу тилнинг материали билан, унинг тузилиш хусусияти билан боғлиқдир.

Ҳар бир тил нутқда фикрий бўлинишнинг муайян моделларига эга. Демак, турли тиллар фикрий бўлинишнинг нутқдаги турли моделларига эга бўлади. Ана шундай хилма-хил тилларнинг моделларини қиёсий ўрганиш назарий жиҳатдан бу моделларнинг универсал номенклатурасини аниқлашга имкон беради.

Уларнинг кўрсатишларича, тил ички ва ташқи аспектга эга. Бу икки жиҳат ҳар қандай гапда ёрқин намоён бўлади. Шунинг учун ҳам гап икки жиҳатдан изоҳланиши мумкин: а) ички томондан ва б) ташқи томондан.

Гапнинг ички тавсифи маънони қандай моддийлаштириш томонини ўз ичига олса, ташқи тавсифи маънонинг моддий томони қандай шакллангани, яъни

маъно гапни ташкил этган элементларга қандай бўлинганини қамраб олади. Бошқача айтганда, ташқи тавсиф гапнинг лексик-семантик синтактик ва фонетик талқинини ўз ичига олади. Биринчи тузилишни **ички тузилиш**, иккинчи тузилишни эса **ташқи тузилиш** деб юритилади. Шундай қилиб, улар гапнинг ички ва ташқи тузилишига эга бўлиши ҳақидаги ғояни систем-структур тилшунослик пайдо бўлишидан анча олдин кутариб чиқдилар.

14. Арно ва Ландслорларнинг таъкидлашларича, ички структура мавҳумлик белгисига эга. У нутқий фаолиятда конкрет жумлалар ҳосил қилишнинг асоси, бошланғич нуқтаси саналади. Ички тузилиш билан ташқи тузилиш бир-бирига мос келиши шарт эмас. Муайян ички тузилиш турли тиллардагина эмас, ҳатто бир тилнинг ўзида ҳам турли ташқи тузилишларига эга бўлиши мумкин. Кўринадики, бир қанча тиллар ички тузилиш бўйича бир-бирига мос келади. Демак, универсал грамматиканинг асосий тадқиқот объекти тилнинг ички тузилиши бўлиши керак.

15. Ички тузилиш билан ташқи тузилиш ўртасидаги муносабат трансформация қоидаларига асосланиши кўрсатилади. Бунда муайян ички тузилиш бир қанча ташқи тузилишларга трансформация қилинади. Натижада мавҳум моделлар конкрет жумлалар орқали юзага чиқади.

«Пор-Рояль грамматикаси»да олға сурилган ички ва ташқи структуралар ўртасидаги юқоридаги каби муносабат кейинчалик Америка тилшунослари томонидан ривожлантирилди ва трансформацион лингвистиканинг вужудга келишига замин яратди.

Тилшуносликнинг адабиёт билан муносабати

1. Тилшунослик бадиий адабиёт билан ҳам узвий алоқададир. Чунки тил алоқа воситаси сифатида муайян ахборот ташувчи оддий белгилар системасигина бўлиб қолмай, балки тингловчига таъсир қилувчи қудратли восита ҳамдир. Тилнинг биринчи функцияси анъанавий ва систем-структур тилшуносликнинг ўрганиш объекти бўлса, иккинчи функцияси лингвопоэтиканинг ўрганиш объектидир.

2. Лингвопоэтика — лингвистик поэтиканинг қисқарган шакли бўлиб, бадиий асарларда қўлланилган

лисоний бирликларнинг (фонетик, морфемик, лексик ва бошқ.) бадий-эстетик вазифаларини, тилнинг коннотатив функциясини ўрганади. Бошқача айтганда, лингвопоэтика бадий нутқни ўрганувчи тилшуносликнинг бўлиמידир.

3. Бадий нутқ бадий адабиётнинг баён қилиш воситаси саналади.

Филология тарихида бадий асар тили ва поэтик тил атамалари тез-тез учраб туради. Бу атамалар, ифодалаган тушунчалар бир-бирига жуда яқин турса ҳам, лекин ўзаро маълум жиҳатлари билан фарқ қилади. «Образ», «Услуб», «Кучим (троп)», «Бадий тил», «Стилистика», «Поэтика» каби тушунчалар бадий асар тили ва лингвистик поэтика учун даҳлдор тушунчалардир.

4. В. П. Григорьевнинг таъкидлашича, бадий тил кенг қамровли объект сифатида функционал даражаланган қисмларга, фрагментларга бўлиниш хусусиятига эга.

Амалда кенг қамровли объектнинг айрим фрагментларигина бадий нутқнинг таҳлилига берилади. Ана шундай асосий фрагмент бадий асар тили саналади. Кўринадикки, бадий нутқ, бадий асар тилига нисбатан кенгроқ тушунчадир. У тилнинг экспрессив функциясини ўз ичига олади. Бадий асар тили эса бадий нутқнинг бир кўриниши, бир фрагменти ҳисобланади.

5. Бадий нутқни ўрганувчи лингвистик поэтика ҳам тил системасининг барча сатҳ бирликларининг бадий-эстетик функциясини қамраб олади. Фонетик-фонологик сатҳда фонетик бирликлар ҳам бадий-эстетик вазифа бажариши мумкин. Хусусан, бир хил товушларнинг, бир хил бўғинларнинг такрорланиши шеърятда гўзалликни, таъсирчанликни таъминловчи восита саналади.

Лексик сатҳда лексемаларнинг кучма маъноларда қўлланилиши (метафора, метонимия ва бошқ.), муболага, мейозис каби ҳодисалар ҳам таъсирчанликни оширади ва ЛПнинг текшириш объекти саналади.

Шунингдек, гап бўлакларнинг ўринлашиши, гап таркибида бир хил бўлакларнинг такрорланиши каби ҳодисалар ҳам бадий нутқни шакллантиришда хизмат қилади.

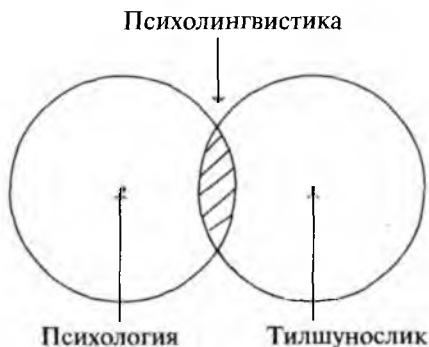
Шундай қилиб, ЛП тилнинг қайси сатҳ бирлигининг бадий эстетик функциясини ўрганишга қараб, фонетик поэтика (ФП), лексик поэтика (ЛекП), синтактик поэтика (СП) каби қисмларга бўлинади.

ЛПнинг ҳар қайси турини алоҳида-алоҳида ўрганиш

ва уларнинг ўзаро муносабатини очиш ҳозирги тилшунослик олдида турган муҳим вазифаларидан биридир.

Тилшуносликнинг психология билан муносабати

1. Нутқий фаолият бир томондан тилшуносликнинг ўрганиш объекти бўлса, иккинчи томонидан психологиянинг ҳам текшириш предмети саналади. Демак, тилшунослик билан психологиянинг ҳам кесишиш нуқтаси мавжуддир. Икки фан оралигидаги кесишиш нуқтаси психолингвистиканинг ўрганиш объекти саналади.

2. Психолингвистика атамаси америка олимлари томонидан илмий ҳаётга олиб кирилди. Илк марта бу атама 1946 йилда америка психологи Н. Пронко томонидан «Тил ва психолингвистика» номли мақоласида қўлланилди. Лекин бу мақолада психолингвистиканинг мақоми кенг илмий жамоатчилик эътироф этадиган даражада белгиланмаган эди.

1953 йилда Индиана штатининг Блумингтон шаҳрида машҳур америка психологлари Дж. Кэрролл ва Ч. Осгудлар билан таниқли тилшунос ва этнограф Т. Сибоеклар томонидан ўтказилган университетлараро семинарда тилшунослик билан психология муносабатлари муҳокама этилди ва бу икки фан оралигида психолингвистика номи билан юритилувчи алоҳида фан йўналиши бўлиши лозимлиги таъкидланди.

Семинарда турли ихтисослик вакиллари иштирок этдилар. Хусусан, 1953 йилда «Тилни ўрганиш» номли асар ёзиб, унда тилшуносликнинг бошқа фанлар билан, айниқса, психология билан муносабатини чуқур таҳлил қилиб доврўқ қозонган Дж. Кэрролл, фольклорис-

тика бўйича шуҳрат топган Т. Сибеек, тилшунослик бўйича анча машҳур бўлиб қолган, индуслар тили ва маданияти бўйича таниқли мутахассис Дж. Дженкинс, тилларнинг генеологик таснифи ва тил тарихи билан шуғулланувчи Дж. Гринберг каби машҳур олимлар билан бирликда, бир қатор ёш тадқиқотчилар ҳам иштирок этдилар.

Икки ой давом этган бу семинарда психолингвистик тадқиқотларнинг назарий асослари бўйича бир фикрга келинди.

Семинарда иштирок этган олимларнинг психолингвистика бўйича умумий платформаси. 1954 йилда «Психолингвистика» номи билан нашр этилган коллектив монографияда ўз ифодасини топди.

Бу китоб илмий жамоатчилик уртасида катта шуҳрат топди. Натижада психолингвистика тилшунослик ва психология оралиғидаги алоҳида фан йўналиши сифатида эътироф этила бошланди. Тез орада дунёнинг турли мамлакатларида, хусусан, Англия, Франция, Италия, Руминия Польша, Чехословакия, Голландия, Россия, Норвегия, Канада сингари қатор мамлакатларда психолингвистика мактаблари дунёга келди.

3. Психолингвистика гарчи асримизнинг 50-йилларидан шаклланган бўлса ҳам, лекин унинг илдизи узоқ даврларга — тилшуносликда анчадан буён давом этиб келаётган психологик йўналишга бориб тақалади. Демак, психолингвистика XIX аср тилшунослигида ҳукм сурган психологик йўналишнинг мантиқий давомидир. Шунинг учун ҳам, аввало, психолингвистиканинг илдизи бўлган тилшунослик назариясидаги психологик йўналиш ҳақида фикр юритишга тўғри келади.

4. Тилшуносликда психологик йўналиш анча даврлардан буён ҳукм суриб келаётган тил моҳиятини мантиқий асосда ёритишга қарама-қарши равишда XIX асрнинг 50-йилларида қиёсий-тарихий тилшунослик негизида вужудга келди.

Бу йўналишнинг пайдо бўлишида В. фон Хумбольдтнинг тил фалсафаси катта таъсир кўрсатди. Тилшуносликда психологик йўналишнинг асосчиси буюк немис тилшуноси В. фон Хумбольдтнинг шогирди Х. Штейн-талдир.

Психологик йўналиш узининг дастлабки даврида бир қатор далиллар асосда анъанавий мантиқий йўналишдан узилишга ҳаракат қилди. Бу асослар қуйидагича:

1) мантиқий ва грамматик категорияларнинг ўзаро мувофиқлиги жуда кучсиз даражададир. Уларнинг муносабати доира ва қизил тушунчаларининг муносабатига ўхшайди. Мантиқ умуминсоний моҳиятга эга. Шунинг учун муайян халқнинг тилига хос бўлган хусусиятларни очиб беролмайди. Мантиқ гипотезаларга таянувчи фан бўлса, тилшунослик генетик хусуситга эга. Яъни тилшунослик «нутқий жараён»ни тидқиқ этиш билан шуғулланса, бу жараён мантиқни қизиқтирмайди ва бошқ.

5. Психологик йўналиш тарафдорлари тилшуносликнинг методологик асоси сифатида мантиқни эмас, балки психологияни эътироф этдилар.

В. фон Хумбольдт таъсирида Х. Штейнтал тилда «Халқ руҳи»нинг халқ-психологиясининг ифодаланишини кўрди. Шунинг учун ҳам тилнинг социал табиатига алоҳида аҳамият берилди.

У даврдаги психология индивидуал психология эди. Шунинг учун Х. Штейнтал социал психологияни (этнопсихологияни) яратиш ва уни тарғиб этиш учун М. Лоцарус билан биргаликда «Этник психология ва тилшунослик» номли журнални нашр этдилар. XX аср бошларида В. Вундт ҳам тилшуносликнинг методологик асоси сифатида халқ психологияси ҳақидаги фанни яратишга ҳаракат қилди. Лекин у алоҳида фан сифатида шаклланмади. Шундай бўлишига қарамай, тилшуносликда психологияга таяниш ҳаракати бир қатор янги йўналишларнинг очилишига сабабчи бўлди. Жумладан, тилшуносликда халқ руҳини очишга интилиш туфайли, фольклорни, мифологияни, топишмоқ, мақол, маталларга ва уларда ифодаланган халқ урфодатларини чуқур ўрганишга эътибор кучайди. Улар халқ донолигининг ифодаловчилари сифатида қаралди.

6. Психологик йўналиш тарафдорлари В. фон Хумбольдт ғояларига содиқ қолган ҳолда, тилни доимо ривожланиб борувчи динамик, тарихий ҳодиса сифатида баҳоладилар. Бундай ёндашув қиёсий-тарихий тилшунослик ғояларига мос келади. Шу билан биргаликда, ассоциатив психология тушунчалари ва амалини тилшуносликка киритиш ҳаракатида психологик йўналиш тарафдорлари жонли нутққа, бевосита нутқий жараёнга, тилнинг ички томонига, сўз ва гапларнинг маъно томонига асосий эътиборни қаратдилар. Уларнинг таъкидлашларича, жонли нутқни ўрганиш, тилнинг моҳи-

ятини ва келиб чиқишини яхшироқ тушунишга қулай имконият беради.

Психологик йўналиши вакилларининг бевосита жонли нутққа эътибор қаратишларида ҳам В. фон Хумбольдтнинг таъсири кузатилади. В. фон Хумбольдт тил ва нутқни фарқлаган ҳолда, жонли нутқни ўрганиш жараёнида, гарчи маълум бир тил вакиллари бир умумий тилда гаплашсалар ҳам, улар айти пайтда ўз тилларига ҳам эгадир, деган хулосага келади. Шунинг учун жонли нутқни ва айрим пайтда, индивидлар нутқини ўрганиш лозим деган ғояни олға ташлайди.

7. Маълумки В. фон Хумбольдт асарларида «тилнинг ички шакли» тушунчаси марказий ўринни эгаллайди. Бу жуда кенг тушунча бўлиб, халқ руҳи, урф-одатлари ва ҳоказоларни ўз ичига олади.

Психологик йўналиш тарафдорлари ҳам бу тушунчага катта эътибор бердилар. Х. Штейнгал уни тил тарихига нисбатан ҳам қўллашга ҳаракат қилди. Унинг фикрича, тарихгача бўлган даврда тиллар жуда бой ички шаклга эга бўлган. Тарих даврида эса улар аста-секин камайиб борган. Бу фикрлар машҳур француз философи Ж. Руссо қарашларига ғоят монандир.

«Ички шакл» тушунчасидан психологик йўналиш вакиллари сўзнинг пайдо бўлиш жараёнини тушунтириб беришда ҳам фойдаландилар. Хусусан, бу тушунча рус тилшунослигидаги психологик йўналишнинг йирик вакили А. А. Потенбня асарларида ҳам марказий ўринни эгаллайди. Лекин А. А. Потенбня асарларида қўлланган «ички шакл» атамаси остида В. фон Хумбольдт тушунган «халқ руҳи» эмас, балки сўзнинг келиб чиқишига асос бўлган «образ маркази» тушунилади. Масалан, Медведь сўзининг пайдо бўлиши учун хизмат қилган ички шакл, образ маркази айиқнинг асал ейиши белгиси бўлган.

8. Тил бирликларининг пайдо бўлишини тушунтиришда психологик йўналиш вакиллари психологиянинг «ассимиляция», «ассоциация», «апперцепция» каби атамаларидан фойдаландилар.

Айниқса, «ассоциация» тушунчаси А. А. Потенбнянинг сўзнинг пайдо бўлиши, сўз этимологиясини баён қилишда кенг қўлланилади.

Психологик йўналиш тарафдорлари юқоридаги санаб ўтилган психологик атамаларга кўпроқ мурожаат қилганликларидан кўриниб турибдики, улар асосан бевосита нутқий жараёнга асосий эътиборни қаратдилар.

Улар биринчилардан булиб, В. фон Хумбольдтнинг боғли нутқни лингвистик текшириш объектига айлантириш лозимлиги ҳақидаги фикрига тадқиқотчилар диққатини тортдилар.

Психологик йўналиш вакиллари, гарчи текшириш методологиясида психологизмга асосланиш нуқтаи назардан умумийликни ташкил этсалар ҳам, лекин улар турли мамлакатларда бир-биридан фарқли жиҳатларга эга бўлдилар. Жумладан, Россия психологик мактаби вакилларининг қарашлари, немис психологик мактаби вакилларидан бир мунча фарқ қилади. Хусусан, Штейнтал, Вундт сингари олимлар психология томонига, яъни тилнинг психологик томонига эмас, балки психологиянинг тил томонига эътибор қаратдилар. А. А. Потенбня грамматиканинг ўзига хос хусусиятларини очишда психологик тушунчалардан фойдаланди.

9. Психологик йўналиш асосчилари тил тараққиётида психологик омилларнинг ролини ошириб юбордилар. Кўпинча психологик категориялар билан грамматик категориялар қориштирилди.

Психологик йўналиш вакилларининг бундай кучсиз томонларини англаш XIX асрнинг 70-йилларида тилшуносликда янги йўналишнинг — ёш грамматикачилар мактабининг туғилишига олиб келди.

10. Ёш грамматикачилар мактаби ғоялари Германиянинг Лейпциг университети олимлари томонидан яратилди. Бу мактаб психологик йўналиш бағрида ривожланди ва унга танқидий ёндашиш асосида шаклланди. Ёш грамматикачилар тилнинг психологик табиатини эътироф этган ҳолда, этнопсихологияни илмий уйдирма сифатида рад қилди ва тилшуносликнинг текшириш объектига бериладиган ягона реаллик индивид тили деб баҳоланади. Шунинг учун ҳам улар асосий эътиборни нутқий жараёни, нутқий жараёндаги фонетик ўзгаришларни урганишга қаратдилар.

Тилшуносликнинг ягона методологик асоси индивидуал психология эканлигини таъкидлайдилар. Шу билан бирга тилнинг моҳиятини психология билан қориштирадилар. Тилнинг моддий томонини текширишга алоҳида диққат қилдилар.

Тилшуносликда психологик ёндашув анъанаси узоқ давом этди. XX аср бошларида А. Марти асос солган универсал грамматика назарияси учун ҳам ана шу ёндашув пойдевор бўлиб хизмат қилди.

А. Марти универсал грамматика яратиш мумкинли-

гининг таянч нуқтаси сифатида барча тилларнинг бир хил психологик мазмунни ифодалашини ва бир хил ички қурилишга эга эканлигини, чунки ҳар қандай инсон, қайси тилга мансуб бўлишидан қатъий назар, умумий психофизиологик тузилишга эга бўлишини таъкидлайди. А. Мартиннинг фикрига кўра, тилшуносликнинг асосий вазифаси универсал тил воситалари орқали ифодаланган мазмун ва психик функцияларни аниқ тавсифлаш ва таҳлил қилишдан иборат бўлиш керак.

Асримизнинг 50-йилларида майдонга келган психоллингвистика психологик йўналишнинг энг яхши жиҳатларини давом эттирди ва уни янги босқичга олиб чиқди.

10. Психоллингвистиканинг ўрганиш объектига нималар киради? Бу саволга ҳам бугунги кунда психоллингвистлар турлича жавоб берадилар. Лекин уларнинг ҳаммасини жамлаган ҳолда, қуйидаги масалаларни психоллингвистика объекти сифатида ажратиш мумкин:

1. Нутқнинг вужудга келиш механизмини ўрганиш.

2. Болалар нутқининг шаклланиш жараёнини ўрганиш.

3. Турли нутқий вазиятда нутқни сўзловчи билан тингловчи ўртасидаги муносабатни ҳисобга олган ҳолда ўрганиш.

4. Нутқнинг ахборот ташиш функциясини ўрганиш ва бошқ.

Тилшуносликнинг этнография билан муносабати

1. Тил билан шу тил эгаси бўлган халқ узвий алоқададир. Халқ тарихидаги ҳар бир воқеа, халқнинг урф-одатлари, турмуш тарзи унинг тилида акс этади. Шунинг учун ҳам тил билан шу тил эгаси бўлган этнос ўртасида қандай мустаҳкам алоқа мавжуд бўлса, уларни ўрганувчи тилшунослик билан халқ тарихи ва этнография ўртасида ҳам шундай алоқа мавжуддир.

2. Халқ элатларининг ижтимоий, иқтисодий, маданий ва сиёсий ҳаётида рўй берган ҳар бир ўзгариш унинг тилида ҳам ўз ифодасини топади. Шунинг учун халқ тарихи учун тарихий ҳужжатлар, археологик ёдгорликлар гувоҳлик бера олмаган тақдирда ҳам, унинг тили қимматли материаллар бериши мумкин. Айниқса, топоним, этноними, этнотопонимлар халқ тарихини инобатга олмай туриб ўрганиб бўлмайди. Шу билан

биргаликда тилшунослик этнография билан ҳам узвий алоқададир.

3. Тилнинг шу тил эгаси бўлган атнос маданиятига бўлган муносабатини, тилнинг функцияланиш ва ривожланиш жараёнида тил этномаданият, этнопсихологик омиллар ўртасидаги алоқани ўрганишга эҳтиёж туфайли этнолингвистика йўналиши вужудга келди.

Этнолингвистика атамаси грекча *ethnos* — халқ, қабила ва лингвистика сўзлардан олинган бўлиб, мустақил лингвистик йўналиш сифатида XIX асрнинг 70-йилларида Шимолий ва кейинроқ Марказий Америкадаги индус қабилаларининг тили, маданияти, урф-одатларни ўрганишнинг кучайиши билан пайдо бўлди. Лекин бу йўналишнинг илк даврида кўпроқ этнография масалаларга диққат жалб қилинди, фақат асримизнинг 20-йилларида лингвистик томонига аҳамият кучайтирилди.

4. Этнолингвистиканинг мустақил лингвистик йўналиш сифатида шаклланишида Америка тилшуноси, этнографи Ф. Боас ва унинг ўқувчиларининг хизмати катта бўлди. Улар йўналишнинг муаммолар доирасини ва тадқиқот методларини белгиладилар. Этнолингвистика Америка олимлари асарларида кўпинча «антропололингвистика», «этносемантика» атамалари билан ҳам алмаштириб қўлланилади.

Этнолингвистика муаммоларидан энг муҳими сифатида Америка индуслари тилларининг генетик қариндошлигини аниқлаш масаласи қаралди.

Бу тилларнинг таснифи дастлаб маълум тамойилга асосланмаган ҳолда, тахминларга асосланиб қилинган бўлса, кейинчалик Э. Сепир, С. Лем, М. Сводеш, Дж. Л. Трейжер ва бошқалар томонидан аниқ илмий методларга таянилди. Индуслар тилларини синфларга бирлаштиришда ҳиссий-тарихий (Э. Сепир, С. Лем), глоттохронологик (М. Сводеш), тарихий — типологик ва ареал (К. Хейил, Дж. Л. Трейжер) каби методлардан фойдаланилди.

Тилларнинг таснифидан ташқари, яна тилларнинг ва маданиятларнинг ўзаро таъсири, билингвизм масалалари, тил тараққиётига ижтимоий маданиятнинг таъсири каби муаммолар ҳам этнолингвистиканинг ўрганиш доирасига киритилди.

Дастлаб этнолингвистика доирасига семантика ҳам киритилган эди. Лекин кейинчалик дескриптив лингвистиканинг авж олиши натижасида семантика лингвистик тадқиқотлар доирасидан чиқарилди.

5. Тилнинг семантик томонига асримизнинг 50-йилларида Сепир — Уорф гипотезасини кенг муҳокама қилиш жараёнида қайта жонланди. Айни пайтда этнолингвистика масалаларига ҳам яна эътибор кучайди. Бу даврда семантикага эътиборнинг қаратилиши натижа-сида узвий таҳлил методи амалиётда кенг қўлланилди. Бундай усул ёрдамида турли тилларда социал — маданий хусусиятларни ифодаловчи сўзлар гуруҳи (қариндош-уруғ номлари, ранг билдирувчи сўзлар) атрофли-ча таҳлил этилди.

Шунингдек, турли этник гуруҳларда қўлланилади-ган паралингвистик воситалар, фольклор материаллар-ни ўрганиш ҳам этнолингвистика объектига киритил-ди. Хусусан, асримизнинг 70—80-йилларида этнолингвистиканинг фольклор материалларига эъти-борнинг тортилиши тил ва маданият ўртасидаги ало-қанинг янги турларини очишга имконият яратди ва бу билан этнолингвистиканинг ўрганиш доирасини кенгайтди.

Ҳозирги кунда этнолингвистика дунёнинг деярли барча мамлакатларида тилшуносликнинг бир йўнали-ши сифатида эътироф этилди ва бу йўналиш бўйича кенг тадқиқот ишлари олиб борилмоқда.

Тилшуносликнинг социология билан муносабати

1. Тил ижтимоий ҳодиса бўлганлигидан, у жамият билан, жамиятнинг ҳаёти билан узвий алоқададир. Де-мак, тилнинг ижтимоий моҳияти, ижтимоий вазифа-си, тилга социал омилларнинг таъсири, тил тараққиё-тида тил сиёсатининг роли каби қатор масалаларни ўрганиш билан шуғулланувчи тилшунослик йўналиши-нинг туғилишига катта эҳтиёж туғилди.

Ана шундай амалий эҳтиёж билан тилшуносликда социал йўналиш ва социалингвистика дунёга келди. Со-циалингвистиканинг асосий ўрганиш муаммоларидан бири тилнинг социал дифференцияси масаласидир.

2. Муайян бир тилда гаплашувчи жамиятнинг со-циал гуруҳланиши хилма-хилдир. Шунга кўра ҳар қайси гуруҳнинг ўзига хос лингвистик белгилари мавжуд. Ма-салан, ҳудудий фарқланиш, касбий фарқланиш ва бо-шқалар. Ана шунга кўра ҳар қайси социал гуруҳнинг уз лингвистик белгисига кўра фарқланиши, унинг иж-тимоий сабабларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга.

Социалингвистиканинг иккинчи муҳим муаммоси маълум бир жамиятдаги тилнинг яшаш шакллари мажмуаси сифатида баҳоланадиган тил вазияти масаласидир.

Масалан, собиқ шўролар даврида бир нечта тилларнинг мавжуд бўлгани ҳолда, битта тилга, асосан рус тилига катта имтиёз берилганлиги туфайли, бошқа тиллар рус тили таъсирида қолиб кетди.

Тил вазиятни икки гуруҳга бўлинади:

1) экzogлосс вазият, яъни турли тиллар мансуб бўлган тилларнинг бир жамиятда фаолият кўрсатиши;

2) эндоглосс вазият, яъни бир тилнинг турли кичик системаларининг фаолият кўрсатиши.

Шунингдек тилларнинг ўзаро таъсири ва лексик олинмалар муаммолари ҳам социалингвистиканинг ўрганиш объектидир.

Социалингвистиканинг энг муҳим муаммоларидан яна бири билингвизм масаласидир. Ўзбекистоннинг турли ҳудудларида икки тилда тенг гаплашувчи аҳоли истиқомат қилади. Уларнинг ҳар икки тилда эркин фикр алмашиши қонун билан ҳимоя қилинади.

3. Билингвизм шароитида, албатта, икки тил ўзаро бир-бирининг таъсирига учрайди. Ана шу таъсири ўрганиш ҳам социалингвистиканинг ўрганиш объектига кирди.

Социалингвистика муаммолари ичида тил ва тил сиёсати масаласи энг муҳим ўринни эгаллайди. Собиқ Иттифоқ даврида миллатларни ва уларнинг тилларини бирлаштириш сиёсати олиб борилди. Бунинг натижасида етмиш йил ичида айрим майда этнослар ва уларнинг тиллари (масалан, юкагирлар) ер юзидан йўқолиб кетди. Рус бўлмаган бошқа миллатлар ва уларнинг тилларида ҳам турфунлик, фаолият доирасининг чекланиши ҳукм сурди.

Ўзбекистон Республикаси истиқлолга эришгач, демократик тамойилга асосланган тил сиёсати юргиза бошлади. Бунинг ёрқин гувоҳи сифатида Давлат тили ҳақидаги Қонуннинг тўққизта моддасининг Ўзбекистон ҳудудида яшайдиган бошқа халқ вакиллари ва уларнинг тилларининг ҳимоя қилинишига қаратилганлигидир.

Бундан ташқари социалингвистика миллат ва миллий тил, тил ва жамият каби масалалар билан ҳам шуғулланади.

Тилшуносликнинг тарих фани билан муносабати

1. Тил жамиятнинг алоқа — аралашув қуроли сифатида жамият тарихи билан узвий алоқадир. Чунки жамиятда рўй берган ҳар бир ўзгариш шу жамиятнинг тилида ўзининг маълум изини қолдиради. Шунинг учун ҳам жамият тарихининг муайян жиҳатларини ёритишда тарихий ҳужжатлар, ёзма ёдгорликлар ожизлик қилиб қолган жойда лингвистик материаллар ёрдамга келиши мумкин. Айни пайтда маълум лингвистик фактларни тарихий материалларга суянмасдан туриб изоҳлаш етарли бўлмайди. Бу эса жамият тарихи билан шу жамият тилининг ва уларни ўрганувчи тарих фани билан тилшунослик фанининг нақадар алоқадор эканлигини кўрсатади.

2. Жамият узлуксиз ҳаракатда, ривожланишда, ўзгаришда бўлгани каби, унинг тили тинимсиз ҳаракатда, ўзгаришда, ривожланишдадир. Шунинг учун ҳам тилшунослик тарихида тилни ўрганишда унинг тарихий тараққиётига турлича муносабатда бўлдилар. Хусусан, қиёсий-тарихий тилшунослик мактаби вакиллари тилни тарихий аспектда ўрганишга кўпроқ эътибор берган бўлсалар, ёш грамматикачилар мактаби вакиллари уларга танқидий ёндошган ҳолда, тилнинг статик ҳолатига, асосан жонли нутқни ўрганишга жиддий эътибор бердилар.

Машҳур швейцар олими Фердинанд де Соссюр эса тилнинг ҳар икки жиҳатини ўзаро алоқада ўрганиш лозимлигини таъкидлайди. Шунинг учун ҳам у тилнинг икки ҳолатини фарқлаган ҳолда, тилшуносликнинг текшириш методининг ҳам икки хил бўлиши лозимлигини таъкидлади: синхрония ва диахрония. Ҳозирги кунда тил икки йўналишда ўрганилади: статик (синхрон) ҳолати ва динамик (диахрон) ҳолати.

Тил тараққиётининг муайян бир давридаги ҳолати синхрон ҳолат саналади. Тилни синхрон ҳолатда ўрганилганда, унинг ҳозирги ҳолати тадқиқот объекти бўлади. Диахрон ўрганишда эса тил бирликларининг тарихий тараққиётига эътибор берилади. Лекин синхрония билан диахрония ўзаро алоқадир. Синхрония диахрония занжиридаги бир ҳалқа саналади. Шунинг учун ҳам кўп ҳолларда диахрониясиз тилнинг синхрон ҳолатини тушунтириш қийин бўлади.

3. Тил тарихи жамият тарихининг таркибий қисми-

дир. Шунинг учун ҳам тил тарихини (тилни диахроник ўрганиш) жамият тарихидан узилган ҳолда ўрганиш мумкин эмас. Тилда мавжуд бўлган бир қатор ҳодисалар моҳияти жамият тарихи асосида очилади.

Лекин тил системасининг барча сатҳлари ҳам жамият тарихи билан бир хил боғланган эмас. Жамият ҳаётидаги турли хил янгиликлар шу жамият тилининг луғат таркибида ўз ифодасини топганлиги туфайли, тил системасининг лексик сатҳи бошқа сатҳ бирликларига нисбатан кўпроқ жамият тарихи билан боғлиқ бўлади.

Тилнинг лексик сатҳида жамиятнинг турмуш тарзи ҳаётидаги ўзгаришлар ўз ифодасини топганлиги туфайли, сўзни таҳлил қилиш асосида шу тил эгаси бўлган жамият ҳаётига **боғлиқ бўлган** тарихий маълумотларга эга бўлиш мумкин. Масалан, **Қозонни осмоқ** ибораси бор. Ҳозирги кунда қозоннинг осилмаслиги, балки ўчоқ ёки газ плитаси устига қўйилиши маълум. Бу иборанинг маъносини тушунтириш жамиятнинг қадимги кўчманчилик ҳаёт тарзи ҳақидаги тасаввуримизни кенгайтиради. Қадимда, ўтроқлашмаган жамият аъзолари турли жойларда овқат пишириш учун тагидан ўт ёқиладиган мосламага масаллиқ солинган идишни илганлар.

4. Тил материалларини ўрганиш тарихнинг уч хил муаммосини ҳал қилишда ёрдам бериши мумкин:

1) халқнинг келиб чиқиши;

2) тарихий тараққиётнинг турли босқичида халқ маданияти ҳолати;

3) бошқа халқлар билан муносабати.

5. Ўзбек халқи тарихан бир қанча этник гуруҳларнинг узоқ даврлар давомида бирга яшаб, ўзаро муносабатда бўлиш ва бирлашуви натижасида таркиб топган. Қандай этнослардан ташкил топганлиги ҳозирги ўзбек тилининг маҳаллий шевалари материаллари асосида маълум бўлади. Масалан, сўз бошида [й] нинг (ж) га алмашинуви, сўз ўртасида икки унли ораллигидаги г ундошнинг й га (сигир // сийир) ёки, аксинча, й ундошнинг г га (кейин // кегин) алмашинуви, шу ҳолатда бир қатор жарангсиз ундошларнинг жарангли ундошга айланиши (чиқиб // чиғиб) ва бошқалар шу тил эгаларининг қадимда қипчоқ қабиласига мансуб бўлганликларини билдиради. Шунингдек, сўз бошида жарангсиз ундошларни жарангли ундошга алмашиниши (тоғ // дағ, туш // душ), чўзиқ унлиларнинг мавжудлиги (да: ғ) шу тилда гаплашувчиларнинг ўғиз қабиласидан келиб чиққанлигига ишора қилади. Ёки бир

қатор этнотопонимлар шу жойда яшаётган этносларнинг тарихан қайси уруғ ёки қабиладан келиб чиққанлигига ишора қилиб туради. Масалан, Андижон атрофида Найман, Сулдуз, Мундуз, Сарой, Бахрин, Бешкал каби қишлоқлар бор. Бу қишлоқларда яшовчилар ўзларининг тарихан қипчоқлардан келиб чиққанлигини ҳозирги кунда билмайдилар. Фақат топонимик маълумотларгина уларнинг генетик жиҳатдан қипчоқларга мансублигига ишора қилади. Қипчоқ элементлари бу қишлоқларда яшовчи аҳоли тилининг фонетик тузилишида ҳам сезилмайди.

6. Тил фактлари шу тил эгаларининг муайян бир даврдаги турмуш маданияти ҳақида ҳам маълумот беради. Масалан, Қадимги туркий-рун ёзма ёдгорликларидан «Култагин» ёдномасида **бадиа чекмоқ, балбал, бадиачи** каби сўз ва иборалар учрайди. Қадимги турк тилида **бадиз** «қабр устига ўрнатилган тошга ўйиб ёзилган хотира», бадизчи «тошга ўйиб хотира ёзувчи», **балбал** эса бал (балчиқ) «лой» ва бал (ш) «бош» ўзакларининг қўшиливидан ҳосил бўлган қўшма сўз бўлиб, «буюст» «лойдан қилинган инсоннинг бош қисми» маъноларини беради. Матнда баён қилинишича, Култагин вафотидан сўнг унинг қабри устига **бадиачи** томонидан **бадиз** чекилиб **бал бал** қўйилади. Шу тил фактининг ўзиёқ ўша даврдаги туркий қавмлар нуфузли шахслар қабрига хотира ёзилган қабр тоши қўйганлари ва бюст ўрнатганлари ҳақида маълумот беради.

7. Лингвистик материаллар тил эгаларининг бошқа этнослар билан ўтмишдаги муносабатлари ҳақида ахборот беради. Масалан, ўзбек тилининг лексик қатламида бир қатор форсча-тожикча, арабча лексемалар мавжуд. Масалан, барг, гўшт, мушт, фишт; маъно, Раъно, вақт, китоб, қалам ва бошқа. Бу лексемалар ўзбек халқининг қадимдан форс-тожиклар билан бир ҳудудда қон-қардош бўлиб яшаганлиги, шу билан бирга араб истилосидан сўнг исломнинг **таъсири** ҳақида маълумот бериб туради.

8. Баъзан тарихий муаммоларни ҳал қилишда тарихчи билан тилшуноснинг ҳамкорлиги зарур бўлади. Хусусан хронология муаммолари кўпинча ана шу йўл билан ўз ечимини топади.

Асримизнинг 50—60 — йилларида тил материалларининг ёшини аниқлаш бўйича Америка олими Моррис Сводеш томонидан тавсия этилган ва **лексикостатистик метод** деб номланган метод кенг қўлланилмоқда.

У биология фанларидаги радиоуглерод ёрдамида ёшни белгилаш методини тилшуносликка олиб кирди. Ҳар қандай жонли организмда (ҳайвонларда, ўсимликларда ва бошқ.) маълум миқдорда радиоактив углерод мавжуд бўлади. Бу модда организм ўлиши билан аста секин муайян тезликда тарқала бошлайди. Ўлик организмдаги углерод миқдорини ўлчаш орқали унинг ўлганига қанча вақт бўлганини аниқлаш мумкин бўлади. Ана шу йўл билан археологик ёдгорликлар ёши аниқланади.

М. Сводеш ана шу усулни тил материалларига қўлланган ҳолда, тилнинг лексик қатламидаги лексемаларнинг асосий қисми барқарор тезликда ўзгаришга эътибор берди. Бундай барқарор тезликда ўзгариш хусусиятига эга бўлган сўзларнинг сақланиш фоизи минг йилда 81% + 3% га тенг деб олинди.

Ўзаро қариндош тилларда сақланиб қолган уларнинг ҳаммаси учун умумий лексемалар миқдорига қараб бу тилларнинг мустақил тил сифатида ажралиб чиққанига қанча вақт бўлганини аниқлаш мумкин эканлигини таъкидлайди. Бунинг учун 200 сўздан иборат «тажриба луғати» тузилиб, унинг турли қариндош тилларда учраш-учрамаслиги кўриб чиқилади.

Ана шу усул асосида М. Сводеш қадимда умумий этник ва тил умумийлигига эга бўлган эскимослар билан алеутларнинг мустақил халқ ва бу халқлар тилларининг мустақил тил бўлиб ажралганига 2900 йил бўлганини аниқлади.

Алеутларнинг энг қадимги яшаган жойларидан топилган археологик ёдгорликларни углерод миқдорига кўра текшириш асосида уларнинг ёши 3000 йил эканлиги маълум бўлди. Демак, Сводеш тахмини археологик маълумотлар асосида ўз тасдиғини топди.

9. Бундан ташқари тилшуносликда тилнинг келиб чиқиши ҳақидаги глоттогенез назарияси ҳам тарих фани билан узвий боғлиқдир.

Глоттогенез (юнонча *glotta* — тил *genesis* — келиб чиқиш сўзларидан олинган) инсон табиий товуш тилининг бошқа белгилар тизимидан фарқли равишда шаклланиш жараёнини ўзида ифода этади [1]. Кейинги чорак аср давомида глоттогенез муаммоси умуман тилнинг, ҳаётнинг келиб чиқиши назариясини ўрганувчи умумфалсафий, социологик, психологик муаммога ай-

¹ Бу ҳақда қаранг: Якушин Б. В. Гипотезы о происхождении языка. М., 1984, 5—82 бетлар.

ланди. Глоттогенез комплекс муаммо сифатида бир қатор лингвистик методлар (қиёсий-тарихий метод, глоттохронология методи [2] кабилар) ёрдамида ўрганилмоқда, бунда инсон ҳақидаги бошқа фанлар антропология, палеоневрология кабилар) эришган ютуқлар ҳам инobatга олинади. Умуман, глоттогенез комплекс, яхлит муаммо бўлгани учун уни фақат соф лингвистик методлар (айниқса, қиёсий-тарихий метод ва тарихий топология методи) ёрдамида эмас, балки инсон ҳақидаги бошқа фанлар ишлаб чиққан методлар ёрдамида ҳам ўрганилади. Қиёсий-тарихий тилшунослик айрим макротил оилаларига кирувчи қадимги бобо тилларини (бундай тиллар ўнга яқин) аниқлаб, уларнинг ҳам энг дастлабкиси Homo sapiens (яъни, ҳозирги замон киши-си)ни белгилашга интилиши фан учун муҳим аҳамият касб этади. Глоттогенез назариясига мувофиқ, энг қадимги тил (Homo sapiens sapiens) бундан юз минг йил олдин Африкада ва Евроосиёда қадимги одамларнинг кўпайиши билан турли тилларга (макротил оилаларининг қадимги бобо тилларига) ажрала бошлайди.

Тарихий-типологик тадқиқотлар макротил оилаларида тил категориялари (замон, нисбат, шахс-сон категорияси кабилар)нинг шаклланиш жараёнини аниқлаш имконини беради. Антропология ва унга ёндош фанлар (масалан, палеоневрология) методлари ёрдамида тилнинг шаклланиш жараёнини аниқлаш мумкин. Бундан юз минг йил олдин неондерталлар (Homo sapiens) ва ҳозирги одамларнинг дастлабки типи (Homo sapiens sapiens) орасидаги фарқлар пайдо бўлиши билан тил ҳам ҳозирги, табиий товуш тили шаклига эга бўла бошлаган. Бошқача айтганда, табиий товуш тили (Homo sapiens sapiens)нинг неондерталлар (Homo sapiens)дан энг муҳим фарқли белгисидир.

Палеоневрология фанининг хулосаларига қараганда, бундан 500—600 минг йил бурун Homo sapiens туркумга кирувчи приматларда миянинг чап қисми ривожлана бошлаган, бу эса қўл ҳаракатлари, турли имошоралар ва нутқни идора қилиш имконини берган.

XX аср давомида глоттогенез назарияси А. Тромбетти, Б. Розенкранц, Вяч. Вс. Иванов, Г. А. Климов каби тилшунослар, В. В. Бунак, Г. У. Хьюз, А. Либерман каби антропологлар. В. И. Кочеткова сингари палеоневрологлар томонидан тадқиқ этилган, бу иш ҳозир ҳам давом

² Қаранг: *Климов Г. А.* О глоттохронологическом методе датировки

этмоқда. Айниқса бундай тадқиқотлар 70-йилларнинг охиридан тез суръатлар билан ривожлана бошлади. 1976 йилда Америка миллий академиясида шу муаммога бағишлаб махсус симпозиум ўтказилган бўлса, 1984 йилда ЮНЕСКО томонидан ўтказилган халқаро симпозиум ҳам шу муаммога бағишланади. Парижда 1984 йилдан буён халқаро глоттогенез муаммосини тадқиқ этиш маркази фаолият кўрсатиб келмоқда.

Юқорида баён қилинган фактларнинг ўзиёқ тилшунослик билан тарих фани ўртасида нақадар зич алоқа мавжуд эканлигидан далолат беради.

ТИЛШУНОСЛИКНИНГ ТАБИИЙ ФАҢЛАР БИЛАН МУНОСАБАТИ

Бизни қуршаб турган олам, табиатни, унинг таркибий қисмларини ўрганувчи фанлар табиий фанлар ҳисобланади. Табиий фанларга физика, кимё, биология, география, геология, тиббиёт сингари фанлар кирази.

Тилшунослик ана шу фанларнинг барчаси билан қандайдир жиҳатдан боғлангандир.

Тилшуносликнинг физика билан муносабати

Тил кишиларнинг энг муҳим алоқа воситаси сифатида нутқий жараён орқали бевосита воқеланади. Нутқий жараён эса сўзловчи ва тингловчиларнинг ўзаро фикр алмашувидан иборатдир. Бу жараёнда сўзловчи объектив олам ҳақидаги билимларини товуш сигналлари орқали тингловчига узатади.

Нутқнинг энг кичик бўлаги бўлган товуш маълум акустик хоссага, гап муайян оҳангга, сўз эса урғуга эга бўлади.

Товушнинг акустик хоссаси, гапнинг қандай оҳангга эга бўлиши, гап ва сўз урғусининг табиати каби масалалар физика фани эришган ютуқлар асосида ҳал этилади.

Шу билан биргаликда ҳар қандай товушнинг пайдо бўлиш ўрнини, лаб ва бурунларнинг иштирокини аниқлаш учун физик асбоблардан фойдаланишга тўғри келади.

Шунингдек, физикадаги магнит майдони, атомнинг тузилиши сингари масалалар тилшуносликдаги лексик-семантик майдон, энг кичик тил бирликларининг бўлинувчанлиги сингари назарияларнинг келиб чиқишига замин яратди.

Буларнинг хаммаси тилшунослик билан физика фанининг узвий алоқадор эканлигини кўрсатади.

А. Акустика ва тилшунослик

1. Физиканинг акустика бўлими тилшуносликнинг фонетика бўлими билан чамбарчас алоқададир. Айниқ-

са физиканинг акустика бўлими билан тилшуносликнинг фонетика бўлими ўзаро боғлиқ.

2. **Акустика** фани физиканинг таркибий қисми бўлиб, товушнинг эшитиш хусусиятларини ўрганади. Ультра ва инфрабинафша товушлар кашф этилгунга қадар ҳар қандай товушни қабул қилиш воситаси инсоннинг эшитиш органи кулоқ деб ҳисобланган, шунинг учун физиканинг товушларни ўрганувчи соҳаси акустика (юнонча эшитиш сўзидан олинган) деб юритилган.

Товуш тўлқинларининг вужудга келиши ва тарқалиши билан боғлиқ ҳодисаларни **акустик ҳодисалар** деб юритилади.

Товушларнинг тарқалиш тезлиги экспериментал (тажрибавий) метод асосида ўрганиш йўлга қўйилиши билан акустика соҳаси тараққиётида катта ўзгариш содир бўлди. XVII асрга келиб физик олимлар ҳавода товуш тўлқинларининг тезлигини ўлчаш билан алоқадор дастлабки тажрибаларни ўтказдилар (масалан: тўпдан ўқ отилганда ёруглик чақнаган пайт билан ўша товуш етиб келган пайт орасидаги вақтни аниқлашга ҳаракат қилинган).

Ҳозирги пайтда товушнинг ҳаводаги тезлиги нормал шароитда 331 м/секундга тенглиги асбоблар ёрдамида аниқланган. Шунингдек, олимлар сувда товуш тезлиги 1500 м/с, пўлатда эса 6000 м/с эканлигини ўлчов асбоблари ёрдамида маълум бўлган.

3. Асосий акустик тушунчалар қаторига **товушнинг баландлиги, товуш босими, товуш кучи, товуш тембри, акустик резонанс** кабилар киради.

Инсон ўзининг эшитишига қараб ҳар қандай товушнинг баландлик даражасини аниқлайди. Одам кулоғидаги пардага товуш тўлқиннинг таъсир кучи **товуш босими** деб юритилади. Газ ёки суюқликдан товуш тўлқини ўтганда вужудга келадиган қўшимча босим товуш босими саналади. Одам кулоғининг товушни сезиш билан боғлиқ энг паст чегара 10—6 ПА товуш босимига мос келади, яъни нормал атмосфера босимининг 10—10 қисмини ташкил этади. Агар товуш босими юқори чегарага етса (кулоқда оғриқ пайдо бўлади), тахминан 100 ПАга тенг келади.

4. Товуш тебранишлари гармоник товуш бўйича юз беради, буни одам кулоғи мусиқавий тон сифатида қабул қилади. Шунингдан ташқари олиш лозимки, юқори частотали тебранишлар юксак тондаги тебранишлар сифатида, паст частотали тебранишлар эса паст тонда-

ги товушлар сифатида қулоққа етиб боради. Юқори ва паст тебранишдаги товуш тебранишлари оралиғидаги масофа **октава** деб юритилади. Масалан, биринчи октаванинг «ля» тони 440 герц частотага эга бўлса, иккинчи октаванинг «ля» тони 880 герцди частотага мос келади.

5. Гармоник қонунга бўйсунмайдиган товуш тебранишлари ҳам бор. Уларни инсон тембрга эга бўлган мураккаб товуш сифатида қабул қилади. Шунинг учун ҳам тоннинг баландлиги бир хил бўлса ҳам, гижжак ва пианино асбобларидан чиқадиган товушлар тембрига кўра фарқ қилади.

Одам кулоғи эшитиши мумкин бўлган товуш тебранишларнинг частотаси 20 дан 20000 герцгача бўлган оралиқда эканлиги аниқланган. 20 герцдан кам частотали тебранишлар инфрақизил товушларни, 20 мингдан кўп частотали тебранишлар эса ультрабинафша товушларни ҳосил қилади.

6. Агар жисмнинг хусусий эркин тебранишлари частотаси товуш тўлқинининг частотаси билан келса **акустик резонанс** ҳодисаси юзага келади. Масалан, пуфлаб чалинадиган чолғу асбобларининг, жумладан, органнинг трубалари акустик резонатор вазифасини бажаради. Физиканинг акустика соҳасига тегишли маълумотлар фонетикада, айниқса нутқ товушлар тизимини ўқитишда муҳим аҳамият касб этади.

Б. Фонетикани ўрганишда тажрибавий усуллар

Нутқ товушларининг физик, физиологик жиҳатларини аниқлаш учун турли хил тажриба усуллари кенг тарқалгани муайян физик асбоблардан, машиналардан фойдаланишдир.

Ҳозирги кунда нутқ товушларининг бевосита кузатишда оддий эшитиш йўли билан аниқлаш мумкин бўлмаган маълум жиҳатларини муайян тажрибага асосланиб ўрганадиган махсус тилшунослик йўналиши пайдо бўлдики, бу йўналиш тажрибавий (экспериментал) фонетика номи билан юритилади.

Тажрибавий фонетика методларидан энг муҳими товушни маълум асбоблар ёрдамида текширишдир. Бундай текшириш инструментал фонетик текшириш усули саналади. Фонетиканинг худди шундай текшириш усули физика билан бевосита алоқадордир.

Интонографик метод

1. Тилнинг фонологик тизимини экспериментал (тажрибавий) усулда тадқиқ этиш йўлларида бири **интонографик** метод деб юритилади.

Экспериментал-фонетик тадқиқотлар олиб борилган дастлабки даврда талаффуз қонунлари физиологик, психологик воситалар, оддий кузатиш, эшитиш йўли билан ўрганилган эди. Бу усуллар экспериментал фонетикада **пневматик** метод деб юритилади. Бу метод амалий фонетика тараққиётида муҳим роль ўйнайди, чунки унинг ёрдамида кўпгина фонетик жараёнлар (назализация, аспирация, ассимиляция, сонантизация, диссимиляция, метатеза, дизреза, сингармонизм кабилар)нинг моҳияти аниқланди.

2. 30-йилларга келиб, проф. В. А. Артёмов интонация, пауза, бўғин каби фонетик ҳодисаларни ўрганишда электроакустик методлардан фойдаланиш ишини бошлаб берди, бу эса илгари қўлланилган пневматик методдан ўз устуликларига эга эди. В. А. Артёмов нутқнинг фонетик хусусиятларини тадқиқ этишга мўлжалланган электродинамик рекардёр, спектограф сингари янги аппаратлар ихтиро қилди [1]. Бу билан олим экспериментал фонетик тадқиқотлардан электроакустик методларнинг мустақкам ўрин эгаллашини таъминлади.

3. Интонограф электроакустик тадқиқотлар учун мўлжалланган асбобларидан биридир. У текшириш учун зарур материални физик жиҳатдан аниқ, тўласича ёзиб олади ва электромагнит тасмаларга туширади. И-67 рақамли шундай интонограф 70-йилларда Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти қошидаги экспериментал фонетика лабораториясида ўрнатилган бўлиб, А. Маҳмудов, С. Отамирзаева, Х. Йўлдошева каби олимлар шу асбоб ёрдамида ўзбек тилининг фонетик хусусиятларини ўрганиш билан шуғулланганлар. Ана шу асбоб ёрдамида тил (нутқ)нинг товуш хусусиятлари, ўзбек адабий тилининг бой интонацион системасига оид аниқ экспериментал материаллар тўпланди.

Интонографнинг асосини функционал блоklar ташкил этади. Бу блоklarнинг чиқиш клеммаларидаги электр кучланиши нутқ тўлқинининг осциллограммасига, асосий тон частотасининг ҳаракатига ҳамда магнит тасмасига ёзиб олинган ва текширилаётган сигналнинг то-

¹ *Артёмов В. А. Экспериментальная фонетика, М., 1965.*

вуш босими даражасига мувофиқ келади. Интонографик метод ёрдамида фонетик ҳодисалар тадқиқ этилар экан, алоҳида блок орқали вақт сигналлари ҳам узатиб турилади. Бундай сигналларнинг интонографда таҳлил этиш ва олинган маълумотларни регистрация қилиш қуйидаги икки усулда амалга оширилади:

а) асбобнинг ичига ўрнатилган магнитофон ёрдамида нутқ сигнали интонографга узатилади. Таҳлил натижалари эса 12 см кенгликдаги фотолентага ёруғлик нури осциллограф орқали нутқ осциллограммаси, нутқ товуши босимининг ўртача даражаси, товуш пайчалари асосий тонининг частотаси, вақт белгилари эгри чизиқлар асосида ёзиб олинади;

б) олинган экспериментал материаллар (магнитофон ленталари) сегментатор ёрдамида текшириб кўрилади. Сегментатор ишлаётган пайтда электрон нур трубкасининг узоқ вақт ёришиб турадиган экранида осциллограммага, асосий тонга, товуш босимининг даражасига ёки вақт белгиларига мос эгри чизиқлардан бири операторнинг хохишига қараб пайдо бўлади. Сегментаторнинг бундай ҳолатдаги иш цикли 2,4 секундга тенг келади, бу эса уни қайта-қайта кўриш имконини беради. Натижада тадқиқотчи бутун материални фоторегистрация қилмасдан туриб қайта кўриб чиқиш имконига эга бўлади. Умуман, интонографик метод нутқ товушларини, бўгин, сўз, сўз бирикмаси ёки гап таркибида тадқиқ этиш учун замин яратади.

Рентгенографик метод

1. Рентгенография талаффуз аппарати ҳаракатининг маълум бир ўрнини эмас, балки унинг умум, яхлит кўринишини акс эттириш имконини беради. Ҳозирги рентгенография методи товуш артикуляциясининг статикаси, яъни талаффуз аппарати ҳаракатининг маълум бир вазиятини аниқ кўрсатади.

2. 50-йилларда В. А. Артёмов, В. Г. Гинзбург каби олимлар томонидан ишлаб чиқилган рентгенографик метод техник томонидан анча мукамал бўлиб, кейинги қирқ йилдан буён кўпгина тилларнинг товуш тизимини ўрганишда кенг фойдаланилмоқда. Бу метод ёрдамида экспериментал-фонетик кузатишлар олиб борилганда суҳандон (диктор) стулга ўтиргани ҳолда бошини ва бўйнини махсус тиргакга қўйиб ўрнашиб олгач, товушларни (ёки сўзларни, сўз бирикмаларини,

гапларни) ҳижжалаб талаффуз қилади. тиргакнинг чап томонига жойлашган кассетадаги рентген плёнкалари алмаштирилганда ҳам суҳандон ҳолати ўзгармайди.

Суҳандоннинг табиий талаффузи учун яратилган бундай шароитда тажриба ўтказувчи фонетист олим (экспериментатор) суҳандоннинг талаффузини диққат билан кузатиб боради ва унга раҳбарлик қилади. Маълум бир нутқ товушини талаффуз қилаётганидаги энг муҳим вазиятларни экспериментатор тугмача (кнопка)ни босиш йўли билан рентген плёнкасига суратини туширади. Ўтказилган тажрибалар шуни кўрсатадики, унли товушларнинг рентген суратини олиш ундошларга нисбатан анча осон, чунки унли товушларни рентгенография пайтида 0,5 секунд чўзиб талаффуз қилиш билан талаффуз аппаратининг аниқ артикуляцион ҳолатини рентгеноскопия қилиш ҳам шу йўл билан амалга оширилади. Портловчи ундош товушлар рентген суратини олишда бир оз бошқача йўл тугилади, яъни бу товушларнинг экскурсия қисми тамомланиб, рекурсияси бошланишидан олдинги талаффуз ҳолати рентгенография қилинади. Ҳар бир серияда ана шу йўл билан 6 ёки 7 товушнинг рентген сурати туширилади. Бунда талаффуз аппаратининг рентген плёнкаси аниқ ўқишлигини таъминлаш мақсадида тилнинг ўрта чизигига, танглайга барий эритмасидан кичик йўл чизиб қўйиш лозим.

3. Рентгенографик метод асосида ўзбек тилидаги унли ва ундош товушларни ўрганиш, улар ҳақида аниқ рентгенографик маълумотлар олишнинг қуйидаги схемасини ишлаб чиққанлар[1]:

Аниқланаётган маълумотлар	Ўлчов масофаси (миллиметр)
1	2
1. Оғиз очилиш даражаси: 2. Лабларнинг ҳолати:	юқори ва пастки тишлар ўртасидаги масофа; а) устки ва пастки лаблар ўртасидаги масофа; б) юқори курак тишларнинг қуйи қисми билан устки лаб ўртасидаги масофа;

¹ Маҳмудов А. Ўзбек адабий тил товушлари талаффузининг рентгенографик анализи // Ўзбек тили ва адабиёти. 1966, 5-сон, 21—27 бетлар.

1	2
3. Тил учининг ҳолати:	тил устининг энг олдинга кўтарилган қисми билан пастки курак тиш учи ўртасидаги масофа;
4. Тилнинг кўтарилиши:	а) тил энг кўтарилган чўққиси ва унинг қарама-қаршиси танглай ўртасидаги бўлган масофа; б) танглайнинг энг кўтарилган чўққиси билан тил устигача бўлган масофа;
5. Тилнинг энг кўтарилган чўққисининг ўрни:	унинг қарама-қаршиси танглай ўртасидаги бўлган масофа; тилнинг кўтарилган чўққиси билан юқори курак тишларнинг учи ўртасидаги масофа;
6. Тил массасининг ҳолати:	а) тил орқаси билан кичик тилнинг охири ўртасидаги масофа; б) тил орқаси билан ҳалқум орқа деворининг энг яқинлашган ҳолатидаги масофа; в) тилнинг туби билан ҳалқум орқа девори (пастки жағ суягининг сатҳида) ўртасидаги масофа;
7. Юмшоқ танглай билан кичик тилнинг ҳолати:	а) юмшоқ танглай билан ҳалқум девори ўртасидаги масофа; б) кичик тилнинг куйи қисми билан пастки жағ суягининг бошланган қисми ўртасидаги масофа; в) кичик тил билан тил орқаси ўртасидаги масофа;
8. Бўғиз қопқоғининг ҳолати:	а) бўғиз қопқоғининг энг юқори қисми билан тил туби ўртасидаги масофа; б) бўғиз қопқоғининг усти билан ҳалқум деворигача бўлган масофа;
9. Тил ости суягининг ҳолати:	а) тил ости суягининг устки қисми билан юқори курак тишларининг учи ўртасидаги масофа; б) тил ости суягининг устки қисми билан ҳалқум орқа деворигача бўлган масофа;

1	2
<p>10. Оғиз резонаторининг кенглиги:</p> <p>11. Олдинги оғиз резонатори:</p> <p>12. Оғиз резонаторининг узунлиги;</p> <p>13. Ҳалқум резонаторининг кенглиги:</p> <p>14. Бўгин оралиғининг катта-кичиклиги:</p>	<p>а) тилнинг устининг энг олдинга кўтарилган қисми билан қаттиқ танглай ўртасидаги масофа;</p> <p>б) танглайнинг энг кўтарилган чўққиси билан тил устигача бўлган масофа;</p> <p>в) тилнинг энг кўтарилган чўққиси ва танглай ўртасидаги масофа;</p> <p>г) юшоқ танглайнинг олдинги қисми билан тил усти ўртасидаги масофа;</p> <p>тилнинг энг кўтарилган чўққиси билан юқори лабнинг ўртасидаги масофа;</p> <p>кичик тил билан юқори лаб ўртасидаги масофа;</p> <p>ҳалқум орқа девори билан (умуртқа поғона суяқларининг биринчиси ҳисобида) тил ўртасидаги масофа;</p> <p>валлекуларнинг ҳолати</p>

Ана шундай рентгенографик маълумотлар асосида барча унли товушларнинг, сонор, сирғалувчи, шовқинли, портловчи ундошларнинг рентгенографик таҳлили амалга оширилган. Масалан, рентгенографик маълумотларга кўра «э» унлисини талаффуз қилишда оғиз катта очилади, лаблар икки ёнга биров тортилади. Тил учи пастки курак тишларига биров тегиб туради. Лекин тилнинг олдинги, кўзга кўриниб турадиган қисми билан пастки курак тишларининг учи ўртасида озгина оралиқ бўлиб, у (а) унлисининг талаффузига нисбатан қисқароқдир. Ана шундай таҳлиллар натижасида ўзбек тилида «э» унлиси лабланмаган, олд қатор, ўрта кўтарилишдаги фонема эканлиги аниқланган. Ўзбек адабий тилидаги «э» унлисининг урғусиз ҳолатидан урғули бўғиндаги ўрни миқдорий чўзиқликка эга бўлиб, бу унлига жарангсиз жарангли ва сонор ундош товушларнинг ҳам маълум даражада таъсири борлигидан далолат беради.

Умуман, рентгенографик метод ёрдамида унли ва ундош товушларни таҳлил этиш, уларнинг акустик ва артикуляцион хусусиятларини аниқлаш, нутқ товушлари талаффузига иштирок этувчи органларининг физиологик ҳолатини аниқ белгилаш тиббиёт илми учун, ўқиш-ўқитиш, малакали суҳандонлар, фонетистлар тайёрлашда муҳим аҳамият касб этади.

В. Нутқ интонациясини ўрганишнинг экспериментал-фонетик усуллари

1. Интонация лотинча сўздан олинган бўлиб, нутқнинг синтактик маъноларини ва экспрессив-эмоционал бўёқларни ифодалаш учун хизмат қилувчи ритмик-мелодик томонини билдиради. Оҳанг, овознинг баланд-пастлиги ҳам интонация билан боғлиқдир. Интонациянинг таркибий элементлари қаторига **нутқ мелодикаси, нутқ ритми, нутқ интенсивлиги, нутқ темпи, логик урғу, фраза ургуси** кабилар киради. Интонациянинг таркибий элементларининг барчаси бир-бири билан узвий алоқадор бўлиб, урғули ва урғусиз, чўзиқ ва қисқа бўғинларнинг бирин-кетин келиши, товуш оҳанги, нутқ тактини урғу ёрдамида ажратиш сингари акустик-аркуляцион, фонетик-синтактик вазифаларни ўзида бирлаштиради. Интонациянинг бундай хусусиятларини кейинги йилларда махсус экспериментал-фонетик усуллар ёрдамида тадқиқ этишга ҳам алоҳида аҳамият берилмоқда.

2. Умуман, интонацияни аниқ физик хусусиятларга эга бўлган акустик ҳодиса сифатида ва эшитиш орқали қабул қилинадиган ўзига хос структура сифатида ўрганиш мумкин. Экспериментал-фонетик усуллар ёрдамида интонациянинг коммуникатив, маъновий, аудитив ва акустик таркиблари тадқиқ этилади. Масалан, интонацияни коммуникатив таҳлил қилишга дарак, сўроқ, буйруқ ва ундов гаплар коммуникатив турларининг таснифини белгилаш ва текширишнинг экспериментал материални тузиш учун бирор асос топиш мақсадида уларнинг муҳим коммуникатив томонларини аниқлаш киради. Шу билан бирга коммуникатив таҳлил танлаб олинган экспериментал материалнинг текширилаётган тил тизимига мувофиқлик даражасини ҳам аниқлайди. Масалан, 1. Назоратчи томошабинларга мурожаат қилди: — Кеч қолибсизлар-ку! **Опера бошланди.** Тезроқ

киринглар. 2. Уйда дикторнинг салобатли овози янгради: — Ҳурматли радиоэшитувчилар! Ҳозир биз сизларга Алишер Навоий номидаги катта опера ва балет театридан «Бўрон» операсини олиб эшиттирамиз. Опера бошланди. Радио карнайлари олдига яқинроқ келинг.

Опера бошланди гапи контекстдан ажратиб олинса — кўп маъноли характерга эга. У дарак ҳам, эълон ҳам ва бошқа маъноларда қўлланилиши мумкин. Демак, бу гап ажратилган ҳолда конкрет коммуникатив аҳамият касб этмайди. Фақат сўзлашувда ва контекстда бу гап бир маъноли бўлади. Биринчи матнда Опера бошланди гапи хабар, иккинчи матнда эса кучли ҳис-ҳаяжон ифодаловчи эълон бўлиб келади. Шунинг учун ҳам интонацияси текшириляётган гаплар матн таркибида, яъни нутқ вазиятида олинishi керак.

Текшириш учун гаплар монолог ва диалогга оид нутқлардан олинади, танлаб олинган материал магнитофон лентасига ёзилади.

3. Экспериментал материални ёзиш студияси ҳар хил шовқин ва товушлар киришидан холи бўлиши зарур. Ферромагнит лентасига ёзишни 50 герцдан 15 герцгача бўлган бузилмайдиган частоталарни ўтказувчи, секундига 762 мм ва 381 мм тезликда ёзувчи М33-28-А аппаратида ёзиш мумкин. Ёзишни 191 мм/сек ва камроқ тезликда олиб бориш тавсия қилинмайди, чунки бундай тезликда материални монтаж қилиш ва контекстдан керакли гапларни қирқиб олиш қийинлашади. Материални магнитофон лентасига ёзишда экспериментатор (тажриба ўтказувчи), инженер-техник, ассистент ва ушбу тил мутахассиси иштирок этиши керак.

4. Интонацияни экспериментал-фонетик текширишда аудитор таҳлили катта аҳамият касб этади. Бундай таҳлил икки босқичда олиб борилади: а) диктор, экспериментатор, инженер-техник, ассистент ва шу тил мутахассиси иштирокида материал магнитофон лентасига ёзиб олинади; б) айрим жумлалар контекстсиз қандай қабул қилинаётганлиги ва тушуниляётганлиги аниқланади. Аудитор таҳлилининг иккинчи босқичидан мақсад дарак, сўроқ, буйруқ ёки ундов гапларнинг у ёки бу интонациясига хос бўлган сифатлар, мазмун ва коммуникатив маънони аниқлашдан иборатдир. Аудитор таҳлили икки соатдан ортиқ давом этмаслиги, бир соатдан кейин ўн минутлик танаффус эълон қилиниб, сўнгра яна бундай таҳлил давом этирилиши керак.

Интонацияни ўрганишда ундаги физик хусусият-

ларнинг электро-акустик таҳлили ҳам алоҳида ўрин тутади. Бундай таҳлил дастлабки фараз (гипотеза)ни тасдиқлаш ва текшириლაётган гапларнинг қабул қилинадиган сифатлари ва физик хусусиятлари орасидаги муносабатни аниқлаш учун ўтказилади. Аудитор таҳли-лидан кейин ажратиб олинган гаплар, жумлалар 8 шлейфли 4-102 осциллографи ёрдамида магнитофон лентасидан ОФХАРС (нутқ сигналининг асосий физик хусусиятларини аниқловчи аппарат) интонографи киноплёнкасига кўчириб ёзилади.

5. Киноплёнкадан интонограмма олинади. Интоно-грамма қуйидагилардан иборат: а) нутқ сигналининг осциллограммаси; б) интенсивлик амплитудасининг айланмаси; в) асосий тон частотасининг айланмаси; г) асосий тон частотасининг контроль итқи тишлари; д) вақтни белгилаш даражаси (1/500 сек.).

Интонограммалар дастлаб визуал кўриқдан ўткази-лади. Ҳар қандай тилдаги интонация бирламчи ва икки-ламчи физик хусусиятларга эгадир. Асосий тон частота-си, интенсивлик ва талаффуз вақти интонациянинг бирламчи физик (акустик) хусусиятларини доирасига киради, частота, қувват, вақт диапазонлари ва даража-лари, жумланинг бир бўғинига доир умумий талаффуз энергияси эса интонациянинг иккиламчи физик (акус-тик) хусусиятлари ташкил этади. Шунинг учун инто-нограммалар таҳлили интонациянинг бирламчи физик тавсифларини ҳисоблашдан бошланиши лозим.

6. Нутқ сигналининг осциллограммаси асосий тон частотаси ва обертонларни ўзида бирлаштиради. Асосий тон дейилганда, товуш пайчалари тебранишидан ҳосил бўладиган одам овозининг энг паст тони тушунилади. Обертонлар эса бўғиз, димоғ, оғиз ва буруннинг резонанслаштирувчи қисмлардан ажралиб чиқади ва кучая-ди. Ҳамма вақт обертонлар асосий тонга нисбатан юқори даражага эга. Обертонларнинг кучи, баландлик миқдо-ри ва нисбати товушга тембр деб аталувчи тус беради. Шунинг учун интонацияни ўрганишда асосий тон час-тотасини аниқлаш катта аҳамиятга эга.

7. Гаплар, жумлалар интонациясининг бирламчи физик хусусиятлари ҳисоблаб бўлингандан кейин, улар асосида интонацион графиклар тузилади. Миллиметрли қоғозга абсцисса ўқида м/сек.да товуш чўзиқлиги бел-гиланади, ордината ўқига эса герцларда асосий тон частоталари белгилаб қўйилади. Шундан кейин инто-нограммалар графиклари асосида частота диапазонла-

ри ва интерваллари, қувват ва вақт диапазонлари ҳамда талаффузнинг умумий энергияси ҳисобланиб уларнинг таҳлили келтирилади. Бунда қуйидаги параметрларни инобатга олиш зарур бўлади:

1. **Бўғиннинг ўртача чўзиқдорлиги** гап ёки жумлани талаффуз этишга кетган вақт миқдорини ундаги бўғинлар сонига бўлиш йўли билан аниқланади;
2. **Талаффузнинг частота диапазони** жумла ёки гапнинг асосий тон частотасининг энг минимал (кам) нуқтасидан энг юқори нуқтасигача бўлган интервалдир. Масалан, диктор (сухандон) Т. Й. овозининг частота диапазони 90—260 герцга, диктор Қ. Ҳ. ники эса 160—340 герцга етади. Талаффуздаги частота диапазонининг миқдорини ўлчаш учун катта сон кичик сонга бўлинади, яъни $260 \text{ гц.} / 590 = 2,888$; $340 \text{ гц.} / 160 = 2,125$.
3. **Частота интервали** жумла ёки гап ичидаги икки частота (минимал ва максимал частота)нинг муносабати дегир.
4. **Талаффузнинг частота даражаси** жумла ёки гапнинг асосий тон частотасининг энг юқори нуқтаси саналади.
5. **Талаффузнинг умумий энергияси** ноль чизиги ва нутқ сигналининг айланма интенсивлиги ўртасидаги майдон билан квадрат миллиметрда ёки планиметр билан ўлчанади.
6. **Асосий тон частотаси ўзгаришининг тезлиги** асосий тон частотасининг ўзгариши бошланаётган нуқтадан ўзгариш тугаган нуқтагача герцда олинади ва миллисекунд сонига, яъни ўзгариш учун кетган вақт миқдорига бўлинади.
8. Бундан ташқари интонацияни структурал жиҳатдан таҳлил қилиш ҳам мумкин. Бундай таҳлил вазифасига коммуникатив аҳамиятга эга бўлган интонацияни топиш ва қабул қилинадиган сифатлар, тил хусусиятлари, интонация мазмунининг, физик (акустик) хоссаларининг ўзаро алоқаларини, шунингдек, интонациянинг кишилараро муносабатга боғлиқлигини аниқлаш киради.

Интонацияни структурал таҳлил қилиш қуйидаги тартибда олиб борилади: а) эшитиб таҳлил қилиш асосида ҳар бир алоҳида-алоҳида жумлада интонациянинг айрим коммуникатив тип ва турларига эга бўлган физик (акустик) тавсифлари аниқланади; б) олинган маълумотларни гуруҳлаш мақсадида дастлабки кўрикдан

ўтказилади; в) интонациянинг ажратиб олинган физик (акустик) тавсифларини шу коммуникатив тип ва турларни ажратувчи белгилар сифатида ўрталаштириш амалга оширилади.

9. Умуман олганда, ҳар бир гапда инфор­мацион марказ бўлиб, информация берувчининг асосий диққати шунга қаратилган бўлади. Бу марказни **ички марказ** деб номлаш мумкин. Тил ички марказни ифодалашда фонетик, лексик ва грамматик воситалардан ташқари интонацион (просодик) воситадан ҳам фойдаланади. Ички марказнинг интонацион ифодаси нутқдан темпорал, тонал ва динамик воситаларнинг турли комбинацияда комплекс кучайиши натижасида юзага келади. Бу акустик кучайиш нуқтаси экспериментал фонетикада **ташқи акустика** деб юритилади[1].

10. Кейинги йилларда экспериментал-фонетик тадқиқотлар натижасида интонациядаги универсал ҳолатлар кўпроқ аниқланмоқда. Жумладан, акустик максимал нуқталар кўпгина тилларда универсал характерга эга бўлиб, гапдаги, жумладаги муҳим қисмни белгилайди[2].

Экспериментал-фонетик тадқиқот натижалари ўзбек тилида сўроқ гаплар интонациясида ташқи марказ уч ёки икки акустик birlikнинг йиғиндисидан ташкил топишини, икки элементли ташқи марказ таркибига кўра турли комбинацияларда кела олишини, унинг акустик типлари билан сўроқ гаплардаги ўрнига кўра муайян қонуниятга бўйсунини, улар морфема турига кўра ҳам фарқ қилишини кўрсатди[3]. Масалан, ташқи марказ ҳар уч акустик параметрнинг максимал нуқталари бир бўғинда келади: **Наҳотки ҳеч нарсани сезмася?** сўроқ гапида максимал нуқталарга эга бўлган бўғин — ҳеч. Максимал частота 370 гц., ўртача максимал узунлик 160 м/сек., максимал интенсивлик — 8 мм.

Сиз-чи — 300 гц, 126 м/сек., 12 мм;

Келдингми? — 370 гц, 76 м/сек., 12 мм;

Дўсрат полвон қани? — 285 гц, 130 м/сек., 12 мм;

Сизни-я — 250 гц, 75 м/сек., 12 мм;

Нима-нима? — 300 гц, 125 м/сек., 8,5 мм. кабилар.

¹ Зиндер Л. Р. Общая фонетика, М., 1979, 270—271 б.

² Торсуева И. Т. Теория интонаций. М., 1974, 90-бет.

³ Нурмаханова А. Н. Об экспериментальном изучении интонации тюркских языков // общественные науки в Узбекистане, 1964, 2-сон, 57-бет; Илдошева Ҳ. Сўроқ гап интонациясида акустик параметрларнинг ўзаро муносабати. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1980, 2-сон, 49—51-бетлар ва бошқалар.

Шундай қилиб, гапнинг ички информацийон марказини ташқи акустик марказ ташкил этади; ички ва ташқи марказлар муносабатида ички марказ бирламчи хусусиятга эга; ташқи марказ информацийон функциясига кўра ҳар хил акустик миқдорга эга; ички ва ташқи марказларнинг бирлигигина ҳар қандай гапнинг коммуникатив тўлалигини таъмин этади.

11. Нутқ интонациясини ўрганишнинг экспериментал-фонетик усуллар жуда хилма-хил, ҳозирги пайтда бундай тадқиқотлар олиб бориш учун янги техник воситалар ҳам қўлланилмоқда, бу эса экспериментал-фонетик изланишлар доирасини янада кенгайтириш, унинг натижаларини ишлаб чиқаришга кенгроқ жалб этиш учун замин ҳозирламоқда.

ТИЛШУНОСЛИҚДА МАЙДОН НАЗАРИЯСИ ВА ФИЗИКА

Физикада майдон назарияси ва унинг тилшуносликка таъсири

1. «Майдон» тушунчаси умумфалсафий характерга эга бўлиб, физик атама сифатида «бирор физик ҳодиса рўй берадиган ёки унинг таъсири сезиладиган фазо» деган маънони ифодалайди (ЎТИЛ, 1-том, 442-бет). Инглиз физик олими Майкл Фарадей (1791—1867) ишлари асосида электр зарядларининг ўзаро таъсири назарияси яратилган эди. Бу назарияга кўра, ҳар бир электр заряди атрофида электр майдони ҳосил бўлади. Заряднинг электр майдони моддий объект бўлиб, фазода узлуксиз бошқа зарядларга таъсир қилиш хусусиятига эгадир. 1820 йилда Дания физиги Анс Эстерд (1777—1851) магнит стрелкаси ёнидаги ўтказгичдан ток ўтказилганда стрелка бурилишини аниқлади. Уша йили француз физиги Андре Ампер (1775—1838) бир-бирига параллел ҳолда иккита ўтказгичдан бир хил йўналишда ток ўтказилганда улар ўзаро тортишини, ҳар хил йўналишда ток узатилганда эса бир-бирини итаришини аниқлади. Электр тоқларининг ўзаро таъсирлашувининг бундай ҳодисасини Ампер электродинamik ўзаро таъсир деб номлади, бу эса ўз навбатида **магнит майдони назариясининг** яратилишига сабаб бўлди.

2. Майдон назариясига кўра, ҳаракатдаги ҳар қандай электр заряди атроф фазода магнит майдони ҳосил қилади. Магнит майдони фазода узлуксиз ҳаракатдаги

бошқа электр зарядларига таъсир қилади. Бу эса кейинчалик ахборотнинг магнит ёзуви турларининг шаклланиши учун замин бўлди.

Маълумки, ҳар бир инсон учун нутқ одатдаги ахборот аламиниши усули саналади. Нутқ ёрдамида ахборот алмашилишида бир одам товуш пайчалари орқали ҳавода товуш тебранишларини уйғотади, бошқаси эса бу тўлқинларни эшитиш органлари ёрдамида қабул қилади.

Микрофон ва радиокарнайнинг кашф этилиши товушни ёзиб олиш ва қайта эшиттиришнинг замонавий усулларини яратишда дастлабки қадам бўлди. Товуш тўлқинларини электр тўлқинларига айлантирувчи асбобга **микрофон** деб юритилади. Электродинамик микрофонда товуш тўлқинлари электр тўлқинларига айлантирилади.

Электр тебранишларини яна қайта товуш тебранишларига айлантириш учун **радиокарнай**дан фойдаланилади.

Магнит ёзуви нутқ ва мусиқа товушларини сақлаш ва кейин қайта эшиттиришнинг энг кенг тарқалган замонавий усулларидан бири саналади. Магнит ёзуви ферромагнитларнинг ташқи магнит майдон олингандан кейин қолдиқ магнитланишнинг сақланиш хоссасига асосланади. Шунга кўра магнитофонларда товуш ферромагнит материал кукуни қатлами қопланган юпқа пластмасса лентага ёзилади.

Магнит лентасига фақат товуш частотаси сигналигина эмас, балки телевизор кинескопи электрон нурини бошқарувчи сигнал ҳам ёзилиши мумкин. Видеомагнитофоннинг магнит лентасига телевизор экрандаги ҳар бир нуқтанинг тасвири ҳақидаги ахборот товуш билан биргаликда ёзилади. Бунга видеоёзув деб юритилади. Магнит каллақлар ёрдамида лентадаги ёзувларни ўқишда телевизор экранда тасвир ҳосил бўлади ва динамик ёзиб олинган овозни қайта эшиттириш учун хизмат қилади.

3. Электрон-ҳисоблаш машиналари (ЭҲМ)нинг магнит хотираси ҳам ахборотни ёзиш ва қайта эшиттириш учун хизмат қилувчи воситалардан биридир. ЭҲМнинг ишлаши учун ташқи қурилмалар билан ахборот алмашилиб туриши зарур. Бу ахборот магнит лентасига ёки магнит дискка магнитлашиш кутби ҳар хил бўлган алмашилиб келувчи қисмлар кўринишида ёзилади.

Шахсий компьютерда ахборотни ёзиш учун магнитли материал қатлами билан қопланган юпқа пластмасса

дискдан фойдаланилади. Ёзиш ва ўқиш дискнинг радиуси бўйлаб унинг сирти устида кўчиб юрвчи электромагнит қалпоқ (головка) ёрдамида амалга оширилади.

4. Бундан кўринадики, физикада магнит майдони назариясининг яратилиши ўз навбатида микрофон, радиокарнай, магнит ёзуви, видео ёзув ва ЭҲМнинг магнит хотираси каби ахборотнинг магнит ёзуви турлари майдонга келиши учун замин бўлди. Ҳозирги вақтда ахборотнинг бу замонавий воситаларисиз жамият тарққиётини, ундаги ахборот узатиш жараёнини тўла тасаввур этиш қийин.

5. XIX асрга келиб физикадаги магнит майдони назарияси таъсирида тилшуносликда ҳам майдон тушунчасининг назарий талқини юзага келди. Бу назариянинг тилшуносликда пайдо бўлиши XX асрнинг 20—30 йилларида янада мустақкамланди. Ўша пайтда тадқиқотчилар «мазмуний майдон» атамасини турлича изоҳладилар. Масалан, И. Трир мазмуний майдон сифатида «тушунчалар майдони», «тушунчалар доираси»ни назарда тутган бўлса, Л. Вайсгербер «тил мазмунининг маълум қисми, таркибий бўлаги», Г. Ипсен эса мазмуний ва грамматик жиҳатдан боғланган сўзлар гуруҳини семантик майдон сифатида талқин этган эди. Кейинчалик бу назария А. А. Уфимцева, Н. И. Филичёва, Ю. Н. Караулов, Г. С. Шчур сингари рус олимларининг ишларида янада ривожлантирилди[1]. В. Порцигнинг талқинига кўра, мазмуний майдон маълум тилдаги сўзлар орасида ўрнатилувчи асосий муносабатлар билан боғланади ҳамда гапда предикатив вазифани бажарувчи феъл, сифатлар ва отлар орасидаги боғлиқликдан келиб чиқади.

Кейинги йилларда тилшуносликда майдон назарияси муаммолари бўйича қатор ишлар амалга оширилди. Жумладан, Г. С. Шчурнинг таъкидлашига кўра, тилшуносликда майдон муаммолари юзасидан мингдан ортиқ мақолалар эълон қилинган[2]. Лингвистикада майдон назариясининг ривожи 70-йиллардан кейин шу даражага етдики, унинг ғоялари ва методлари тилнинг луғавий сатҳидан бошқа сатҳларига нисбатан жорий этила бошланди. Масалан, Н. И. Филичёва тилнинг синтаксис сатҳидаги майдонлар ҳақида баҳс юритди[3].

¹ Бу ҳақда қаранг: Уфимцева А. А. Теория «семантического поля» и возможности их применения при изучении словарного состава языка. // Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. М., 1961, 28—44 бетлар.

² Шчур Г. С. Теория поля в лингвистике. М., 1974, 19—20 бетлар.

³ Филичёва Н. И. Синтаксические поля. М., 1977.

Ўзбек тилшунослигида ҳам 70-80 йиллардан бошлаб система (майдон) талқини билан боғлиқ айрим қарашлар баён қилинди. Бу ўринда профессорлар И. Кўчқортоев, А. Нурмонов, Х. Неъматов, Р. Расулов, Э. Бегматов каби олимларнинг илмий-назарий қарашларини эсга олиш мумкин[1]. Кейинги йилларда ўзбек тилшунослигида ҳам синтактик сатҳ доирасида майдонга хос айрим тадқиқотлар яратилди[2]. Т. Мирзақулов эса морфем парадигматикага оид махсус ишида майдон ва парадигматика ўртасидаги фарқларни очишга ҳаракат қилади. Олимнинг фикрича, майдон тушунчаси морфемиканинг ёндош сатҳлари билан алоқаси, тугаш зоналарнинг хусусиятини парадигматика доирасида ўрганиш учун асос бўлиб хизмат қилади[3].

Ш. Исқандарова «Ўзбек тили лексикасини функционал-семантик майдон сифатида ўрганиш (шахс майдони)» мавзусида докторлик ишини ҳимоя қилди (1999) ва монографиясини нашр этди[4]. Бу билан олима ўзбек тилшунослигида «майдон» тушунчасининг қўлланиш доирасини янада кенгайтирди.

б. Умуман олганда, Г. С. Шчурнинг кўрсатишича, тилшуносликда «майдон» компоненти иштирок этган тушунчалар сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: функционал-семантик майдон, морфем майдон, фонем майдон, сўз ясовчилар майдони, лексик майдон, мазмуний майдон, микро ва макро майдон, нисбийлик майдони, вақт майдони, сон майдони, инкор майдони, мавжудлик майдони, майл майдони, шахс майдони, лексик-грамматик майдон, трансформацион майдон, мутлақ (реляцион) майдон, фаолият майдони, ҳолат майдони кабилар[5].

Шундай қилиб, тилни майдон сифатида ўрганиш олам — онг — тил диалектик муносабатини асосли ёритишга ёрдам беради. Майдон назарияси шунингдек идеографик луғатлар тузишда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Идеографик луғат тузиш тамойилларини белги-

¹ Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Тошкент. 1995, 7—122 бетлар.

² Абдувалиев М. Тўсиқсизлик майдони ва уни ташкил этувчи синтактик бирликлар. // Ўзбек тили ва адабиёти. 1988, 4-сон, 62—66 бетлар.

³ Мирзақулов Т. Грамматика ўқитишнинг лингвистик асослари. Тошкент, 1994, 5—14 бетлар; Мирзақулов Т. Ўзбек тили морфем парадигматикаси ва синтагматикаси масалалари. Докторлик диссертацияси автореферати. Тошкент, 1996, 3—36 бетлар.

⁴ Исқандарова Ш. Лексикани мазмуний майдон асосида ўрганиш. Тошкент, 1998.

⁵ Шчур Г. С. Теории поля в лингвистике. М., 1974, 19—21 бетлар.

лаш эса ўзбек тилшунослиги учун долзарб масалалардан бири саналади. Бу масалани ҳал этиш учун майдон назариясини кенг ва атрофлича ўрганиш лозим бўлади.

Тилшунослик ва биология

1. Тилшунослик биология фани билан ҳам узвий алоқададир. Аввало, тилшуносликнинг ўрганиш объекти бўлган тил товушлар силсиласи ёрдамида моддийлашади.

Товушлар эса нутқ бирлиги сифатида муайян нутқ органларининг фаолияти натижасида юзага чиқади. Нутқ товушларини ҳосил қилишда иштирок этадиган нутқ органлари нутқ аппарати саналади.

Нутқ аппарати таркибига кирувчи нутқ органлари инсон организмнинг таркибий қисмидир. Ҳар қандай нутқ органи икки хил вазифа бажаради: 1) бирламчи вазифаси инсоннинг физиологик аъзоси. Бундай аъзо сифатида улар инсон организмнинг нормал яшаши учун зарур бўлган табиий эҳтиёжларни қондиришга хизмат қилади. 2) Иккиламчи вазифаси нутқ органи. Бу фақат homo sapiens га хос хусусиятлар бўлиб, бирламчи вазифаси устига қўшимча вазифа — маълум нутқ товушларини талаффуз қилиш вазифаси қўшилади. Шундай қилиб, бу органлар ҳам биологиянинг ва ҳам тилшуносликнинг текшириш объекти бўлади.

2. Ҳар бир нутқ товуши уч белгини ўзида мужассамлайди: 1) акустик; 2) артикуляцион; 3) вазифавий (функционал).

Унли товушлар ҳам, ундош товушлар ҳам артикуляцион белгига эга. Унли ёки ундош товушларининг юзага чиқишида иштирок этадиган нутқ органлари белгиси артикуляцион белги саналади. Бу белгига кўра нутқ товушининг тавсифи эса артикуляцион (физиологик) тавсиф саналади. Масалан, унлилар тавсифида лаб иштироки белгиси ва огизнинг очилиши даражаси (тилнинг кўтарилиш даражаси) белгиси физиологик тавсиф учун асос бўлиб хизмат қилади. Ундошлар тавсифида эса ундошларнинг пайдо бўлиш ўрни белгиси (бўғиз товушлари, тил товушлари — тил орқа, тил ўрта, тил олди товушлари, лаб товушлари, лаб-лаб, лаб-тиш товушлари, танглай ва бурун товушлари) физиологик жиҳатдан тавсиф асоси бўлади.

3. Унли ва ундош товушларни талаффуз қилишда иштирок этадиган нутқ органлари қадимдан тилшунос-

лар диққатини тортиб келади. Хусусан бобокалонимиз, қомусий олим Ибн Сино фонетикага бағишланган махсус рисоласида товушларнинг физиологик томони ҳақида батафсил маълумот беради. Бундай аниқ маълумот беришида Ибн Синога инсон физиологиясини яхши билганлиги катта имконият берган[1].

1. Одам генетикаси ва тилшунослик

1. Одам ирсияти, ирсий ўзгарувчанлик қонуниятларини ўрганувчи фанга **одам генетикаси** ёки антропогенетика дейилади. Одамзод *homo sapiens* турини ташкил этади ва у органик одамнинг таркибий қисми ва узоқ давом этган эволюция жараёнининг маҳсули саналади. Одамда унинг олий нерв системаси билан боғлиқ бўлган хусусиятлар: а) ақл, б) идрок, в) қобилият, г) нутқ, д) меҳнат қилиш кабилар шаклланади. Бу хусусиятларнинг ирсийланиши жуда мураккаб бўлиб, у генетик ва ижтимоий омиллар таъсирида амалга ошади.

2. Ҳозирги 90-йиллар охирига келиб, тўрт мингдан ортиқ одамнинг нормал ва патологик белгиларининг ирсийланиши ўрганилган. Янги туғилаётган фарзандларнинг 4,5 — 5,0 фоизи ҳозирги даврда ирсий касалликлар келтирувчи генларга эга бўлган ҳолда дунёга келмоқда.

Ирсий касалликларни аниқлаш учун генеалогик (шажара) методидан ҳам фойдаланилади. Бу методнинг моҳияти шундаки, авлодларнинг насл-насаби ҳақида маълумот тўплаш ва таҳлил қилиш орқали одамдаги ирсий касалликларнинг сабаблари аниқланади ва ўрганилади.

Генеалогик метод ёрдамида одамлардаги қобилият, истеъдод, ақл-идрокнинг наслдан-наслга ўтиши, ривожланиши, бу эса ўз навбатида ирсий омилларга боғлиқ эканлиги генетика фанида аниқланган. Масалан, тарихда қобилиятли машҳур кишилар етишиб чиққан кўплаб сулолалар, оилалар шажарасига бир қанча далиллар келтириш мумкин. Жумладан, машҳур рус ёзувчилари Л. Н. Толстой ва А. С. Пушкинлар бувиларининг оналари туғишган опа-сингил бўлганлар. Ёки temuрийлар сулоласи инсониятга бир қанча буюк давлат арбобларини, саркардаларни, олимлару шоир-

¹ Бу ҳақда батафсил маълумот олиш учун қаранг: *Нурмонов А., Маҳмудов Н. Ўзбек тилшунослиги тарихи. 1 қисм* Тошкент, 2000 йил.

ларни етказиб берганлари маълум. Улар орасида Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Захириддин Муҳаммад Бобур, Ҳусайн Бойқаро, Гулбаданбегим, Акбаршоҳ кабилар алоҳида ўрин тутишган. Бу ўринда одамнинг геноти- пига боғлиқ бўлган истеъдоднинг ривожланишида, уларнинг буюк саркардалар, олимлар, шоирлар, ал- ломалар даражасига кўтарилишида ижтимоий муҳит ва омилларнинг аҳамияти ҳам борлигини эсдан чиқар- маслик керак.

3. Шу билан бирга одам генотипига боғлиқ равишда болаларнинг тил ўрганишга, айниқса бир қанча чет тилларни, ўлик, қадимги тилларни ўрганишга истеъдо- дини аниқлаш ва уни янада такомиллаштириш мумкин. Ҳозирги даврда кадрлар тайёрлашнинг миллий дасту- ридан келиб чиқиб худди ана шундай йўл тугилмоқда, яъни махсус тил ўрганишга йўналтирилган гимназия ва лицейларга иқтидорли ўқувчилар танлаб олиниб, улар замонавий методлар асосида ўқитилмоқда.

4. Одамдаги айрим нормал генларнинг ўзгариши натижасида синдактилия (панжаларнинг тутшиб ке- тиши), полидактилия (қўшимча бармоқларнинг ҳосил бўлиши), микроцефалия (калла ва қисмининг ғайри- табиий катта ва бош қисмининг эса жуда кичик бўли- ши) каби ирсий касалликлар содир бўлади. Бундай касалликларга дучор бўлган шахслар ақлий жиҳатдан заиф бўладилар, уларга тил ўргатиш, филолог мутахас- сис сифатида тарбиялаш ниҳоятда қийин кечади.

Шундай қилиб соғлом авлод учун кураш, ирсий касалликларнинг олдини олиш ва уларни диагностика қилиш ҳамда янги, самарадор усулларини яратиш одам генетикаси ва тиббиёт генетикаси фанларининг дол- зарб вазифасидир. Бу вазифаларнинг тўғри ҳал қилини- ши эса мамлакатимизда соғлом мутахассис кадрлар тайёрлаш ишига ўз таъсирини кўрсатади.

5. Молекуляр генетика, микробиология ва биокимё фанларининг ривожланиши билан **биотехнология** фани шаклланди. Бу фан тирик мавжудотларда (вирус, мик- роорганизм, ўсимлик ва ҳайвон ҳужайраларида) кеча- ётган ҳаётий жараёнлар тўғрисидаги илмий қарашлар, билимлардан фойдаланиш асосида тирик мавжудотлар ва уларнинг ҳужайралари иштирокида саноат миқёсида маҳсулот ишлаб чиқариш технологияларини яратади. Одамлар қадим замонлардаёқ сутдан қатиқ, буғдойдан бўза ва хамиртуруш, мева шарбатларидан шароб ёки сирка тайёрлаганлар, лекин бундай маҳсулотлар мик-

роб ёки бактериялар иштирокида ҳосил бўлишини тасаввур ҳам этмаганлар.

Биотехнология ва кейинчалик генетик инженерия соҳаларининг шаклланиши билан фанда мутацион жараён, йўналтирилган мутация, трансформация, трансдукция, лизогенбактерия, плазмидлар, гибродома каби атамалар пайдо бўлди. Умуман олганда, ирсий касаллик келтириб чиқарувчи турли генларни қидириб топиш, уларни ажратиб олиб ўрганиш, соғлом генлар билан алмаштириш эвазига ирсий соғлом авлод етиштириш биотехнология фанининг келгуси тараққиёт истиқболларини белгилайди. Бу эса келгусида нутқи равон, ирсий жиҳатдан соғлом, кўп тилларни мукамал эгаллаган кишилар миқдорининг кўпайиши билан ҳам алоқадордир.

6. Ботаника ва зоология фанларининг ривжланиши билан боғлиқ ҳолда XVIII асрга келиб аввал фанга маълум ўсимлик ва ҳайвон турларини қайта гуруҳлашга кучли эҳтиёж пайдо бўлди. Машҳур швед олими, ботаник Карл Линней (1707—1778) ўсимлик ва ҳайвонлар систематикаси фанига асос солди. У ўн мингдан ортиқ ўсимлик, 4200 дан ортиқ ҳайвон турларини ўрганиб, турларни авлодларга, авлодларни эса оилаларга, оилаларни туркумларга, туркумларни эса синфларга бирлаштирди. Бундай тасниф усуллари кейинчалик тилшуносликда қариндош тилларини ўрганишга тадбиқ этилди. XIX аср Европа тилшунослари жаҳон тилларининг генеологик таснифи асосларини ишлаб чиқдилар. Бу таснифга кўра конкрет тиллар тил гуруҳларига, тил гуруҳлари тил тармоқларига, тармоқлар эса тил оилаларига бирлаштирилди. Масалан, генеологик таснифга кўра, инглиз тили Ҳинд-Европа тиллари оиласига мансуб бўлиб, шу оиланинг герман тиллари тармоғи, ғарбий герман тиллари гуруҳига мансубдир.

Кўринадики, жаҳон тилларининг генеологик таснифи, тамойилларининг яратилишида биологиянинг ўсимликлар ва ҳайвонлар систематикаси тармоғи ютуқлари муҳим аҳамият касб этди.

7. Француз табиатшуноси Жан Батист Ламарк (1744—1829) органик дунёнинг эволюция назариясини яратди. У дастлаб «Зоологияга кириш», кейинчалик 1809 йилда «Зоология фалсафаси» асарини яратиб, эволюция назариясини асослади. Масалан, у барча ҳайвонларни 14 синфга ажратди, шундан 4 синф умуртқали ҳайвонларга, қолган 10 синф эса умуртқасиз ҳайвонларга тегиш-

лидир. Унинг назариясига кўра, қуйи босқичдан юқори босқичга кўтарила борган сари ҳайвонларнинг органлар тизими ҳам мураккаблашиб боради.

XIX асрнинг биринчи ярмида селекциянинг фан сифатида шаклланиши, табиий фанларнинг ривожланиб бориши, айниқса хужайра назариясининг яратилиши билан боғлиқ ҳолда ҳайвонларнинг турли синфларга мансуб вакиллариининг эмбриологияси ўрганилди ҳамда ҳайвонлар эмбрионал ривожланишининг бошланғич босқичларига кўра бир-бирига ўхшаш эканлиги аниқланди. Полеонтология фани эса ўша даврда Ернинг остки қатламларидан устки қатламларига ўтган сари қазилма ҳолдаги ўсимлик ва ҳайвонлар, уларнинг алмашилиб туриши, оддийдан мураккабга томон ўзгара боришини тўла исботлади. Бу эса ўз навбатида эволюция назариясининг асосланишига замин ҳозирлади.

8. Фанда эволюция назариясининг асосчиси сифатида машҳур инглиз олими **Чарлз Дарвин** (1809—1882) тан олинган. У 1831 йилдан «Бигль» кемасининг табиатшуноси сифатида 5 йил мобайнида Атлантика, Тинч ва Ҳинд океанларида, кўпгина оролларда, Жанубий Американинг шарқий-ғарбий қирғоқларида, Австралия, Африканинг жанубий ўлкаларида бўлди, у ердаги ҳайвонлар, ўсимликлар дунёсига оид ажойиб коллекциялар тўплади. Ана шу сафар унга органик олам эволюцияси ҳақидаги таълимот яратиш учун бой далиллар берди, 1859 йилда унинг «Турларнинг пайдо бўлиши» номли машҳур асари пайдо бўлди. Шунингдек, олимнинг «Хонакилаштирилган ҳайвон, маданий ўсимликларнинг ўзгарувчанлиги» (1868), «Одамнинг пайдо бўлиши ва жинсий танланиш» (1871), «Ўсимликлар оламида четдан ва ўз-ўзидан чангланишнинг таъсири» (1876) сингари қатор асарлари ҳам эълон қилинган. Бу асарларда Ч. Дарвин органик олам эволюциясининг қуйидаги тўрт ҳаракатлантирувчи кучини алоҳида ажратиб кўрсатади: а) ирсият, б) ўзгарувчанлик, в) яшаш учун кураш, г) табиий танланиш.

«Ирсият» ва «ўзгарувчанлик» атамалари бир-биридан фарқ қилади ҳамда бу атамалар тиллар тараққиёти ва эволюцияси муаммосини ўрганишга ҳам маълум даражада алоқадордир.

1. Организмдаги тузилиш ва функциянинг келгуси наслга берилиши хоссасига **ирсият** дейилади.

2. Олдинги насл билан кейинги насл орасидаги фарқ **ўзгарувчанлик** деб юритилади. Ўзгарувчанлик инсон, хай-

вон ва ўсимлик организмнинг ташқи ва ички тузилишида, бажаришида, хатти-ҳаракатида намоён бўлади.

Генетик жиҳатдан қариндош тиллар (славян тиллари, туркий тиллар, угор-фин тиллари, роман тиллари, хом-сом тиллари кабилар) бир-бирига фонетик, грамматик жиҳатдан жуда яқин, лекин фарқли томонлари ҳам бор. Бундан кўринадики, Тилшунослик фани тиллар тараққиёти ва эволюцияси муаммосини тадқиқ этар экан, бунда ирсият ва ўзгарувчанлик хоссаларининг улкан таъсири борлигини ҳам инобатга олиши лозим бўлади.

9. Ч. Дарвин таълимотида турларнинг пайдо бўлиши янги турларнинг шаклланиши учун шарт-шароит омили муҳим ўрин тутди. Эволюция назариясида муайян бир турга оид белги — хоссалар йиғиндиси **тур мезонлари** деб юритилади. Улар бешга бўлинади: а) морфологик мезон, б) физиологик мезон, в) географик мезон, г) экологик мезон, д) генетик мезон. Тиллар ривожида эса булардан географик ва генетик мезон муҳим аҳамиятга эга. Тил ривожи ижтимоий ҳодиса бўлгани учун булар қаторига ижтимоий мезон ҳам келиб қўшилади.

Шундай қилиб, Ч. Дарвин ишлаб чиққан эволюция назарияси тиллар тараққиёти ва улардаги тарихий ривожланиш босқичларини ўрганиш учун муҳим аҳамият касб этади.

2. Дарвинизм ва тилшуносликда натурализм оқими

1. Дарвинизмнинг дунё фанида катта обрў-эътибор қозониши унинг бошқа фанларга ҳам таъсирини кучайтирди. Бу таълимотнинг таъсирида тилшуносликда алоҳида йўналиш — натуралистик оқим майдонга келди.

Тилга натуралистик ёндашув концепцияси Германиянинг Йен университети профессори Август Шлейхернинг (1821—1868) «Тил ҳақидаги фанга Дарвин назариясининг тадбиқи» (1863) ва «Инсоннинг табиий тарихи учун турларининг аҳамияти» (1865) асарларида ёрқин ифодасини топган.

А. Шлейхер тилни «товушлар ёрдамида ифодаланган тафаккур», «тафаккур жараёнида товушлар орқали ифодаланган фикр» деб тушунади. Унинг фикрича, тил алоҳида шахсга боғлиқ эмас. Тилда инсон иродасига

бўйсунмайдиган маълум қонунлар мавжуд. Худди шундай қонунлар табиий фанлардагина қузатилади. Тилшунослик объекти лингвистга бевосита берилади. У тадқиқотчи субъективизмдан холидир. Ана шундай фикрга таянган ҳолда, Шлейхер тилшунослик инсон табиий тарихининг бир қисмини ташкил этади, деган хулосага келади ва уни табиий фанлар системасига киритади.

2. Бу жиҳатдан у тилшуносликни филологияга қарама-қарши қўяди. Унинг таъкидлашича, филологияда инсоннинг субъектив муносабати ўз ифодасини топади.

А. Шлейхер филолог ва тилшунос фаолиятини образли ўхшатиш асосида тушунтириб беради. Унинг фикрича, филолог боғбонга ўхшайди. Унинг учун боғдаги ўсимликларнинг амалий қиммати, унинг гўзаллиги каби жиҳатлари муҳимдир. Тилшунос эса худди ботаникка ўхшайди. Ботаник ўсимликнинг ички томонини, унинг ички тузилиш ва ривожланиш қонунларини ўрганади. Ўсимликнинг эстетик ва амалий қиммати ботаник учун аҳамиятсиздир. Тилшунос ҳам тилнинг ички тузилиши, тузилиш бирликларининг ўзаро муносабати ва уларнинг тараққиёт қонунларини ўрганади. Тилнинг эстетик томони эса филологнинг ўрганиш объекти саналади. Шундай қилиб, у филология билан тилшуносликни бир-биридан фарқлаган ҳолда, биринчисини ижтимоий-гуманитар фанлар системасига, иккинчисини эса табиий фанлар системасига киритади. Шу билан бирга, бу икки фаннинг туташ нуқтаси бор эканлигини, синтаксис ана шундай туташтирувчи бўгин эканлигини кўрсатади. Бунинг сабаби сифатида, синтаксисда сўзловчининг субъектив муносабатлари ифодасини топиши мумкинлиги кўрсатилади.

3. А. Шлейхер тилни тирик организм деб эътироф этади. 1850 йилда ёзган «Европа тилларининг систематик тадқиқи» асарида у тилни организмга ўхшатган бўлса, орадан 10 йилдан сўнг «Немис тили» асарида жонли организм деб қарайди.

Шлейхернинг таъкидлашича, тилнинг ҳаёти барча жонли организмлар — ўсимлик ва ҳайвонлар ҳаётидан фарқ қилмайди. Жонли организмлар оддийдан мураккаб шаклларга қараб ривожланиш хусусиятига эга бўлса, тил ҳам ана шундай ривожланиб боради. Шлейхер тилни организм деб эътироф этганда биологик маънода эмас, балки, уни инсон иродасидан ташқарида узлуксиз ривожланувчи структура маъносида тушунади. Шу

нуқтаи назардан тилни табиий организм (natur organism) сифатида эътироф этади ва уни табиатдаги организмларга қиёслайди.

4. А. Шлейхерга Ч. Дарвиннинг турларнинг келиб чиқиши ва ўзгариши ҳақидаги назарияси қаттиқ таъсир қилди. Ана шу таъсир натижасида «Тил ҳақидаги фанга Дарвин назариясининг тадбиқи» асари майдонга келди. Бу асариди у Дарвин томонидан ҳайвон ва ўсимлик турлари учун белгиланган қонунларни тиллар организмга, умумий тарзда бўлса ҳам, қўллаш мумкин эканлигини таъкидлайди. Олимнинг кўрсатишича, бир жинс тури тилшуносликда тил, турчалар — диалектлар, алоҳида шахслар кўринишлари ифодаси эса маҳаллий шеваларга тўғри келади.

Дарвиннинг турларнинг ўзгариши ҳақидаги фикрларини А. Шлейхер тиллар тараққиёти орқали исботламоқчи бўлади. Унинг фикрича, ботаниклар ва зоологлар томонидан бир жинснинг турлари деб қаралган табиатшунослик тушунчаларига қиёсан, аста-секин ривожланиш жараёнида келиб чиққан алоҳида тилларни бир умумий тилнинг фарзандлари сифатида қаралади.

5. Ҳайвонлар ва ўсимликлар дунёсининг тарихий тараққиёт қонунларига асосланиб, Шлейхер тилнинг келиб чиқиши ва тараққиётининг умумий қонуниятларини очиб беришга ҳаракат қилади. Худди органик олам бир ҳужайрали организмлардан ривожлангани каби, дунёдаги барча тиллар ҳам ҳали отларга ҳам, феълларга ҳам ажралмаган, турланиш ва тусланиш шаклларига эга бўлмаган энг содда тиллардан келиб чиққанлигини баён қилади.

Ана шундай фикр асосида, А. Шлейхер дунёдаги турли шаклга эга бўлган барча тиллар бир умумий келиб чиқиш асосига эга бўлган, деган хулосага келади. Лекин бу тилларнинг товуш материали, тил эгаларининг турмуш шароити хилма-хил бўлганлиги тилларнинг турли-туман бўлишига сабабчи бўлган, деб тушунтиради. Ана шундай қарашнинг синтези сифатида тилларнинг шажара дарахти ҳақидаги таълимоти майдонга келади.

6. А. Шлейхер биология эришган нутқлардан илҳомланган ҳолда, биология қонунларини тилшуносликка тадбиқ этиб, тилларнинг морфологик таснифини эълон қилди.

У тилни тафаккур жараёнининг товушлар силсиласи орқали гавдаланиши, деб тушунади. Тил ўзининг их-

тиёрида мавжуд бўлган аниқ ва ҳаракатчан товушлар орқали тафаккур жараёнининг барча нозик томонларини фотографик аниқлик билан ифодалаб бера олади, дейди. Бу билан Шлейхер нутқий фаолиятнинг моддий асосини таъкидлайди.

7. У тил ва тафаккур бирлигини эътироф этиш асосида, улар ўртасидаги муносабатни ёритишга ҳаракат қилди.

Шлейхернинг фикрича, ҳар қандай фикр материал ва шаклдан иборат. Материал тушунча ва тасаввурни ўз ичига олади. Шакл эса тушунча ва тасаввур ўртасидаги муносабатни вужудга келтиради. Тушунча ва тасаввур товуш ифодасига эга бўлиб, маънони ҳосил қилади. У ҳар қандай тилнинг моҳияти маънони қандай ифодалашади эканлигини таъкидлайди. Маънонинг ифодаланиши билан муносабатнинг ифодаланишининг бир-бирига нисбатан эгаллаган ҳолатини Шлейхер шакл деб ҳисоблайди.

8. Маъно сўзнинг ўзаги орқали, муносабат эса суффикслар орқали ифодаланишини кўрсатади. Унинг фикрича, маъно билан муносабат биргаликда сўзни ташкил этади. Сўзнинг моҳияти, айти пайтда бутун бир тилнинг моҳияти уч жиҳат билан белгиланади: товуш, шакл ва вазифа.

Юқорида кўрсатилган белгилар асосида Шлейхер тилларнинг морфологик таснифини тавсия этди. Маъно ва муносабатни қандай ифодаланишига кўра у дунё тилларини уч турга ажратади:

1. Фақат маъно ифодаланадиган тиллар. Бундай тилларда сўзлар кристаллни эслатувчи қисмларга бўлинмайдиган барқарор бирлик хусусиятига эга бўлади. Бир таркибли (ўзақдан иборат) бундай тилларга Хитой ва Бирма тилларини киритади.

2. Товушлар ёрдамида маънодан ташқари муносабат ҳам ифодаланадиган тиллар. Сўз бундай тилларда қисмларга бўлинади, лекин ўзаро мустақкам боғланган birlikни ҳосил этмайди. Бундай тиллар агглютинатив тиллар ҳисобланади ва уларга туркий, фин-угор каби тиллар киритилади. Бу тиллардаги сўзлар ўсимликни эслатишини таъкидлайди.

3. Сўз ҳам маъно, ҳам муносабатни ифодалаб таркибий қисмлари яхлитлигидан иборат бўлади ва унинг жонли организмга ўхшашлигини кўрсатади. Бундай тиллар флектив тилларга ҳослигини ва флектив тиллар тил қурилишининг олий даражаси эканлигини баён қилади.

Тилнинг юқоридаги каби 3 типга ажратилиши уларнинг ривожланиш жараёнидаги 3 босқични кўрсатишини ва бу уч босқич табиатдаги табиий мавжудотлар тараққиётидаги уч босқичига мувофиқ келишини таъкидлайди: кристалл, ўсимлик, ҳайвон. Бу уч босқич куррамиз ривожланишининг уч даври ҳисобланади. Шлейхер ботаника материалларига қизиққан ҳолда, унинг ривожланиш босқичлари билан тилнинг ривожланиш босқичлари ўртасида аналогия топишга ҳаракат қилди. Биологияда тараққиёт оддийдан мураккабга қараб бўлганидек, тилда ҳам агглютинатив тиллар ўзакли тилларнинг, флектив тиллар эса агглютинатив тилларнинг ривожланишидан келиб чиққан, деб изоҳлайди.

9. А. Шлейхер Дарвиннинг табиатдаги ҳаёт учун кураш ҳақидаги қарашини ҳам айнан тилшуносликка тадбиқ этади. Табиатда худди кучлилар кучсизлар устидан галаба қилиб, яшовчанлик хусусиятига эга бўлганидек, унинг фикрича, ҳозирги кунда ҳинд-герман тиллари (яъни флектив тиллар) яшаш учун курашда галаба қилмоқда ва бошқа тилларни сиқиб чиқариш ҳисобига дунёни забт этиб бормоқда.

А. Шлейхернинг бу нотўғри хулосаси инсоният бошига нақадар оғир кулфатларни ёғдирган фашизм назарияси учун маълум даражада назарий асос бўлиб хизмат қилгани гоят ачинарлидир.

Тилшуносликнинг неврология билан муносабати

1. Тилшунослик тиббиётнинг неврология бўлими билан ҳам узвий алоқада. Сўнгги даврларда психология, неврология ва тилшунослик фанларининг оралигида нейролингвистика номи билан юритилувчи янги фан тармоғи вужудга келди.

Бу фан нутқий фаолият бош миянинг маҳсули эканлиги, мия касалланишининг нутқий фаолиятга таъсири масалаларини ўрганади. Содда қилиб айтганда, нейролингвистиканинг ўрганиш объекти афазиядир.

Мия нутқ зонасининг зарарланиши ва бунинг натижасида нутқий фаолиятнинг бузилиши масаласи бобокалонларимиз Ибн Сино, Беруний асарларида қайд этилган ва бу касални даволашга эътибор берган бўлсалар ҳам, лекин у алоҳида фан тармоғи сифатида шакллана олмади.

Мия зарарланишининг нутққа таъсири муаммоси изчил равишда XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ўрганилди.

2. Нейропсихология ва у билан боғлиқ бўлган нейролингвистика махсус фан сифатида яқиндагина — асримизнинг етмишинчи йилларида шаклланди. Бу фаннинг вужудга келишида А. А. Леонтьев, А. Р. Лурия, Э. С. Бейн, Р. М. Боскис, Е. Н. Венарская, О. С. Виноградова, Н. А. Эйслер сингари олимларнинг хизмати каттадир.

Нейролингвистика фани бўйича тўлиқ маълумот берувчи илк китоб А. Р. Лурия томонидан ёзилди [1].

3. Нутқий ахборот жараёни, яъни кишиларнинг ўзаро нутқ ёрдамида бир-бирига ахборот бериш ва бир-биридан ахборот қабул қилиш жараёни бир қанча фанларнинг ўрганиш объекти саналади. Хусусан, бу жараён тилшунослик ва психология фанлари томонидан чуқур ўрганилган.

Тилшунослик кишиларнинг асосий алоқа воситаси бўлган тил ва унинг бевосита алоқа-аралашув жараёнида воқеланувчи нутқни ажратган ҳолда, ички тузилиш, тузилиш бирликлари, бу тузилиш бирликларининг нутқий жараёнда турли-туман воқеланиши, «ички тузилиш»дан «ташқи тузилиш»га ўтишнинг асосий босқичлари ва юқоридаги икки тузилишнинг ўзаро муносабатлари каби қатор масалаларни атрофлича ўрганди.

4. Инсон борлиқни онгида акс эттиради. Акс эттириш сезги органлари ёрдамида амалга оширилади. Сезги органлари эса ташқи олам ҳақида муайян ахборотларни мияга узатади. Мия эса бу ахборотларни умумлаштиради. Кўринадики, объектив оламни акс эттириш жараёни марказий нерв системаси, бош мия орқали юзага чиқади.

5. Невр системаси одатда икки гуруҳдаги нерв системаларини ўз ичига олади:

1) марказий нерв системаси ва 2) чегара нерв системаси. Борлиқ ҳақида ахборот берувчи нутқ ва уни тушуниш чегара нерв системалари марказга қараб йўналиши орқали амалга оширилади. Чегара нерв системалари марказий нерв системаларига объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг муайян белгилари ҳақидаги маълумотни беради. Шунинг учун ҳам чегара нерв системасига алоқадор аъзоларни таҳлил қилувчилар (анализаторлар) деб юритилади. Улар кўриш, эшитиш, таъм-

¹ Лурия А. Р. Основные проблемы нейролингвистики. МГУ, 1975

маза аъзолари саналади. Ҳар бир анализаторда икки турдаги нерв структураси ажратилади.

1) ахборотни мазкур сезги органидан бош мия пардасига элтувчи структура;

2) борлиқ предметларига йўналтирувчи структура (миянинг билиш зонаси);

6. Учинчи сатҳ сифатида мураккаб анатомик тузилишга эга бўлган тил пардаси зонаси ажралади. Бу зонада миянинг турли анализаторларидан келган белгилар комплекси бирлаштирилади ва натижада сезги ҳиссиётидан тил умумлашмасига ўтиш имконияти туғилади.

Нутқ ҳосил қилиш, тил хулқи акс ҳаракат: марказдан чегарага томон ҳаракат орқали юзага чиқади. Мия анализаторлари қопланган зонада шаклланган нутқий дастур нутқ праксиси зонасида конкретлашади ва нутқ органлари (шунингдек ёзма нутқни юзага чиқарувчи система) иштирокида проекция ҳаракат системаси ёрдамида юзага чиқади.

Миянинг пракцияли системасидан (сенсор ёки ҳаракатланувчи) фарқли равишда гностик-праксик парда ва пардали анализаторларни ёпиш зонаси функционал ассимметрия билан характерланади: тил системаси ва нутқ орқали ифодаланган тафаккур эса унинг яримшари билан боғланган.

7. Инсон мияси мураккаб функционал система бўлиб, энг камида учта асосий блок иштирокида муттасил фаолият кўрсатади. Улардан бири парданинг тетикланишини таъминлайди ва танлаш, селектив фаолият шаклининг узоқ амалга ошириш имкониятини беради. Бошқаси ахборотни олиш, қайта ишлаш ва сақлашни таъминлайди. Учинчиси эса фаолиятни программалаштириш, бошқариш ва назорат қилиш вазифасини бажаради.

Юқорида баён қилинган блоklarнинг зарарланиши уларнинг бир меъёрадаги вазифасига салбий таъсир қилади. Биринчи блокка мансуб аппаратларнинг зарарланиши психик фаолиятни танлаш, селектив имкониятини чеклайди. Иккинчи блок аппаратларининг зарарланиши ахборотни қабул қилиш, қайта ишлаш ва сақлаш қобилиятини йўқотади. Учинчи блокнинг зарарланиши эса программалаштириш, барқарор равишда бошқариш ва назорат қилиш имкониятини чеклайди.

8. Кўринадики, миядаги ҳар қандай зарарланиш ин-

сон фаолиятининг маълум қисмига салбий таъсир қилади. Сенсор проекция системасининг зарарланиши эшитиш ва кўриш органининг кучсизланишига олиб келади. Бунинг натижасида оғзаки ва ёзма нутқни қабул қилиш имконияти пасаяди. Нутқий агнозия ҳолатида бемор кўриш ва эшитиш қобилиятини яхши сақлаган ҳолда, она тилининг товуш «киёфаси»ни (нутқий эшитиш агнозияси) ёки ёзма нутқда ҳарф кўринишини «нутқий кўриш агнозияси» унутади. Бундай вақтда бемор гапириш ёки ёзиши мумкин. Нутқий эшитиш агнозиясига учраган бемор ўқиши, нутқий кўриш агнозиясига учраган бемор эса оғзаки нутқини тушунтириш мумкин.

Нутқий апраксия рўй берганда эса бунинг тескари ҳолатига дуч келинади. Бундай вақтда беморнинг нутқ органлари ҳаракати ва ёзиш ҳаракати бузилади, товуш ва сўзларни талаффуз қила олмайди ва ёза олмайди. Лекин атрофдаги одамлар нутқини тушуниш, ёзувларини ўқиш қобилияти сақланиб қолиши мумкин.

Анализаторлар ёпқичларининг парда зонаси зарарланганда, афазия ҳолати кучаяди. Бу вақтда ҳар қандай нутқий фаолият: эшитиш, кўриш фаолияти ҳам, талаффуз қилиш, ўқиш фаолияти ҳам сўнади. Агар зарарланиш манбаи ўртача бўлса беморнинг сўзда товушни фарқлаш қобилияти йўқолади. Фонетик жиҳатдан яқин бўлган сўзларни аралаштириб юборади. Баъзан афазия ҳолатида эшитган ёки ўқиган нарсаларнинг маъносини тушунмаган ҳолда механик равишда такрорлаши мумкин.

Нейролингвистика учун икки тил ва кўп тил эгаларининг (полиглотларнинг) мияси зарарланиши катта материал беради. Бу вақтда бемор бир тилни маълум даражада сақлаган ҳолда, иккинчи тилни бутунлай унутиш ёки бир неча тилларнинг элементларини аралаштириб юбориши мумкин.

Нейролингвистика юқоридаги ҳолатларни аниқлаш билан, беморларни самарали даволаш учун катта имконият яратиб беради.

Лингвистика ва тиббиётнинг қўлга киритган янги-янги ютуқлари нейролингвистиканинг текшириш усуллари такомилаштириб боради.

Ҳозирги кунда нейролингвистика психоллингвистика, нейропсихология, нейрофизиология, психоакустика, кибернетика каби оралиқ фанлар ғоялари ва методларидан баракали озиқланмоқда. Шундай қилиб, нейролингвистика инсоннинг олами белгилаштириш

табиатини комплекс равишда ўрганишнинг бир тармоғи сифатида ривожланиб бормоқда.

Тилшуносликнинг кимё билан муносабати

1. Тилшунослик кимё фанининг ютуқларидан ҳам баҳраманд бўлиб келмоқда. Кимё фанида атом-молекуляр таълимотининг вужудга келиши, энг кичик атомларнинг ҳам бўлинувчанлик хусусиятига эга бўлишининг кашф этилиши, Я. Н. Менделеевнинг элементлар даврий системасининг вужудга келиши тилшуносликка ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Тилшуносликда тил birlikларининг муайян тузилишига эга эканлиги, бевосита кузатишда энг кичик birlik, табиий фанлардаги атомга тенглаштирилувчи фонеманинг ҳам бўлиниш хусусиятига эга эканлиги, бутун таркибидаги бўлакларнинг ўзаро муносабатда, айти пайтда, бутун билан бутун ҳам катта бутунлик таркибида ўзаро муносабатда эканлиги эътироф этила бошланди. Натижада тилшуносликка системавий тадқиқот усули кириб келди.

2. Шу билан биргаликда, кимё фанида молекула ва атомларнинг тўхтовсиз ҳаракатда эканлигининг эътироф этилиши тилшуносликда синхрония ва диахрония назариясининг вужудга келишига туртки бўлди.

Кимёвий боғланиш таълимотининг кучайиши, кимёвий боғланишда валентлик тушунчасининг марказий ўрин эгаллаши тилшуносликка ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Тилшуносликда валентлик назарияси вужудга келди.

Шундай қилиб, кимё фанида қўлга киритилган жиддий ютуқлар бошқа фанлар қаторида тилшуносликка ҳам сезиларли таъсир этиб келмоқда.

1. Атом-молекуляр таълимот ва тилшунослик

1. Кимё фанида атом-молекуляр таълимотининг пайдо бўлиши табиатшунослик оламида буюк кашфиёт ҳисобланади.

Атом-молекуляр таълимотининг илдизи Фаробий, Ибн Сино, Берунийларга бориб тақалади. Хусусан, Фаробий субстанциянинг қисмларга ажралиши ва унинг турли бўлаклардан иборат эканлиги ҳақида фикр юритади [1].

¹ *Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент, 1993, 174—175 бетлар*

Улар моддаларнинг тузилиши бўйича илк маълумот берган бўлсалар ҳам, лекин уни таълимот даражасига кўтармадилар.

Кимё фанида атом-молекуляр таълимот Л. М. Ломоносов номи билан боғлиқдир. Бу таълимотнинг асосий жиҳатлари 1741 йилда ёзилган. «Математик кимё элементлари» асарида ифодаланган.

Атом молекуляр таълимотининг моҳияти қуйидагиларни ўз ичига олади:

1) «барча моддалар корпускулалардан» (молекула-лардан) таркиб топади.

2) Молекулалар «элементлардан» (Ломоносов атомларни шундай номлаган) ташкил топади.

3) Молекула ва атомлар узлуксиз ҳаракатда бўлади.

4) Оддий моддаларнинг молекулалари бир хил атомлардан, мураккаб моддаларнинг молекулалари турли хил атомлардан иборат.

М. В. Ломоносовдан сўнг атомистик таълимотини инглиз олими Жон Дальтон ривожлантирди. Шундай бўлса-да кимё фанида атом-молекуляр таълимот фақат XIX асрнинг ўрталаридан эътироф этила бошланди. Кимёгарларнинг 1860 йилда Карлсруу шаҳрида бўлиб ўтган халқаро съездида молекула ва атом тушунчаларининг таърифи бўйича бир фикрга келинди. Бунга мувофиқ молекуланинг кимёвий хоссалари унинг таркиби ва кимёвий тузилиш билан аниқланади.

«Мусбат зарядланган атом ядроси билан манфий зарядланган электронлардан таркиб топган электрнейтрон заррача атом» ҳисобланади.

2. Атом-молекуляр таълимотида кимёвий элемент тушунчаси ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бу таълимотга мувофиқ, **«Ядросининг мусбат заряди бир хил бўлган атомларнинг муайян тури кимёвий элемент»** саналади. Ҳозирги кунда 107 элемент маълум.

3. Физика ва кимё фанидаги элементларнинг (моддаларнинг) ички тузилиши ҳақидаги бундай хулосалар бошқа фанлар, шу жумладан, тилшуносликка ҳам жиддий таъсир этди.

Аввало, бўлинишнинг кўп босқичлилиги (модданинг) молекулалардан, молекулаларнинг атомлардан, атомларнинг нейтрон ва протонлардан ташкил топиши ҳақидаги назария тилнинг онтологик табиатини ёритишда қулай имконият яратди.

Тилшуносликда ҳам табиий фанларга қиёсан бирликлар тушунчаси пайдо бўлди. Бирликлар умумийлик

ва хусусийлик диалектикасига кўра тил ва нутқ бирликларига бўлинди. Ҳар икки бирлик ички тузилиш хусусиятига, бўлинувчиликка эга.

3. Тил ва нутқ бирликларининг ички тузилиши поғонали хусусиятга эга. Уларнинг поғоналилиги шунда кўринадики, катта (макро) бутунлик кичик бутунликларга, кичик бутунликлар эса, ўз навбатида, яна кичик бутунликларга бўлинади. Ҳар бир бутунлик ўз таркибидаги кичик элементларга (бутунликларга) нисбатан нисбий бутунлик, таркибидан ажралиб чиқувчи бўлақлар эса унинг элементи бўлиб хизмат қилади. Уларнинг нисбийлиги шунда кўринадики, элементга нисбатан бутунлик саналувчи бирлик ўзидан каттароқ бутунлик таркибида элемент сифатида иштирок этади. Аксинча, маълум бир бутунликка нисбатан бир элемент бўлиб келган бирликнинг ўзи яна бўлинувчанлик хусусиятига эга бўлиб, бу бўлинган элементлар учун бутунлик вазифасини бажаради. Масалан: сўз шакл морфемалардан ташкил топади. Морфемалар сўз шакл элементи бўлиб хизмат қилади. Айни пайтда, морфема фонемалардан ташкил топади. Фонемалар эса морфеманинг элементи сифатида унинг таркибида муайян вазифа бажаради. Фонема ҳам худди атом каби яна ички тузилиш хусусиятига эга. Фарқловчи (дифференциал) белгилар фонеманинг элементлари саналади.

Кўринадики, тил бирликлари юқоридан қуйига қараб поғонали хусусиятига эга. Ҳар бир поғонада юқори поғона бирлиги қуйи поғона бирлиги учун бутун, қуйи поғона бирлиги эса юқори поғона бирлиги учун бўлақ, элемент вазифасини бажаради. Бўлақ, элемент бутун таркибида функциялашади.

4. Тилнинг бундай онтологик табиати, тил тузилишининг кўп сатҳлилиги кимё фанининг атом-молекуляр назарияси ва биология фанида 20-йиллардан ривожланган жонли системанинг сатҳли тузилиши концепцияси таъсирида келиб чиқди.

Тилнинг кўп сатҳлилиги, унинг сатҳли тузилиши тушунчалари тилшуносликда XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб дастлаб Америка дескриптив тилшунослари асарларида пайдо бўлди.

Кейинчалик поляк тилшуноси Эмиль Бенвенист ва рус тилшуноси С. Д. Коцнельсонлар томонидан ривожлантирилди. Илгари тилнинг тузилиш сатҳи билан таҳлил сатҳи қориштирилган бўлса, кейинчалик бу икки турдаги сатҳ бир-биридан ажрала бошланди.

5. Атом-молекуляр таъминотнинг тилшуносликдаги таъсири тилга система сифатида қарашда ҳам кўринади.

Тилшуносликда системавий тадқиқотлар XX аср бошларидан пайдо бўла бошлади. Унинг шаклланишида В. Хумбольдт, Ф. Соссюр, И. А. Бодуэн де Куртенэ сингари олимларнинг хизмати катта бўлди. Н. С. Трубецкой, А. Ельмслев, Э. Бенвенист, Сепир Блумфилд, Харрис Т. П. Ломтев, В. М. Солнцев, Х. Неъматов, И. Қўчқортоев, Н. Маҳмудов, Р. Расулов, А. Бердиалиев сингари тилшунослар системавий-структур таълимотни ривожлантирдилар.

6. Тилшуносликда система ва структура дейилганда нима тушунилади?

Ўзаро боғлиқ ва шартланган икки ва ундан ортиқ элементларнинг муносабатидан ташкил топган ва янги сифатга эга бўлган барқарор бутунлик система саналади.

Тил бирликлари воқеланиш белгисига кўра ҳам, тузилиш (онтологик) табиатига кўра ҳам система саналади. Масалан, ҳар бир морфема бевосита кузатишда бир қанча шаклий ва мазмуний вариантлар (алломорфлар, морфема вариантлари) орқали намоён бўладиган умумийлик сифатида системадир. Шунингдек, ҳар бир фонема ҳам бевосита нутқ жараёнида бир неча вариантлар (аллофонлар) орқали намоён бўладиган умумийлик, бутунлик сифатида система саналади. Бундан ташқари морфема ва ундан юқори бирликларнинг ҳаммаси тузилиш (онтологик) табиати жиҳатидан қурилма (конструкция) сифатида маълум қурилиш (конструктив) бирликларнинг ўзаро барқарор синтагматик муносабатидан ташкил топган система ҳисобланади. Масалан, морфема икки ва ундан ортиқ фонемаларнинг ўзаро синтагматик муносабатидан ташкил топган ва янги сифатга эга бўлган бутунлик сифатида (морфема бир фонеманинг янги сифатга эга бўлиб, морфемик сатҳга кўтарилиши натижасида ҳам вужудга келиши мумкин. Масалан, у — унлилар сирасида фонема, лекин шу фонема кўрсатиш олмоши ёки III шахс кишилик олмошининг моддий асоси бўлиб хизмат қилиши мумкин. Икки сатҳ бирлиги бўлган фонема ва морфема ўртасида сифат ўзгариши рўй беради).

7. Системанинг муҳим тузилиш белгилари: 1) таркибий қисмларга бўлиниши; 2) таркибий қисмларнинг бутун таркибидаги ўзаро ва бутун билан бўлак, тур

билан жинс ўртасидаги шартланган муносабатнинг бўлиши; 3) кўпинча тур ва бутуннинг таркибий қисмларига мавжуд бўлмаган янги сифатга эга бўлишдир.

Биринчи белгисига кўра, ҳар қандай система муайян қурилиш бирликларидан ташкил топади, бу эса унинг икки бўлақларга бўлиниш хусусиятига эга эканлигини кўрсатади.

Иккинчи белгиси бутун таркибидаги элементларни бир-бири билан ва элементларнинг бутун билан бўлган муносабатини ифодалайди. Ҳар икки муносабат зарурий ва ўзаро шартлангандир. Масалан, фонемасиз морфеманинг бўлиши мумкин эмас. **Морфема** фонемалардан ташкил топади. Фонема морфема таркибига унинг қурилиш бирлиги сифатида киради. Шунингдек, **сўз шакл** морфемалардан ташкил топади. Морфема эса сўз шакл таркибида унинг қурилиш бирлиги сифатида фаолият кўрсатади. Буларнинг муносабати бутун ва бўлақ ўртасидаги муносабатдир. Бундан ташқари бўлақ билан бўлақнинг, бутун билан бутуннинг ҳам муносабати мавжуд. Масалан, сон категорияси таркибида бирлик кўпликсиз бўлиши мумкин эмас. Бирлик шакл кўплика нисбатан, кўплика зидланганда аниқланади.

Учинчи белгисига кўра, система деб қаралаётган бутунлик таркибий қисмларининг оддий йиғиндисидан иборат эмас. У таркибий қисмларида системага киргунча мавжуд бўлмаган янги сифатга ҳам эга бўлади. Масалан, икки хил газнинг — водород ва кислороднинг бирикмасидан сув ҳосил бўлади. Шунингдек, фонемалардан ташкил топган морфема фонемаларга нисбатан янги сифатга эга бўлади. Фонемалар маънони фарқлаш учун хизмат қилувчи маъносиз бирликлар бўлса, уларнинг қўшилуvidан ҳосил бўлган морфема эса маъноли бирлик саналади. Шунинг учун ҳам ҳар қандай системада ҳосил қилувчи ва системада намоён бўлувчи белгилар мавжуд бўлади.

2. Атом ва молекулаларнинг узлуксиз ҳаракатда эканлиги ва тилшуносликда динамика ҳамда статика

1. Объектив оламдаги нарса ва ҳодисалар узлуксиз ҳаракатда, ривожланишда эканлиги фанда антик даврлардан бери маълум. Айниқса бундай қараш Ўрта Осиё олимлари томонидан ривожлантирилди. Хусусун, Фа-

робий «Фалсафату Аристутолис» асарида: «улар (тўрт модда) абадий бўлолмайдилар; чунки ҳаво, сув, тупроқ ва олов бўлинадилар, бирлари бошқасига айланадилар ва балки ҳар бир унсур бошқасида мавжуддир», — дейди[1].

Фаробий Аристотелнинг олам узвлари доимо ҳаракатда, ривожланишда эканлиги ҳақидаги фикрларини ижодий ривожлантиради. Борлиқдаги нарса ва ҳодисалар бир-бирига таъсир қилади ва таъсирни қабул қилиш ҳаракатида бўлиш билан бирга, шу нарсаларни ташкил этган ички унсурлар ҳам ўзаро ана шундай ҳаракатда эканлигини баён қилади.

Фанда атом-молекуляр таълимотининг кучайиши атом ва молекулаларнинг узлуксиз ҳаракатда эканлигини ёрқинроқ исботлаб берди. Табиий фанларда эришилган бу ютуқ тилшуносликка ҳам ўз таъсирини кўрсатди.

2. Структур тилшуносликнинг пайдо бўлишига атом-молекуляр таълимоти асос бўлди. Бу йўналишнинг асосчиси саналувчи машҳур Швейцария олими Фердинанд де Соссюр тил бирликлари ҳам борлиқдаги нарса ва ҳодисалар сингари доимо ривожланишда, ўзгаришда эканлигини таъкидлади ва тилнинг икки ҳолатини — динамик ва статик ҳолатини ажратди. Узлуксиз ривожланаётган, ҳаракатда — динамикада бўлган маълум бир тилнинг муайян бир даврга хос ҳолати статика ҳолати ҳисобланади.

Ана шу нуқтаи назардан тилни ҳам икки жиҳатдан ўрганиш лозимлигини кўрсатди.

Диахрония грекча *dia* — орқали, икки *chronos* — замон сўзларидан олинган. Тилни тарихий тараққиётда, ривожланишда эканлигини эътиборга олиб ўрганиш диахрония ҳисобланади.

Синхрония грекча *synchronos* сўзидан олинган бўлиб бир вақтlilik демакдир. Тил тарихий тараққиётининг муайян бир даврдаги ҳолати синхрония саналади.

Тилшунослик тарихида диахрония синхрония билан узвий боғланади. Уларни бир-бирисиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Тилнинг синхрон таҳлили бевосита тадқиқотчи кузатиб, эшитиб турган ҳолатни текширишга қаратилганлиги, фактик материалларнинг бойлиги нуқтаи назардан диахронияга нисбатан қулайроқ. И. А. Бодуэн де Куртенэ, Н. С. Трубецкой, Р. О. Якобсон сингари маш-

¹ Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент, 1993 й., 86-бет.

хур тилшунослар синхрон ҳолатдаги тил системасини тўлиқ ва ишонарли тадқиқ этиш учун қандай қилиб шу ҳолатга келганлигини, яъни диахроник материалларга муурожаат қилиш лозимлигини таъкидлайдилар.

Шунинг учун ҳам гарчи синхрон ўрганиш диахрон ўрганишдан олдин бўлса ҳам, лекин уларни бир-биридан ажратиш мумкин эмас. Синхрон ўрганиш диахрон ўрганишга йўл очади. Синхрон тадқиқотлар натижалари асосида диахрония иш кўради. Муайян тил тараққиётининг икки давр, икки синхрон ҳолати ўртасидаги ўзгаришлар икки даврдаги материалларни бир-бирига таққослаш орқали белгиланади.

3. Валентлик назарияси ва тилшунослик

1. Кимёвий боғланиш ҳақидаги таълимот ҳозирги кимё фанининг энг марказий масалаларидан биридир.

Кимё фанида атомларнинг тузилиши ҳақидаги таълимот кимёвий боғланиш табиатини тушунтириб беради.

Атомнинг ташқи поғонасида биттадан саккизтагача электрон бўлиши мумкин. Кимёвий боғланиш валент электронлар ҳисобига вужудга келади. У учта усул билан амалга ошади:

1) квалент боғланиш; 2) ионли боғланиш; 3) металл боғланиш.

Электрон жуфтлар туфайли вужудга келадиган кимёвий боғланиш **квалент боғланиш** дейилади. Бу икки электронли ва икки марказли (иккита ядрони тутиб туради) боғланиш саналади.

Ионлар орасида электростатик тортишув туфайли вужудга келадиган кимёвий боғланиш электровалент ёки ионли боғланиш дейилади.

Кўпчилик металллар атомларининг ташқи энергетик поғонасида электронлар сони кўп бўлмайди. Атомлар бир-бирига яқинлашганда, кристал панжара ҳосил бўлиши натижасида қўшни атомларнинг валент орбиталлари бир-бирини қоплайди. Шунинг учун электронлар бир орбиталдан бошқасига бемалол ўтиб, металл кристаллидаги барча атомлар орасида боғланиш ҳосил қилади. Ана шундай боғланиш тури **металл боғланиш** дейилади.

Атомлар орасида кимёвий боғланиш ҳосил бўлишида иштирок этадиган электронлар **валент электронлар**

саналади. Кимёвий элементларда атомдаги валент электронларининг сони Д. И. Менделеев элементлар даврий системасидаги гуруҳ рақамига тенг келади. Масалан, олтингургурт I гуруҳга мансуб. Демак, олтингургурт атомида 16 электрон бўлиб, улардан 6 таси валент электрон ҳисобланади.

Ҳар бир атомнинг **валентлиги** мавжуд. У элементлар атомларининг кимёвий боғланишлар ҳосил қилиш хусусиятидир. Валентлик берилган атомнинг бошқа атомлар билан бириккан кимёвий боғланишлар сони сифатида аниқланади.

2. Кимё фанида жуда катта муваффақият қозонган валентлик назарияси тилшуносликка ҳам асримизнинг қирқинчи йилларидан бошлаб тадбиқ этила бошланди. Бу тушунча тилшуносликка илк марта С. Д. Кацнельсон томонидан 1948 йилда ёзилган «О грамматической категории» («Вестник ЛГУ», 1948) асарида киритилди. Шундан бошлаб бу тушунча тилшуносликда мустақкам ўрин олди.

Валентлик атамаси лот. — *valentia* сўзидан олинган бўлиб «қувват», «куч» деган маънони беради. Бу атама кимёда бир элемент атомининг бошқа элемент атоми билан боғланиш хусусиятини ифодалаш учун қўлланилса, тилшуносликда лексеманинг бошқа лексема билан боғланиш қобилиятини ифодалаш учун қўлланилади.

Тилшуносликда валентлик атамаси кенг тарқалган бўлса ҳам, лекин бу атама остида хилма-хил тушунчалар ифодаланди. Фарбий Оврупа тилшунослигига **боғланишни** ифодалаш учун бу атамани олиб кирган Л. Теньер уни фақат феълга нисбат берди ва валентликни феъл қўшиб олиши мумкин бўлган актантлар миқдори сифатида белгилади.

Л. Теньер феълларни авалент (шахссиз феъллар), бир валентли (ўтимсиз феъллар: Аҳмад ухляпти), икки валентли (ўтимли феъллар: Аҳмад китоб ўқиди), уч валентли феълларга бўлади.

Валентликни бундай тушуниш вербоцентрик (ҳар қандай гап асосида феъл ётади деб ҳисоблаш) назариянинг асосидир. Унда валентлик вербоцентрик назарияда манتيқ таъсирида келиб чиққан бир, икки, уч ўринли предикатларга тенг келади.

Ҳозирги тилшуносликда предикат атамаси остида фақат феъл эмас, балки отлар ҳам тушунилгани ва предикатлар материалига кўра феъл ва от предикатлар-

га бўлингани каби, валентлик ҳам сўз ва тилнинг ҳар қандай бошқа сатҳ бирликларининг бошқаси билан бирикиш хусусияти деб тушуниш кенг тарқалди.

3. Валентлик дастлаб лексик бирликларга нисбатан (лексик валентлик) қўлланилган бўлса, кейинги даврларда синтактик бирликларга ҳам қўлланила бошланди (синтактик валентлик). Бундан ташқари шаклий ва мазмуний валентлик ҳам ажратила бошланди. Боғланувчи элементлардан қайси бири бириктириб олувчи, қайси бири бирикувчи эканлик белгисига кўра фаол валентлик ва нофаол (пассив) валентликка бўлиш одат тусига кирмоқда.

4. Бундан ташқари лисоний бирликлар валентликларнинг юзага чиқиш зарурлиги ёки зарурий эмаслиги белгисига кўра мажбурий (облигатор) ва факультатив валентликларга ҳам бўлинади. Валентликнинг бундай турга бўлиниши позицион синтаксиснинг таъсири натижасидир. Валентликни бу жиҳатдан ўрганиш позицион синтаксиснинг ривожини учун кенг имконият яратади.

5. Позицион синтаксис талқинига мувофиқ, гап таркибида марказий ўрин эгаллаган таянч сўз, яъни предикат қатор позицияларга ўрин очади. Бу позициялардан айримлари гапнинг мазмуний-грамматик шаклланиши учун тўлдирилиши зарурий бўлса, бошқалари зарурий бўлмайди. Кўшимча ахборот беради. Масалан, **Аҳмад шкафдан китоб олди** гапида **китоб** сўзи **зарурий**, **шкаф** сўзи эса факультатив валентликни тўлдириб келган бирликлар саналади.

Лексик валентликларни бевосита юзага чиқиши сўз бирикмаларини ҳосил қилади.

6. Кимёвий боғланишнинг юқорида санаб ўтилган уч тури бўлганидек, синтактик бирикмалар ҳам боғланиш хусусиятига кўра икки турга бўлинади:

1) тенг боғланиш; 2) тобе боғланиш.

Тенг боғланиш боғланувчи элементларнинг тенг таъсири асосида майдонга келади. Тобе боғланишда эса боғланувчилардан бири иккинчисини ўз таъсирига олиб, бириктириб олади. Шунинг учун ҳам бири ҳоким (бириктириб олувчи), иккинчиси тобе (бириктирувчи) бўлади.

Лисоний бирликларнинг синтагматик муносабатларининг бундай турларига ажратилишида ҳам кимё фанидаги элементларнинг боғланиш қонунларига ўхшашлик кўринади.

4. Модда таркибининг доимийлиги қонуни ва тилшунослик

1. Таркибининг доимийлиги қонуни кимёнинг асосий қонунларидан биридир. Бунга мувофиқ, ҳар қандай тоза модда, олиниш усулидан қатъий назар, ўзгармас сифат ва миқдорий таркибга эга бўлади. Масалан, карбонат ангидрид (CO_2) кўп хил усуллар билан синтез қилиниши мумкин: 1) углерод (II-оксид билан кислороддан, 2) карбонатларга кислоталар таъсир эттириш орқали ва бошқ.

Лекин барча ҳолларда CO_2 нинг сифат таркиби (углерод ва кислород) ва миқдор таркиби (углероднинг миқдори 27, 27%, кислороднинг миқдори 72, 73%) ўзгармас ҳолда сақланиб қолади.

Айниқса, бу қонунни тушунтиришга атом-молекуляр таълимот катта ёрдам беради. Бу таълимотга кўра, атомларнинг массаси ўзгармас бўлганлиги сабабли модда масса таркиби ҳам, умуман, ўзгармас бўлади.

2. Табиий фанларда кенг қўлланилган ва катта муваффақият қозонган модда таркибининг доимийлиги қонуни тилшунослик фанига ҳам ўзининг маълум таъсирини кўрсатди.

Бу назариянинг энг йирик вакили саналувчи Луи Ельсмолев тил ва нутқ бирликларини бир-бирига солиштирар экан, **барқарор** (констант) ва **ўзгарувчан** бирликларга ажратади. Бевосита кузатишда сезги органларимиз ёрдамида фаҳм этиладиган бирликлар ўзгарувчан бирликлар, уларнинг замирида яширинган ва ҳар бирида такрорланиш хусусиятига эга бўлган моҳият **барқарор** бирликлар ҳисобланади. Масалан, *i*, *ы*, *і*: каби бевосита эшитган товушлар **бир фонеманинг** — лаблашмаган, тор унли фонеманинг бевосита кўринишларидир. Улар нечта кўринишда талаффуз этилмасин, ҳаммасида битта моҳият такрорланди. Юқори бевосита кузатишда сезги органларимиз билан фаҳм қилинган бир нечта товушнинг ҳаммасида торлик, лабланмаганлик белгиси маълум даражада сақланади. Акс ҳолда бошқа фонеманинг варианты бўлади.

Кўринадики, тилшуносликда инвариант — вариант тушунчаларининг пайдо бўлишида алгебрадан ташқари кимё фанининг ҳам роли бор.

5. Д. И. Менделеевнинг элементлар даврий системаси ва тилшунослик

Кимё фанидаги Н. Д. Менделеевнинг элементлар даврий системасининг дунё олимлари томонидан кенг эътироф этилиши ва элементларни системага солишда тутилган тамойилнинг нақадар тўғрилиги бошқа соҳа олимларининг ҳам ҳавасини келтирди.

Бутуни бўлақларга, тўдани турларга таснифлашда Д. И. Менделеевга эргашган ҳолда, тасниф асосига бир белгини олишга ҳаракат қилдилар.

Авалло, Д. И. Менделеевнинг муваффақияти нима? Д. И. Менделеевгача бўлган олимлар фақат бир-бирига ўхшаш бўлган элементларнигина таққосладими? Ноўхшаш элементлар уларнинг назаридан четда қолди. Д. И. Менделеев улардан фарқли равишда ноўхшаш элементларни ўзаро таққослади. Бунинг натижасида элементларнинг атом массаларининг қийматлари ўзгариши билан уларнинг хоссалари даврий равишда ўзгаришини аниқлади.

Д. И. Менделеевгача элементларнинг галогенлар, ишқорий металллар ва ишқорий ер металллар каби гуруҳлари маълум эди. Д. И. Менделеев бу элементларни таққослаб, уларнинг атом масаларининг қийматлари ортиб бориши тартибига жойлаштирди.

F=19	Cl=36,5	Br=80
Na=23	K=39	Rb=85
Mg=24	Ca=40	Sr=87 каби.

Демак, элементларнинг атом массаларининг ортиб бориши тартибида жойлаштирилган узлуксиз қаторида фтордан кейин натрий ва магний, хлордан кейин калий, бромдан кейин — рубидий ва стронций туриши керак. Агар бу элементлар атом оғирликларининг ортиб бориши тартибида жойлаштирилса, даврий равишда такрорланади. Қаторда магний билан хлор, кальций билан бром, стронций билан йод орасида нечта элемент йўқлигидан қатъий назар элементлар хоссаларининг бундай даврий ўзгариши кўринаверади. Буларнинг ҳаммаси Д. И. Менделеевга ўзининг даврий қонунини яратишга асос бўлди.

Унинг элементлар даврий қонунининг яратишга элементларни таққослашга тўғри томонли билан ёндошганлиги — даврий системани тузишда атомнинг асосий

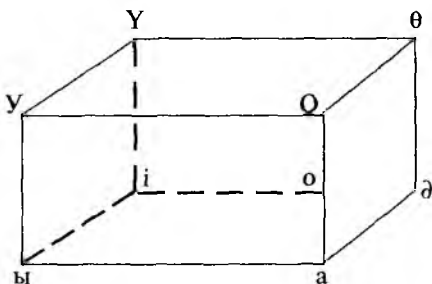
характеристикаси сифатида унинг атом хоссасини эйтиборга олганлиги бўлди. Унинг фикрича модданинг массаси унинг шундай хоссасидирки, қолган барча хоссалари ана шунга боғлиқ бўлиши керак.

Д. И. Менделеевнинг кимё фанида эришган бу ютуғини бошқа фанлар каби тилшуносликка ҳам татбиқ этиш мумкин.

Биринчидан, лисоний бирликларни маълум гуруҳларга таснифлашда тасниф тамойили сифатида уларнинг битта асосий белгисига таяниш ҳам Д. И. Менделеев тамойилини қўллашдир. Масалан сўз туркумларини таснифлашда, гап бўлақларини гуруҳларга ажратишда ва бошқ.

Иккинчидан муайян лексик-семантик гуруҳга мансуб бўлган лексемаларнинг ўрнини белгилаш, маълум бир тилида фонемаларнинг фонологик системасидаги ўрнини белгилашда ҳам Д. И. Менделеевга элементлар даврий системаси таъсирини кузатиш мумкин.

Туркий тиллар унлилар системасини оладиган бўлсак, уни айрим муаллифлар қуйидаги призмада жойлаштирадилар:

Бунда қуйи қисмда лабланиш белгиси йўқ, тепа қисмда бор. Олди қисм қаттиқ, орқа қатор, орқа қисм юмшоқ, олд қатор, чап қисм тор, ўнг қисм кенг ва кальций белгиларга эга бўлиб, ҳар бир унлининг қатъий жойланиш ўрни бор. Д. И. Менделеев даврий системасида элементларнинг даврий жойлашувида атом масаласи ортиб ёки камайиб боради. Ёки фонемалар акустик хоссасига кўра, овоз иштирокига кўра ҳам қатъий жойлашиш ўрнига эга: шовқунлилар — жаранглилар — сонорлар - унлилар. Бунда унлилар билан шовқунлилар акустик хоссасига, овознинг иштироки белгисига кўра қаторнинг икки қутисига туради. Бири белгига эга, иккинчиси (шовқунлилар) эга эмас. Қол-

ган иккитаси оралиқ ҳолатни хосил қилади. Лекин уларда белги чапдан ўнгга қараб ортиб боради ёки аксинча ўнгдан чапга қараб камайиб боради.

Шунингдек, элементлар даврий системаси асосида айрим лексемаларнинг лексик-семантик гуруҳдаги ўрнини белгилаш мумкин. Агар бирон бир тушунча ўз ифодасини топган бўлса бошқаларига қиёсан унинг ўрнини, бўш катагини белгилаш ҳам мумкин. Масалан, қариндошлик билдирувчи лексемалар.

Шу келтирилган фикрларнинг ўзиёқ Д. И. Менделеев элементлар даврий системасининг тилшуносликка қанчалар таъсир этганининг яққол намунаси.

Тилшуносликнинг математика билан муносабати

1. Ҳар қандай фан математика билан чамбарчас боғлиқ бўлгандагина, юксак мақсадларига эриша олади. Тилшунослик ҳам ундан мустасно эмас. Шунинг учун ҳам XX асрнинг ўрталарига келиб тилшуносликда бир қатор лингвистик тушунчаларни аниқлаштиришга бўлган эҳтиёжли қондириш учун **математик лингвистика** номи билан юритилувчи алоҳида йўналиш майдонга келди.

Муайян математик аппаратлардан фойдаланиладиган лингвистик тадқиқот усули математик лингвистика деб юритилади.

Ҳозирги кунда бу атама остида икки хил фан соҳаси тушунилмоқда. Биринчиси математиканинг бўлими бўлган математик лингвистика. Унинг текшириш методлари кўп жиҳатдан математик мантиқ, айниқса, унинг алгоритм назарияси бўлимлари билан кўп жиҳатдан умумийликка эга.

Иккинчиси лингвистика йўналиши бўлган математик лингвистика математик усуллардан фойдаланган ҳолда олиб бориладиган ҳар қандай лингвистик тадқиқот методи тилшуносликда математик лингвистика деб юритилади.

2. Тилни математик йўл билан таснифлаш Ф. де Соссюрнинг тил ҳақидаги таълимотига, тилга шу тил эгаларининг нутқий фаолиятида вазифа бажарувчи механизм сифатида қарашига асосланади.

Нутқий фаолият натижасида «тўғри матн» деб юритилувчи нутқий бирликлар кема-кетлиги майдонга келади. Бу нутқий бирликлар муайян қонуниятларга бўйсун-

нади ва уларнинг қўпчилиги математик тавсифга берилади.

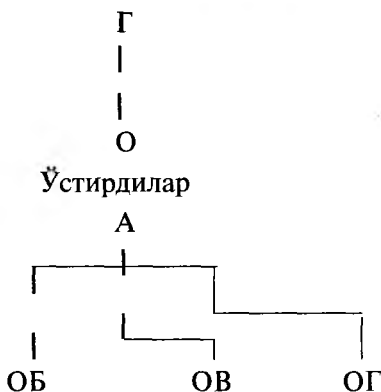
3. Гапларни математик тавсифлаш усулларини ишлаб чиқиш ва ўрганиш математик лингвистиканинг асосий вазифаларидан биридир. Бундай вазифа математик лингвистиканинг синтактик структурани тавсифлаш усуллари назарияси бўлими зиммасига тушади.

Гапнинг синтактик структурасини тавсифлаш учун икки хил усулдан фойдаланилади:

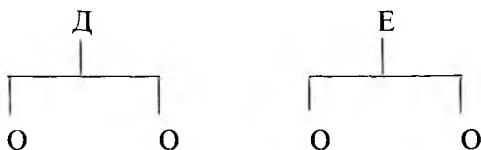
1) гап таркибидан унинг алоҳида синтактик birlik сифатида амал қиладиган иштирокчиларини ажратиш;

2) гап таркибидаги сўзларнинг тобеланиш муносабатини тавсифлаш. Масалан, **ўқувчилар мактабимиз боғида ҳар хил меваларни ўстирадилар** жумласи биринчи усулга кўра, аввало, яхлит ҳолда муайян ишора билан белгиланади ва у тадрижий равишда иштирокчиларга бўлинади.

Уни қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Ўқувчилар мактабимиз боғида ҳар хил меваларни

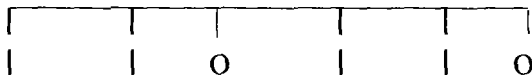

мактабимиз боғида

ҳар хил меваларни

(стрелка бевосита иштирокчиларни кўрсатади)

Иккинчи усул билан юқоридаги гап қуйидагича тавсифга эга бўлади:

Ўқувчилар мактаб боғида ҳар хил меваларни ўстирдилар.

(Бунда стрелка тобелиликни кўрсатувчи символ бўлиб хизмат қилади).

4. Бундай усуллар Америка структур тилшунослигида кенг қўлланилди ва биринчиси «Бевосита иштирокчилар грамматикаси», иккинчиси эса «Тобелилик грамматикаси» номи билан юритилди. Уларнинг ҳаммаси трансформацион грамматиканинг турли кўринишлари саналади.

Математик лингвистиканинг яна бир тармоғи формал грамматика назариясидир. Бу грамматика ҳам машҳур Америка тилшуноси, трансформацион грамматика асосчиси Наум Хомский номи билан боғлиқдир. Формал грамматика алоҳида матнларни эмас, балки бир қанча тўғри матнларни на қонуниятларини тавсифлаш усулларини ўрганади. Бу қонуниятлар формал грамматиканинг абстракт символлари орқали белгиланади. Шу асосда «Тўғдириш грамматикаси» ёки «генератив лингвистика» майдонга келди. Булардан ташқари тилшуносликда инвариантлик назарияси ҳам математика таъсирида вужудга келган. Математикада инвариант атамаси орқали ўзгарувчан сонлар остидаги ўзгармас, барқарор миқдор тушунчаси англашилади. Шунингдек тилшуносликда кенг қўлланилаётган статистик методлар ҳам математика фанининг таъсири натижасида майдонга келган.

1. Тилни ўрганишда статистик методлардан фойдаланиш

1. Кейинги йилларда назарий ва амалий тилшунослик фани тил ҳодисаларини мумассал, асосли текшириш мақсадида бир-бирига яқин турли фанлар (психология, логика, тарих, археология, этнография, фалсафа

кабилар)нинг ютуқларидан, шунингдек текширишнинг математик, статистик методларидан кенг фойдаланмоқда.

2. Ўзбек тилшунослигида ҳам бу соҳада кейинги 30 йил давомида кўпгина ишлар амалга оширилди. А. Маҳмудов, С. Ризаева, С. Муҳаммедов, А. Бобоноров, Ҳ. Орзиқулов, С. Отамирзаева, Ҳ. Йўлдошева, М. Айимбетов каби олимларнинг монографиялари, номзодлик ва докторлик ишлари юзага келди.

Умуман, ўзбек адабий тилининг барча асосий бирикларини, энг аввало ҳарфларни, унли ва ундош товушлар системасини, бўғин таркибини, сўз формаларини ва бошқа ҳодисаларни статистик метод асосида ўрганиш катта илмий ва амалий аҳамият касб этади:

А. Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги ҳарфлар частотасини¹ аниқлаш, уларнинг ёзма матнлар таркибида қўлланилиш даражасини белгилаш босмаҳоналар учун маълум даражада давлат моддий маблағини тежаш учун хизмат қилади. Шунингдек, юқори частотали ҳарф ва ҳарфий бирикмаларнинг аниқланиши стенографияда, ёзув машинкаларида клавишларни ўз ўрнида жойлаштиришда муҳим рол ўйнайди.

Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили унли ва ундош фонемаларини ўрганиш асосида тилимиз товуш таркибининг характери яхшироқ очилади. Айниқса, тез-тез учраб турадиган унлилар, сонорлар, товуш бирикмаларининг аниқланиши телефон, телеграф ишларида муайян аҳамият касб этади.

В. Тилнинг лексикаси, луғавий бойлигини ўрганиш орқали бирор ёзув ёки шоирнинг услубини, сўз ёки ибора бойлигини аниқлашга имкон яратилади.

Г. Ўзбек тилидаги сўз формаларини статистик методда ўрганиш намунасини ўз вақтида проф. С. Усмонов ўз докторлик ишида кўрсатган эди. Унинг ҳисоб-китоблари ҳозирги ўзбек тили топологик жиҳатдан агглютинатив тиллар гуруҳидаги агглютинатив-ажратувчи тил, грамматик шаклланиши жиҳатидан эса асосан «формали» тил эканлигини кўрсатди[2].

Д. Юқори частотали сўзлар, грамматик формаларнинг аниқланиши, уларни ўзбек тилини амалий мақ-

¹ Частота атамаси у ёки бу ҳарф, фонема, шунингдек сўз формаси, сўз бирикмалари шаклининг маълум бир матнда неча марта қўлланилиши (қайталаниши) маъносида тушунилади.

² Усмонов С. Ҳозирги ўзбек тилида сўзнинг морфологик хусусиятлари (докторлик диссертацияси), Тошкент, 1964, 666—716-бетлар.

садларда ўрганаётганлар учун яратилаётган дарслик ёки ўқув қўлланмаларига киритилиши бундай ишларнинг ўқув-услубий сифатини ва самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Бу эса ўз навбатида ўқитувчиларга маъноси ва частотаси жиҳатдан фаол бўлган сўзлар ёрдамида жумлалар тузиш, шу асосда ўз билимларини ўқувчиларга тез ва осон етказиш имконини яратади.

3. Умуман олганда, филологик изланишларда статистик методни илк бор қўллаган олим В. Я. Буняковский эди[1]. Математик олим Ю. И. Левин фикрига кўра, тил ҳодисаларини ўрганишда эҳтимоллик назарияси ва статистикани қўллаш XX асрнинг бошларига тўри келади. Бу соҳа билан дастлаб шуғулланган шоир Андрей Беллин ва таниқли математик А. А. Марковлар бўлган. Кейинчалик А. А. Чупров, А. М. Пешковский, В. Ф. Чистяков, Б. К. Краморенко, А. А. Ляпидовский, Э. А. Штейнфельдт, Ю. Марков, И. И. Ревзин, В. А. Артёмов, Р. Г. Пиотровский, Е. В. Падучева, И. А. Мальчук, Р. М. Фрумкина каби ўнлаб шу соҳанинг мутахассислари етишиб чиқди[2].

4. Ўзбек тилшунослигида эса статистик методлардан фойдаланиш 30-йиллардан бошланган. Масалан, ўзбек тили матбуотининг луғавий таркибини биринчи бўлиб текширган олим В. В. Решетов эди. У ўз номзодлик диссертациясида ва шу асосда эълон қилинган мақолаларида ўзбек тили матбуотидаги сўзларни келиб чиқиши (ўзбекча, арабча, форсча, русча ва бошқалар) ва сўз туркумлари бўйича частотасини аниқлади[3]. Худди шунингдек, 1940 йилда А. К. Боровков ҳам газета материаллари бўйича текшириш олиб борган эди[4]. Доц. И. А. Киссеннинг 1964 йилда нашр этилган мақоласи ҳам «Қизил Ўзбекистон» (Ҳозирги «Ўзбекистон овози») газетасининг 1939—1940 йилларидаги бош мақолаларини статистик ўрганиш асосида ёзилган[5].

5. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг **частотали луғавий-**

¹ Буняковский В. Я. О возможности введения определительных мер доверия к результатам некоторых наук и преимущественно статистики, «Панасев и Некрасов», «Современник», том III, М., 1847, с. 36—49.

² Бу ҳақда қаранг: Фрумкина Р. М. Применение статистических методов в языкознании // Вопросы языкознания, 1960, 4-сон, 129—133-б.

³ Решетов В. В. Лексический состав современной узбекской прессы // «проблемы языка», вып. 1. Ташкент, 1934, 41—51-бетлар.

⁴ Боровков А. К. Изменения в области узбекской лексики и новый алфавит (на основе русской графики) // Известия УзФА, 1940, 7-сон.

⁵ Киссен И. А. Опыт статистического исследования частотности лексики передовых статей газеты «Қизил Ўзбекистон» // Научные труды ТашГУ, новая серия, вып. 247 (иранская, арабская филология. Лингвостатистика), Ташкент, 1964, 44—58-бетлар.

ни яратиш жуда мураккаб муаммо саналади, шунинг учун ҳозирги кунга қадар тилимизнинг тўла частотали луғавий яратилганича йўқ. Бу муаммони ҳал қилиш учун энг аввало умуммиллий адабий тилнинг барча асосий услублари (илмий, бадиий, сўзлашув, расмий, публицистик кабилар)ни, жанрларни (вақтли матбуот, бадиий адабиёт, илмий-оммабоп адабиётлар, болалар адабиёти, халқ оғзаки ижоди, жонли сўзлашув тили кабиларни) статистик методда тўлиқ ўрганиб чиқилиши асосида юқори частотали сўзларни, грамматик формаларни ҳар бир услуб ва жанр бўйича аниқлаб олиш лозим бўлади. Ана шундан кейин ўзбек адабий тилининг тўла частотали луғати тузиш, унинг чегараси, тамойиллари ҳақида фикр юритиш мумкин. Ҳозирча ўзбек тилшунослигида И. А. Киссен¹, С. Ризаев², С. Муҳаммедов³ларнинг частотали луғатлари яратилган. Бу луғатларга маълум даражада Р. Қўнғуров, С. Каримовнинг луғати⁴ ҳам яқин туради. Бу частотали луғатларнинг барчаси бадиий услуб ва газета (публицистик) услуб материаллари асосида тузилган.

6. Шундай қилиб, ўзбек адабий тилининг барча birlikларини статистик метод асосида ўрганиш фақат ўзбек тили бўйича дарслик ва қўлланма тузувчилар учун назарий ва амалий томондан қизиқиш уйғотиб қолмай, балки ўзбек тили ўқитувчилари ва ўзбекшунос мутахассислар учун ҳам жуда қимматлидир. Шунга кўра тил материалларини статистик метод бўйича илмий ўрганиш соҳасида қилинган ва қилинаётган ҳар бир ишнинг натижаси ҳозирги ўзбек адабий тилининг қўлланиш доираси кенгаётганлиги ва ривожланаётганлигидан гувоҳлик беради.

А. Частотали луғат ва унинг турлари

1. Сўзларнинг нутқда қўлланиш миқдори, фойиз нисбати ҳақида маълумот берувчи луғатда частотали

¹ Киссен И. А. Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка, Ташкент, 1972, 112-бет.

² Ризаев С. Ўзбек совет болалар адабиёти тилининг частотали луғати. Тошкент, 1980, 160-бет; Ризаев С., Бўронов Н. Абдулла Қаҳҳор «Синчалак» повести тилининг частотали луғати. Тошкент, 1986, 172-бет; Ризаев С. А. Статистическая структура лексики языка «Дивана» Хамзы Хаким-заде Ниязи, Ташкент, 1989, 248-бет.

³ Муҳаммедов С. Ўзбек тилининг алфавитли-частотали луғати (газета текстлари асосида), Ташкент, 1982, 112-бет.

⁴ Қўнғуров Р. Қ., Каримов С. А. Зулфия поэзияси луғати (конкорданс). Тошкент, 1981, 274-бет.

луғат дейилади. Бундай луғат материаллари тилдаги энг фаол луғавий қатламини аниқлаш имконини беради. Сўзларни бундай танлаш айниқса ўзга тил вакилларига ўзбек тилини ўқитишда, дарслик, ўқув қўлланмаларини яратишда муҳим аҳамият касб этади. Худди шу ният билан рус тилида қуйидаги частотали луғатлар тузилган: Э. А. Штейнфельдт «Ҳозирги рус адабий тили частотали луғати» (Таллин, 1963), Е. М. Степанова «Умумилмий лексиканинг частотали луғати» (Москва, 1970), П. И. Харакова «Рус тили частотали луғати» (Бишкек, 1971), «Рус тилидаги 4000 энг фаол қўлланувчи сўзлар» (Москва, 1975) ва бошқалар.

2. Шу билан бирга частотали луғатлар бир қанча амалий ва илмий-тадқиқот муаммоларини ҳал қилиш учун хизмат қилади. Частотали луғатлар негизида лингвостатистиканинг алоҳида соҳаси лексикостатистика шаклланади, бу соҳа сўзларнинг тилда ва матнда статистик ва лисоний тарқалиш даражасини ўрганади[1]. Статистик лингвистика соҳаси олдида турган бу муаммоларни ҳал этишда 1977 йилда Л. Н. Засорина таҳрири остида яратилган «Рус тилининг частотали луғати» алоҳида аҳамиятга эга. Бу луғатни рус тилининг луғавий таркибига доир статистик маълумотлар тўплами дейиш мумкин. Луғат ҳисоблаш техникаси воситалари ёрдамида миллиондан ортиқ сўз формаларини қайта ишлаш натижасида яратилган. Ана шундай таҳлиллар натижасида луғат муаллифлари 40 минг сўз шаклини асарга киритганлар, ўн ва ундан ортиқ қўлланиш частоталисига эга бўлган сўзлар луғатда 9044 та бўлиб, улар луғатдаги сўзларнинг 23,02 фоизини ташкил этади ва ҳар қандай русча матннинг 92,4 фоизини тушуниш имконини беради.

Шунингдек, 70-йилларда рус тилида бир қанча ёзувчи асарлари тилининг ва газета тилининг частотали луғатлари ҳам тузилган[2]. 1951 йилда чех олими Ф. Миларж «Русча-чехча частотали луғат» намунасини яратилган эди (Прага, 1951). Бу луғатда 113,032 та сўзнинг қўлланиш даражаси ҳақида маълумот берилган.

¹ Частотный словарь русского языка, под редакцией Л. Н. Засориной, М., 1971, 5-бет.

² Генгель М. А. Частотный словарь романа Д. Н. Мамина-Сибиряка «Приваловские миллионы», Пермь, 1974; Великовдворская З. Н. и др. Частотный словарь романа Л. Н. Толстого «Война и мир», Тула, 1978; Грузберг А. А. Частотный словарь русского языка II половины XVI века — I половины XVII века, Пермь, 1974; Полякова Г. П., Солганик Г. Я. Частотный словарь языка газеты, М., 1971 ва бошқалар.

Ўзбек тилшунослигида ҳам частотали луғатлар яратишда 70-йиллардан буён эътибор берилмоқда. Бундай частотали луғатларнинг илк намунаси 1972 йилда И. А. Киссен томонидан яратилган эди[1].

И. А. Киссен (1901—1978) ўз илмий-педагогик фаолиятида луғатшунослик ишига ҳам катта эътибор берган эди. Масалан, 1941 йилда бир неча ой ичида И. А. Киссен раҳбарлиги ва иштироки билан 17000 сўздан иборат катта ўзбекча-русча луғат тузилган эди.

И. А. Киссен «Ҳозирги ўзбек адабий тилида фаол қўлланувчи сўзлар луғати»ни яратиш учун қирқга ўзбек роман ва қиссалардан (рўйхати илова қилинган) 101,044 та сўз шаклини танлаб шундан 5,4 фоизини атоқли отлар (5494 та сўз), қолган 95,550 та сўз мустақил ва ёрдамчи сўзлар бўлиб, 94,6 фоизини ташкил этади. Умуман, луғатда 8052 та мустақил ва ёрдамчи сўзлар ўзбек бадиий прозасида қўлланишда эканлиги аниқланган, бу сўзлардан 1227 та сўз фаол сўзлар деб белгиланган, чунки улар камида 8 мартадан кўп қўлланиш частотасига эга. Ана шу фаол қўлланишдаги 1227 та сўз барча лексеманинг (8052 та сўзнинг) 15,2 фоизини ташкил этади, улар ўзбек бадиий прозасининг 76,0 фоиз матнини тушуниш имконини беради.

Демак, ўзбек бадиий прозасини луғатсиз тушунишни истаган киши И. А. Киссен луғатида келтирилган 1227 та сўзни чуқур ўзлаштириши талаб қилинади. Луғатда ана шу фаол сўзлар алифбо тартибида келтирилган, маъноси изоҳланган, русча таржимаси берилган. Масалан, «шабада» сўзи келиб чиқиш жиҳатидан эронча эканлиги таъкидланган, от туркумига мансублиги айtilган, бу сўз 534 марта қўллангани кўрсатилиб, «лёгкий, прохладный ветерок; веяние; прохлада» деб таржимаси берилган (49-бет).

Луғатда асосий рўйхатдан ташқари яна бешта рўйхат берилган, уларда ҳозирги ўзбек прозасида қўлланиш частотаси юқори бўлган сўзлар (62—77-бетлар), муаллиф нутқида фаол қўлланишда бўлган сўзлар (78—89 бетлар), муаллиф нутқида 8 мартадан кўп учраган фаол қўлланишдаги сўзлар (90—100 бетлар), персонажлар нутқида фаол қўлланишган сўзлар (449 та сўз, 101—107-бетлар) ва персонаж нутқида 8 мартадан кўп учра-

¹ Киссен И. А. Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка (высокочастотная лексика подязыка художественной прозы). Ташкент, 1972, 112-бет.

ган фаол қўлланишдаги сўзлар (107—112-бетлар) келтирилган.

Умуман, ўттиз йиллик фидокорона меҳнатнинг, қўлда электр-ҳисоблаш машинасидан фойдаланмасдан яратилган бу луғат лингвостатистика бўйича мамлакатимизда амалга оширилган кейинги тадқиқотлар учун катта материал манбаи бўлиб хизмат қилди. Шунинг учун И. А. Киссен ўзбек тили материаллари заминида лингвостатистик тадқиқотчиликнинг асосчиси деб тан олинган.

4. С. Ризаев «Ўзбек болалар адабиёти тилининг частотали луғати»ни яратиш билан мамлакатимизда частотали луғатлар доирасини кенгайтirdи[1]. Бу луғат «Минск-22» электрон-ҳисоблаш машинасида амалга оширилган. Ушбу асар «Сўз боши» (3—7-бетлар), «Алфавит-частотали луғат» (8—156-бетлар), «Статистик кузатиш учун фойдаланилган адабиётлар» (157—158-бетлар) қисмларидан иборат.

Луғат юз минг сўз («сўз» — «сўз қўллаш», «сўз шакл») маъносида ҳажмида бўлиб, бундан эллик минги прозаик асарлардан, эллик минги эса шеърятдан олинган. Унда 26752 луғат бирлиги сўз формаси ва унинг қўлланиш частотаси келтирилган.

Ҳозирги ўзбек болалар адабиёти матнларида мустақил ва ёрдамчи сўзлар умумий матн ҳажмининг 96 фоизини, ономастика ва топоним сўзлар эса 4 фоизини ташкил этади. Шунингдек, болалар адабиёти матнларида энг кўп ва тез-тез қўлланадиган сўз ёки сўз шакллари «бир» (1067), «ҳам» (1301), «билан» (752), «деб» (736), «у» (528), «бу» (501), «деди» (457), «мен» (431), «шу» (420), «бўлиб» (398), «эди» (387), «экан» (329), «бор» (317) ҳақида аниқ маълумотлар берилди.

Муаллиф китобга асос қилиб, 1964—1974 йилларда бошланғич синф ўқувчилари учун нашр этилган оригинал бадиий асарларни келтиради. Асарда Фафур Фулом, Мақсуд Шайхзода, Пулат Мўмин, Қудрат Ҳикмат, Илёс Муслим, Худойберди Тўхтабоев, Турсунбой Адашбоев, Ҳусниддин Шарипов каби эллик уч ўзбек ёзувчиси ва шоирнинг асарларидан сўзлар танланган. Айрим ўринларда луғат бирлигидан сўнг диалектал ва эскирган сўзлар, терминлар махсус белгилар билан қайд этилиши ҳам луғат қимматини оширади. Шунингдек, кириш

¹ Ризаев С. Ўзбек совет болалар адабиёти тилининг частотали луғати, Тошкент, «Фан», 1980, 160-бет.

қисмида муаллиф ишга тегишли айрим илмий-назарий адабиётларни чуқур таҳлил қилиб, келгусида ҳал этилиши лозим бўлган лингвостатистик муаммоларга доир ўз фикр-мулоҳазаларини дадил ўртага ташлайди.

Муаллиф ўзбек болалар адабиёти матнларида сўз шакллари қўлланиш частотасининг тақсимланишни ўрганиш мақсадида ҳар бир ўн минг танланмадаги янги сўзларни алоҳида-алоҳида ўзидан олдингиси билан солиштириб, қиёслаб таҳлил қилади. Китобда ҳар бир ўн минг танланмадаги янги сўзлар миқдори ва умумий юз мингдаги ўрта танланма частотаси жадвал ва диаграммаларда келтирилган.

5. Р. Қўнғуров ва С. Каримовларнинг «Зулфия поэзияси тилининг луғати» (Тошкент, «Ўқитувчи», 1981, 274 бет) номли асари севимли шоирамиз Зулфиянинг 1974—1975 йилдаги чоп этилган икки томлик асарлар тўплами асосида яратилган. Бу луғатда шоира икки жилддигига кирган барча шеърларидаги сўзлар алифбо тартибида келтирилган, уларнинг аниқ саҳифаси, жилди кўрсатилган. Зулфия тилининг луғати, бир томондан 40—80-йиллар ўзбек адабий тили хусусиятини, иккинчи томондан, шоиранинг ўз бадиий тилини тўлароқ, атрофлича тушунишга ёрдам берувчи ўзига хос луғат-маълумотнома вазифасини бажаради. Бу асар Зулфия поэзиясида ишлатилган сўзларнинг эмоционал-экспрессив томонларини очиб беришга ёрдам берувчи калит ҳисобланади. Бу луғат ҳам тил воситаларини ўрганишда статистик методлардан фойдаланишнинг ўзига хос кўриниши саналади. Лекин бу луғат ҳам қўлда, кўп йиллик заҳматли меҳнат натижасида электрон-ҳисоблаш машиналарсиз яратилган.

6. С. Муҳамедов газета матнлари асосида «Ўзбек тилининг алфавитли-частотали луғати» (Тошкент, «Фан», 1982, 111 бет)ни яратди. Бу луғат проф. Р. Г. Пиотровский раҳбарлигидаги «Нутқ статистикаси» гуруҳи томонидан ишлаб чиқилган частотали луғатлар яратиш таъмоийлларига асосланиб тузилган. Луғат учун 1972—1973 йилларга оид «Совет Ўзбекистони» (ҳозирги «Ўзбекистон овози»), «Ёш ленинчи» (ҳозирги «Туркистон»), «Ўзбекистон маданияти» (ҳозирги «Ўзбекистон адабиёти ва санъати») ва «Тошкент ҳақиқати» газеталаридан еттита катта мавзудан иборат ҳамда маълум бир пропорция бўйича ҳаммаси бўлиб 200 мингдан ортиқ сўз қўлланиши танлаб олинган. Ана шу танланган матнлар ўзбек тили газета матнларининг лингвостатистик моде-

ли бўлиб, шу модель асосида махсус ёрдамида «Минск-22» электрон-ҳисоблаш машинаси ушбу алфавитли- частотали луғат тузилган.

Луғатда дефис орқали ёзилган жуфт ва такрорий сўзлар (неча-неча, ишчи-деҳқон, сиёсий-оммавий, сихат-саломатлик, тарбиявий-эстетик, фан-техника кабилар) бир лексик бирлик деб қаралган. Шунингдек луғатда фамилия ва исмлар, шаҳар, фирма номлари, рақамлар киритилган. Бу луғатнинг афзаллик томони шундаки, ундаги барча сўз қўлланиши матнда ўша сўз бажариб келаётган морфологик функциясига кўра қайси сўз туркумига тааллуқлиги олдиндан белгилаб чиқилган ва шу асосда лексик-грамматик омографлар ўзаро фарқланган: «адабий» (сиф.), «абдий» (рав.) кабилар. Луғатда сўз шакллари алифбо тартибида жойлаштирилган бўлиб, уларнинг қўлланиш даражаси ҳам қайд этилган: «у» — 1633, «ҳам» — 1405, «бир» — 975, «янги» (сиф.) — 529, «янги» (от) — 4, «катта» — 511, «иқтисодий» — 358, «музокара» — 289 кабилар. Келгусида бу луғат янада такомиллаштирилиши, ҳозирги мустақиллик даври руҳини акс эттирувчи матбуот тилининг ҳақиқий частотали луғати яратилиши зарур.

7. С. Ризаев, Н. Бўроновлар «Абдулла Қаҳҳор «Синчалак» повести тилининг частотали луғати» (Тошкент, Ўқитувчи, 1986, 172 бет) ёзувчининг кўп томлик танланган асарлари тили луғати, яъни «Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг луғати»ни яратишнинг бошланмаси сифатида юзага келган. Луғатда статистик кузатишлар асосида 10590 сўз формаси «Синчалак» повести матнида 37482 марта қўлланигани аниқланган. Бу луғат икки усулда яратилган, яъни «Синчалак» повестининг дастлабки 3—50-бетлардаги сўз формалари Чимкент Давлат педагогика институти «Машина таржимаси» лабораториясида проф. Қ. Бектаев бошчилигида «Минск-22» электрон-ҳисоблаш машинасида аниқланган бўлса, қолган 51—136-бетларидаги ҳар бир сўз шакли ўза ишлатилган қуршов билан биргаликда карточкаларга кўчирилиб, қўл кучи билан бажарилган.

Луғат муаллифлари «Синчалак» повестида 42 марта ва ундан юқори қўлланиш частотасига эга бўлган сўзларни энг кўп ва фаол сўзлар, деб ҳисобланганлар. Масалан: бир — 562, ҳам — 514, Саида — 487, билан — 457, бу — 429, Қаландаров — 383, ва — 362, эди — 354, унинг — 254 ва ҳоказо. Шуниси муҳимки, повестда қўлланилган барча сўзлар 10,590 та бўлиб, 100 фоизни

ташқил этса, шундан ун ва ундан ортиқ марта қўлланганлари 565 та бўлиб, улар 5,34 фоизга тенг, 5—9 марта қўлланганлари 611 (5,77%), 3—4 марта қўлланганлари 1161 (10,96%), 2 марта қўлланганлари 1625 та (15,34%) ва ниҳоят бир марта қўлланганлари 6628 та бўлиб, улар повест матнидаги барча сўз шаклларининг 62,59 фоизини ташқил этади.

Бу ҳисоб-китоблар ҳар қандай частотали луғатда (текшириляётган матн ҳажмига боғлиқ бўлмаган ҳолда) бир марта учраган сўзлар икки ва ундан ортиқ марта учраган сўз шаклларига қараганда кўпроқ қўлланилиши билан характерланиши ҳақида «Ципфа қонуни» деб юритилган қонуннинг нақадар тўғри эканлигини яна бир марта тасдиқлаган[1].

8. С. Ризаевнинг яна бир частотали луғати Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг «Девон»и лексикасига бағишланган бўлиб, рус тилида ёзилган[2]. Ҳамзанинг «Девон»ида (Тошкент, Фан, 1979) 139 шеърӣ асар киритилган бўлиб, шундан 123 таси ғазал, 3 таси мураббаъ, 12 таси муҳаммас ва биттаси мусаддас жанрида мансубдир. 139 шеърнинг 128 таси ўзбек тилида, қолган 11 таси эса тожик тилида ёзилган. Шундан келиб чиқиб, С. Ризаев луғатида ўзбекча шеърларнинг частотали луғати конкордансини алоҳида, тожикча шеърларникини алоҳида қилиб берилган. Луғатдаги статистик таҳлиллар шуни кўрсатадики, 128 та ўзбекча шеърда 15352 та сўз формаси қўлланган бўлиб, булар 5634 та сўз бирлигига мос келади. 11 та форс-тожикча шеърда 1203 сўз формаси, 691 сўз бирлиги қўлланган. «Девон»да қўлланилган мустақил ва ёрдамчи сўзлар умумий матн ҳажмининг 98,5 фоизини ташқил этади. Киши номлари ва географик атамаларнинг умумий «Девон» матнидаги салмоғи эса 1,5 фоиздир.

С. Ризаев луғатида «Девон» матнида қўлланилган энг фаол ўзбекча (бир, бу, ҳар, ул, ила, деб, кўп, йўқ, минг каби), форсча-тожикча (ва, ту, ин, ба, дар, ман каби) сўз (сўз формалар) ва уларнинг статистик жиҳатдан тақсимланиши «бор», «юз» каби сўзлар мисолида лингвистик тадқиқ этилган.

Ҳамза «девон»и тили лексикасини лингвостатистик

¹ Фрумкина Р. М. К вопросу о так называемом «законе Ципфа» // Вопросы языкознания, 1961, 2-сон, 117—122-бетлар.

² Ризаев С. А. Статистическая структура лексики языка «Дивана» Ҳамзы Ҳаким-заде Ниязи (частотный словарь и конкорданс), Ташкент, «Фан», 1989. 248-бет.

тадқиқ этиш натижалари шуни кўрсатадики, шоирнинг услуби, тилдаги маҳорати, айниқса жонли сўзлашув тили лексикасидан унумли ва моҳирона фойдаланганлиги, шева элементлари, бошқа тилларга хос лексик ва грамматик формаларни, шунингдек, сўзларнинг семантик, морфематик, сўз ясаиши, структураси кабиларни чуқур билган.

Умуман, С. Ризаевнинг мазкур асари келгусида яратилган «Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий асарлари тилининг луғати» ҳамда «Ҳамза қомуси» номли фундаментал тадқиқотлар учун дебоча бўлиб хизмат қилади.

9. Шундай қилиб, ўзбек тилшунослигида шу кунгача яратилган частотали луғатлар асосан бадиий услуб ва публицистик услуб материалларига асосланади. Келгусида тилимизнинг барча вазифавий услублари материалларини қамраб олинган мукаммал частотали луғатини яратиш лингвостатист олимларнинг муқаддас бурчидир. Бунинг учун эса мамлакатимизда ҳам бошқа ривожланган давлатларда бўлгани сингари математик тилшунослик, инженерлик тилшунослиги каби соҳалар бўйича ҳам талабалар қабулини, мутахассислар тайёрлашни йўлга қўйиш лозим бўлади.

Б. Тилнинг фонологик тизимини ўрганишда статистик усуллардан фойдаланиш

1. Адабий тилнинг фонологик системасини статистик методлар асосида ўрганиш маълум бир тилнинг фонематик таркиб жиҳатидан оҳангдорлик (сонантлик) даражасини аниқлашга ёрдам беради.

Олимларнинг 70-йилларда ўзбек тили фонологик системасини статистик методда олиб борган текширишлари қуйидаги натижаларни берди¹.

Ўзбек адабий тилида 6 унли (и, э, а, у, ў, о) ва 24 ундош фонема (б, в, г, д, й, ж, з, дж, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ч, ш, нг, қ, ғ, ҳ) бўлиб, унлилар барча фонемаларнинг 19 фоизини, ундошлар эса 81 фоизини ташкил этади. Унлилар умумий матн ҳажмининг 42 фоизини, ундошлар 58 фоизини ташкил этиши аниқланган.

Демак, ҳозирги ўзбек адабий тилида фонологик нуқ-

¹ Ризаев С. Адабий тилнинг фонологик системасини статистик текшириш ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1970, 1-сон, 71—75-бетлар; Ризаев С. А. Статистическое исследование графической и фонологической системы современного узбекского литературного языка АКД, Ташкент, 1970.

таи назардан 100 унлига 138 ундош мос келади, яъни ўзбек тили учун ва ундош фонемаларнинг ўзаро миқдорий муносабати 1,38 ўзгармас статистик параметрга тенгдир. Бундан кўринадики, тилимизда ундош фонемалар унлиларга нисбатан матнда (нутқий жараёнда) анча кўп қўлланиш частотасига эгадир.

2. Ҳозирги ўзбек адабий тилида энг кўп қўлланилган фонема **а** унлиси бўлиб, у барча унлилар қўлланиш частотасининг 37 фоизини ташкил қилади. Ундан кейин **и** (32%), **о** (12%), **у** (8%), **е-э** (6%), **ў** (5%) унлилари келади. Демак, тилимиз унлилар системасидаги икки унли фонема (**а,и**) барча унлилар қўлланиш частотасининг 69% ни ташкил қилади. Ўзбек тилидаги энг кўп қўлланиладиган ундош фонема **н** эканлиги аниқланган, бу ундош барча ундош товушлар қўлланиш частотасининг 11% ни ташкил этади, ундан кейинги ўринларни **л, р** (10%), **т, д** (7%) ундош фонемалари эгаллайди.

Умуман кузатишлар натижасида тилимиздаги сонор ундошлар (**н, л, р, мн, нг, й**) умумий матн ҳажмининг 26% ни, шовқинлилар эса 32% ни ташкил этиши аниқланган.

3. Келтирилган статистик маълумотлардан ўзбек адабий тили фонематик таркиби жиҳатдан сонантли тиллардан бири, деган хулоса келиб чиқади, чунки олти унли ва 6 сонор ундош, яъни ҳажми 12 сонант товушнинг умумий матндаги салмоғи 68% га тенгдир, қолган 13 ундош фонемага эса матннинг 32% тўғри келади.

Шунингдек, текширишлар натижасида ҳозирги ўзбек тилидаги лаб ундошлари (**б, п, м, в, ф**) барча фонемалар қўлланиш частотасининг 16% ни ташкил этиши ҳам аниқланган. Ўзбек тилидаги 8 та жуфт жарангли-жарангсиз ундошлар (**б-п, д-т, з-с, г-к, ж-ч, ж-ш, в-ф, ғ-х**) ичида жарангли ундош фонемалар қўлланиш частотаси 48%, жарангсиз ундошлар эса 52% эканлиги ҳам аниқланган.

Кўпгина матнларни текшириш натижасида тилимиздаги қуйи-кенг унлилар (**и, у**) 17%ни, ўрта-кенг унлилар (**э, ў**) 5% ни ташкил этиши аниқланган.

4. Поэтик матнларда насрий матнларга нисбатан унли ва ундош фонемалар қўлланишида катта фарқлар борлиги аниқланган. Масалан, асар бадиий, ижтимоий-сиёсий ва илмий прозаик матнларда 100 унлига 138 ундош тўғри келса, поэтик матнларда бу рақам 100 унлига 150 ундош тўғри келиши маълум бўлди.

Умуман, фоностатистик текширишлар адабий тил-

нинг вазифавий услубларининг ўзига хос фонетик белгиларини аниқлашга, фонетика бўйича дарслик ва қўлланмалар учун мисоллар, матнлар танлашда катта ёрдам беради.

2. Нисбийлик назарияси ва тилшунослик

1. Ҳозирги барча фанлар математиканинг нисбийлик назариясидан фойдалангани каби, тилшуносликда ҳам бу назария кўп ҳолларда қўл келмоқда. Айниқса тил бирликларининг частота даражаси аниқлангандан сўнг, уларнинг бошқа бирликларга бирикиш эҳтимоллигини эҳтимоллик назарияси усуллари қўллаган ҳолда олдиндан айтиш мумкин бўлади. Масалан, **йиғламоқ** сўзини эшитишимиз билан унинг одам лексемаси билан бошланишини олдиндан тахмин қиламиз. Ёки **нони** сўзидан сўнг **емоқ**, **ёпмоқ**, **пиширмоқ**, **узмоқ** каби ўтимли феъллар келишини тахминлаймиз.

Фонетик сатҳда ҳам маълум бир товушнинг бошқаси билан бирика олиш ёки бирика олмаслик қонуниятлари бор. Ана шу қонуниятларга асосланиб, қайси товушдан сўнг қандай товушнинг келиши ёки келолмаслигини фараз қилиш имконияти бўлади. Ана шу имконият эҳтимоллик назариясидан фойдаланган ҳолда амалга оширилади. Масалан, ўзбек тилида чуқур тил орқа ундошларидан сўнг тил орқа ёки тил ўрта ундошлари келолмайди. Ёки чуқур тил орқа **к**, **ғ** ундошлари билан тугаган сўзнинг асос қисмига **к** ва **г** ундошлари билан бошланган аффикслар қўшила олмайди. Сингормонизмни ўзида тўла сақлаб қолган туркий тилларда, лаб гармониясининг талабига мувофиқ, таркибида лаб унлиси бўлган сўзнинг асос қисмига фақат лаб унлиси иштирок этган аффикслар қўшилади. Палатал гармония талабига мувофиқ, таркибида қаттиқ ундошлар иштирок этган сўз асосларига худди шундай ундошли аффикслар қўшилади. Аксинча бўлиши мумкин эмас. Буни математик атамалар ёрдамида қуйидагича ифода-лаш мумкин бўлади.

Агар **х** бирлиги бўлса, ундан кейин келиши мумкин бўлган **у** ёки **z** нинг эҳтимоллиги қандай бўлади?

Ёки: икки бирликнинг бирикуви берилган бўлсин — **ху** **у** вақтда бу бирикмадан кейин келадиган **z** ёки **w** нинг эҳтимоллиги қандай бўлади?

2. Эҳтимоллик назариясининг бир ҳолатини рус математики А. А. Марков (1856—1922) изоҳлаб берди. Шу-

нинг учун ҳам у «Марков жараёни» ёки «Марков занжири» номи билан юритилади.

А. А. Марков ўзаро тобеланган бирликлар кетма-кетлигини ўрганди. Агар W_i системасининг маълум вақтдаги ҳолати икки вақт оралигида t системаси W_i ҳолатида бўлиши эҳтимоллигини белгиласа ва бу эҳтимоллик кейинги давр жараёни оқимига боғлиқ бўлса, бундай жараён Марков жараёни саналади.

Шундай қилиб, Марков жараёни шундай текшириш кетма-кетлигини, унда маълум воқеани n билан текшириш эҳтимоллигини олдинги $(n-1)$ нинг текшириш натижалари орқали аниқланади.

Ана шу асосда тилшуносликда матн таркибидан тушиб қолган айрим бирликларнинг нима эканлигини тахминлаш мумкин бўлади. Бунда матн мазмуни матн структурасидан нимадан кейин нима тушиб қолганлигини пайқаш ва зарур ҳолларда уни тўлдириш мумкин бўлади. Масалан, **Мен шанба кuni кечқурун соат саккизда Тошкентдан учаман** жумласини мазмунни тўла сақлаб қолган ҳолда турли қисқарган шаклларда баён қилиш мумкин бўлади.

Шунингдек, ахборотни қисқа шаклларда баён қилиш имконияти «ортиқчалик» эҳтимоли билан ҳам узвий алоқадордир. Масалан, **Аҳмад келди** жумласида учинчи шахс тушунчаси икки марта такрорланади. Шунинг учун ҳам «ортиқчалик» эҳтимоллиги асосида, агар ким келганлигига алоҳида сўзловчининг диққати тортилмаса, жумла мазмунига зарар етказмаган ҳолда **Аҳмад** сўзини тушириб қолдириш имконияти мавжуд. Худди шунингдек, **Мен хатни ёздим** жумласида ҳам биринчи шахс ва хат тушунчалари икки марта такрорланади. Чунки **ёзмоқ** лексемасининг ўзида **хат** семаси мавжуд. Шунинг учун бу жумлани ҳам юқоридаги каби қисқартириш эҳтимоли мавжуд.

Бундай операциялар айниқса бугунги кунда ахборот узатувчи машиналар учун дастурлар тузишда катта аҳамиятга эга.

Тилшунослик ва кибернетика

1. Тилшунослик кибернетика фани билан ҳам алоқадордир.

Кибернетика грекча *Kybernetike tehne* сўзларидан олинган бўлиб, бошқариш санъати демакдир. У XX асрнинг ўрталарида машина ва жонли организмлардаги

алоқа, бошқариш ва назоратни ўрганувчи фан тармоғи сифатида майдонга келди. Кибернетика ҳақидаги дастлабки ғоя Америка олими Н. Венер томонидан берилган бўлса, кейинчалик рус математиклари: А. А. Марков, А. М. Ляпунов, А. Н. Колмогоров, А. Я. Хинчин, Америка олимлари К. Шеннон, Фишерлар бу ғояни ривожлантирдилар.

Кибернетика фанининг шаклланиши ва ривожланишида фақат математикларгина эмас, балки физиологлар, физиклар, тилшунослар, руҳшунослар, мантиқшунослар ҳам фаол иштирок этдилар.

Шундай қилиб, кибернетика синтетик фан саналади ва у математика, физика, мантиқ, физиология, психология, тилшунослик маълумотларини синтезлаштиради.

Кибернетика фани жонли организм билан машиналар ўртасида алоқа, бошқариш ва назорат жараёнида қандайдир умумий белгилар мавжудлигига асосланади. Бу айниқса инсон асаб системасига, унинг фикрлаш ва рефлекс фаолиятига асосланган ҳозирги электрон машиналарда яққол кўзга ташланади.

Ҳозирги техник тараққиёт босқичида инсоннинг меҳнат фаолиятини осонлаштириш мақсадида инсон бажариши лозим бўлган бир қатор вазифалар машиналарга ўтказилмоқда. Бу жараёнда инсонга хос интеллектуал фаолият машиналарга кўчирилади. Натижада машиналар инсоннинг фақат жисмоний меҳнатинигина эмас, балки ақлий меҳнатини ҳам енгиллаштиради. Масалан, йиллар давомида санаш мумкин бўлган нарсаларни машина ёрдамида бир неча дақиқада бажариш мумкин. Бундай машиналар электрон ҳисоблаш машиналаридир (ЭҲМ).

2. ЭҲМ бугунги кунда ҳаётимизнинг турли жабҳаларига кириб борди. Унинг ёрдамида турли хил матнларни қисқа муддатда териш, ҳар қандай ахборотни узиш, қабул қилиш ва сақлаш, ҳатто мусиқа ижод қилиш, шахмат ўйнаш имконияти мавжуд.

Бундай машиналарнинг ихтиро қилинишида машина хизмати билан жонли организм фаолияти ўртасидаги ўхшашлик таянч нуқта бўлиб хизмат қилади. Жонли организмда ҳам, машинада ҳам ташқаридан олинган сигналларга жавоб берадиган бошқарувчи ва бошқарилувчи таркибий қисмлар мавжуддир. Сигналлар инсон фаолияти ва машиналар ишини белгиловчи маълум ахборотларни ташиydi. Ахборот ва сигнал тушунчалари кибернетиканинг марказий тушунчаларидир.

Ахборот хилма-хил бўлганидек, сигналлар ҳам турли тумандир. У кўриш, эшитиш, ёруғлик каби сигналларидан иборат бўлиши мумкин. Масалан йўлдаги светофор чироғи ҳам сигнал, машинанинг бурилиш чироғини ёқиш ҳам сигнал, жанг майдонида оқ байроқнинг кўтарилиши ҳам, қўшинларнинг қуролини ташлаб қўл кўтариши ҳам сигнал. Электр импульслари, телеграф лентасидаги тире, нуқталар ҳам сигнал. Уларнинг ҳаммаси муайян ахборот ташийди. Бу жиҳатдан сўзлар ҳам сигналдир. У ҳам борлиқдаги нарса ва ҳодисалар ҳақида ахборот беради. Шунинг учун ҳам машҳур рус олими И. Павлов сўзни сигналлар сигнали деган эди.

3. Маълум ахборот ташишда қўлланиладиган сигналлар тизими код ҳисобланади. Кодлар ЭҲМ учун катта аҳамиятга эга. У ҳам жонли организм сигналларига аналогия йўли билан яратилади.

Жонли организм фаолияти ва машина иши ўртасидаги ўхшашликни қуйидагича изоҳлаш мумкин.

Инсон сезги аъзолари орқали ташқи олам ҳақида турли ахборот берувчи сигналларни қабул қилади. «Кириш сигнали» номи билан юритилувчи бундай сигналлар асаб тармоқлари орқали мияга узатилади. Қабул қилинган ахборот хотирада сақланади, қайта ишланади ва унинг фаолияти белгиланади: ҳаракат орқали муайян реакция чақирилади ёки турли хилдаги янги ахборот қайта ишланади. «Кириш сигналлари» «чиқиш сигналлари»га айлантирилади.

Масалан, «Ўткан кунлар» романини ким ёзган?» деган саволни тил ёрдамида кодлаштирилган ва товуш сигналлари — сўзлар воситаси орқали узатилган ахборот сифатида қараш мумкин. Эшитиш аъзолари бу сигналларни қабул қилиб, мияга узатади. Бу ахборот миядаги хотира уяларига қабул қилинади ва қайта шаклланади.

Мия бўлаги билан худди ўшандай тил ёрдамида марказий алоқа каналлари орқали кодлаштирилган янги ахборот узатилади: жавоби — Абдулла Қодирий. Абдулла Қодирий сўзловчи учун «чиқувчи сигнал», айни пайтда, тингловчи учун эса «кирувчи сигнал» ҳисобланади. Шундай қилиб, янги ахборот қабул қилишда «кирувчи сигнал» билан «чиқувчи сигнал» занжири такрорланиб туради.

Машина ҳам худди шу тамойил асосига қурилгандир. Унинг вазифаси ҳам ахборотни қабул қилиш, сақлаш, қайта шакллантириш ва узатишдан иборатдир.

Ҳозирги кунда машиналар ёрдамида инсон меҳнатини енгиллатувчи хилма-хил ишлар амалга оширилмоқда. Ана шулардан бири автоматик таржимадир.

Автоматик таржима

1. Ҳозирги кунда матнни автоматик ишлаш ва машина ёрдамида таржима қилиш тобора ривожланиб бормоқда. Бу эса тилшуносликнинг кибернетика билан мустаҳкам алоқаси туфайли рўёбга чиқмоқда.

Автоматик таржима (машина таржимаси) муайян бир тилдаги матнни ЭҲМ (электрон ҳисоблаш машинаси) орқали бошқа тилдаги мазмуни бир хил бўлган текстга айлантириш йўли билан амалга оширилади. Автоматик таржимани амалга ошириш учун ЭҲМ га дастур (алгоритм), таржима қилинаётган ҳар икки тилларнинг хилма-хил ахборотларни билдирувчи луғати киритилади. Дастур машина хотирасига шундай киритиладики, унинг ҳар бир хотира уясида сўзнинг барча маъно ва шакллари ҳамда турли хил таржима усуллари ўрин олади. Таржима қондаси қисқа формулалар шаклида жуда аниқ ва лўнда тузилиши лозим бўлади.

2. Дастур киритилгандан сўнг машина таржима учун матн қабул қилишга тайёр ҳолга келади. Машина фақат рақамлар орқали иш кўрганлиги сабабли, матн рақамларга кодлаштирилади. Ҳар бир ҳарф маълум рақам орқали ифодаланади. Ҳар икки тилда бир хил фонемани ифодаловчи ҳарфлар бир хил рақам билан ифодаланади. Масалан, инглиз ва ўзбек тилларида $a=16$; ингл. В, ўзб. Б=06; ингл. m, ўзб. М=11; ингл. n, ўзб. p=15 ва бошқа. Шундай қилиб, инглизча method сўзининг ҳарфлари 11 08 26 28 30 рақамларига тенг. Демак бу рақамларнинг кетма-кетлиги юқоридаги сўз ҳарфларининг кетма-кетлигини ифодалайди. Рақамлар кетма-кетлигининг бузилиши бошқа сўзнинг ифодаланишига олиб келади.

3. Рақамлар, ўз навбатида, электр импульслар орқали шундай кодлаштириладики, ҳар бир ҳарф бешта импульс комбинацияси орқали берилади. Чиқиш охиридаги ҳарф босувчи қурилма (телетайп) рақамли кодни сўзларга айлантиради.

4. Машина берилган матнни олгандан сўнг таржимага киришади. Таржима учун машина матнни, аввало, таҳлилдан — анализдан бошлайди, сўнгра синтезлаштиради: матн таркибидаги сўз қайси маънода қўллани-

ляпти? Уни қандай сўз билан таржима қилиш мумкин? Сўз қайси грамматик шаклда турибди ва у таржима қилинаётган тилнинг қайси сўз шаклига мос келади? Бу саволларга жавоб қидириб, мос сўз шаклини топгандан сўнг, машина бу сўзни бошқа тилнинг амал қиладиган сўз тартиби қонунияти асосида жойлаштиради. Машинанинг ҳар бир ҳаракати «ҳа» — «йўқ» жавобларидан бирини танлаш йўли билан амалга ошади.

5. Масалан, инглизча **many** сўзи таҳлили дастурини кўриб чиқайлик. Бу сўз кўп маъноли. Унинг қайси маънода қўлланилаётганлигини бошқа сўзлар билан қўшилиш орқали аниқлаш мумкин. Машина ҳаракат дастури (алгоритми) қуйидагича бўлади:

Текшириш: **many** сўзидан олдин **how** сўзи турмайди-ми?

Агар «Ҳа» бўлса **how many** бирикмаси «қанча» сўзи орқали таржима қилинади.

Агар «Йўқ» бўлса, ундай вақтда бу сўзнинг олдида **as** сўзи келмайдими?

Агар «Ҳа» бўлса, **as many** «шунча» деб таржима қилинади.

Олинган натижа таҳрирга муҳтож бўлади. Баъзан машина сўз шаклларини, сўзнинг фонетик вариант-ни, гапда сўзлар тартибини нотўғри танлаб қўйиш мумкин.

Машина баъзи ўринларда сўзнинг оптимал варианты билан қавс ичида имконият даражасидаги вариант-ни ҳам келтириши мумкин. Шу билан биргаликда машина хотирасида керакли сўз бўлмаса, бу сўзни таржима қилмасдан оригинал тилдаги шаклда бераверади.

6. Кўринадики, автоматик таржима кибернетика билан тилшуносликнинг ўзаро мустаҳкам алоқаси туфайли амалга ошади. Бу жараёнда дастурчи албатта таржимага берилаётган ва таржима қилинаётган тилларнинг ўзига хос фонетик, грамматик хусусиятларини, лексик имкониятларини, лексемаларнинг семик тузилишларини яхши эгаллаган бўлиши керак.

7. Автоматик таржима биринчи мартда 1954 йилда Американинг Нью-Йорк шаҳрида синаб кўрилди. Унда айрим иборалар рус тилидан инглиз тилига таржима қилинди. Шундан сўнг бу муаммо билан Франция, Канада, Россия каби бир неча мамлакатлар шуғуллана бошлади. Автоматик таржиманинг бар қатор системалари вужудга келди: СИСТРАН (АҚШ, Канада, Европа), ЛОГОС (АҚШ), КУЛЬТ (Гонконг) ва бошқа.

Собиқ шўролар даврида автоматик таржима илк марта И. К. Бельский ва Д. Ю. Пановлар томонидан 1954 йилда СССР ФА Аниқ механик ва ҳисоблаш техникаси институтида синаб кўрилди. И. К. Бельский алгоритмнинг лингвистик асосларини, Д. Ю. Панов амалга ошириш дастурини ишлаб чиқди.

8. Ҳозиргача машина хотирасига киритилган сўзларнинг ҳажми 1000 дан ошмайди. Бу имконият билан фақат илмий-техник ва қисман расмий матнларни таржима қилиш мумкин.

Кўпмаънолиликка, образлиликка асосланган бадиий матнларни таржима қилиш автоматик таржима олдида турган энг долзарб муаммолардандир.

Айрим мутахассислар бадиий асарни машина йўли билан таржима қилиш мумкинлигига шубҳа билан қарайдилар. Чунки бадиий асар тилида ўн минглаб сўзлар ишлатилади. Шу билан бирга бу сўзлар бир неча кўчма маъноларда қўлланилган, ифодалилик, экспрессив-эмоционал маъноларга йўғрилган бўлади.

Машина билан таржимада матн мазмунидан ташқари, асар муаллифининг ўзига хос бўлган индивидуал услуби, бадиий-эстетик қуввати, қўйинки, асарнинг барча бадиий хусусиятларини таъминлаб турувчи бадиий-тасвирий воситаларини, хилма-хил лексик-грамматик воситалар ёрдамида ҳосил қилинган асарнинг бутун гўзаллигини бериш керак бўлади. Буларни машинада бериш учун эса формаллаштириш, алгоритмга солиш ниҳоятда қийин кечади. Шунинг учун ҳам улар буни амалга ошириш амалда мумкин эмас деб ўйлайдилар.

Тилшунослик ва семиотика

1. Тил кишилар ўртасидаги энг муҳим алоқа воситасидир. У объектив борликдаги маълум воқеа-ҳодиса ҳақида ахборот ташувчи асосий воситадир. Бундай ахборот ташишнинг бошқа йўллари ҳам борлиги маълум бўлади. Масалан, йўл ҳаракатидан маълумот берувчи воситалар, йўлдан ўтиш-ўтмаслик хабарини берувчи воситалар ва бошқалар. Бу жиҳатдан тил ҳам ахборот бериш учун хизмат қиладиган юқоридаги воситалар сирасида туради. Уларнинг ҳаммаси учун умумий нарса, аввало ўзи ҳақида ва шу билан бирга борликдаги маълум нарса-ҳодисалар ҳақида маълумот беришдир. Бундай воситалар **белгилар** деб номланади. Инсон ўзини кўраб турган оламни билиш жараёнида олам унсурла-

рини образлар орқали онгида акс эттиради ва бу онгда акс этган олам унсурлари белги орқали ифодаланади[1]. Социал ахборотнинг ҳар қандай моддий ифодаловчилари белги ҳисобланади.

2. Тилнинг белгилар системаси эканлиги унинг асосий хусусияти ва универсал томонидир.

XIX аср охирига қадар белги назарияси билан асосан файласуфлар шуғулландилар. Фақат XIX аср охиридан бошлаб бу масала руҳшуносларнинг ҳам диққатини жалб қилди. Белги ҳақидаги фалсафий назария ўзининг узоқ тарихига эга.

Қадимги эллинлар нарсанинг моҳияти ва уларнинг номланиши юзасидан илмий баҳсларидаёқ яширин ҳолда белги тушунчасига асосланган эдилар.

Файласуфлар таъсирида XIX асрдан бошлаб тилнинг умумий назариясига бағишланган деярли барча лингвистик асарларда сўз икки томонлама характерга эга бўлган белги сифатида талқин қилина бошланди. В. Хумбольдт, Шлейхер, Штейнталь, Л. Бреал, А. Мейе, Ф. Фортунатов, И. А. Бодуэн де Куртенэ, асарларида сўзга белги нуқтаи назаридан ёндашилади. Лекин Ф. де Соссюр тилнинг белгили табиатини аниқ-равшан ёритиб берди. Ҳатто белги назарияси билан шуғулланувчи алоҳида фан-семиология фани мавжуд бўлишини ва лингвистика ҳам семиология таркибига кириши лозимлигини таъкидлади.

3. Ҳозирги кунда белгилар системасини ўрганувчи алоҳида фан-семиотика фани майдонга келди.

Тил ҳам белгилар системаси сифатида эътироф этилар экан, демак, у ҳам семиотиканинг таркибий қисми сифатида қаралиши ва семиотиканинг бошқа қисмлари билан узвий алоқада ўрганилиши лозим бўлади.

4. Лингвистик белгилар билан бошқа белгилар системаси (масалан, Морзе алифбо системаси, муסיқа ижролари, мимика ва имо-ишоралар, ёруғлик ва товуш сигналлари ва бошқалар) муайян умумийликка эга. Улар қуйидагилардан иборат:

- а) уларнинг ҳаммаси маълум ахборот ташийти;
- б) уларнинг ҳаммаси социал ҳодиса. Чунки улар жамиятга хизмат қилиш учун жамият томонидан яратилган;
- в) Уларнинг ҳаммаси моддийликка эга (лекин бу

¹ Нурмонов А. Лисоний белги хусусиятлари ҳақида. Андижон, 1992, 3-бет.

моддийлик турлича кўринишга эга; ёруғлик тўлқини, товуш тўлқини, график тасвир ва бошқа.);

г) уларнинг ҳаммаси объектив борлиқни ифодалайди.

5. Лингвистик белгилар билан бошқа белгилар системаси ўртасида юқоридаги каби умумий жиҳатлар бўлиши билан бирга, улар ўзаро бир қатор фарқли томонларга ҳам эга. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Тил кишилар ўртасида энг муҳим алоқа воситаси саналиб, у умуминсоний хусусиятга эга. Барча кишилар ўзининг турли хил фаолият доирасида лингвистик белгилар воситасида ўз фикрини баён қилади. Бошқа турдаги белгилар эса бу жиҳатдан маълум гуруҳ доирасида чегараланганлиги билан фарқланади.

2. Лингвистик белги ҳар қандай ахборотни, инсоннинг ички кечинмаларини чегараланмаган ҳолда ифодалаш имкониятига эга. Бошқа белгилар эса чегараланган ахборотни ифодалаш имкониятига эга. Масалан, музыка инсоннинг ички кечинмаларини ҳиссиётларини ифодалаш мумкин. Лекин у тушунча ва ҳукмларни ифодамайди.

3. Лингвистик белги кишиларнинг объектив олам ҳақидаги билимларини бошқаларга узатиш вазифасини бажариш билан бирга, сўзловчининг бу ахборотга муносабатини ва, айти пайтда, тингловчига таъсир қилиш вазифасини ҳам бажаради. Бу жиҳатдан, бошқа белгилар системаси фақат ахборот бериш (имо-ишоралар, Морзе алифбоси, ёруғлик тўлқини ва бошқа) ёки тингловчига таъсир қилиш (музыка) вазифасини бажаради.

4. Лингвистик белгилардан бошқа барча белгилар системаси инсоннинг сунъий ижод маҳсулидир. Улар маълум гуруҳнинг келишуви йўли билан сунъий равишда яратилади. Лингвистик белгилар эса жамиятнинг у ёки бу аъзоси ихтиёрига боғлиқ бўлмаган ҳолда ривожланади. Ҳар бир янги авлод шу жамиятнинг тарихий таркиб топган ва узлуксиз ривожланишда бўлган тилини ўзлаштиради ва кейинги авлодга етказилади.

5. Лингвистик белгининг яна энг муҳим белгиси унинг дискретлиги, кетма-кет жойлашуви ва эркинлигидир[1].

Лингвистик белгилар инсон коммуникатив фаолият

¹ Бу ҳақда батафсил маълумот олиш учун қаранг: *Нурмонов А.* Лисоний белги хусусиятлари ҳақида. Андижон, 1992.

тининг асосини ташкил қилади. Бошқа барча белгилар системаси коммуникация жараёнида товушлар ёрдамида ифодаланаётган ахборотга қўшимча ахборотни билдириш ёки «товуш нутқи»га ёрдамчилик қилиш вазифасини бажаради.

Кишилар ўз нутқий фаолиятида тез-тез қўллаб турадиган мимика ва турли хил имо-ишоралар ҳам нутқни кузатиб боровчи қўшимча воситалар саналади. Баъзи ўринларда қисман унинг ўрнини босиши мумкин[1].

ТИЛШУНОСЛИК ВА ГЕОГРАФИЯ

1. Лингвистик география

Тилшунослик география билан ҳам узвий алоқадодир. Чунки даврлар ўтиши билан маълум бир тилда сўзлашувчи этник гуруҳлар турли жойларга тарқалиб, ўтроқлашадилар. Демак, тилларнинг ҳам тарқалиш ўринлари мавжуд. Уларнинг тарқалиш жойларини карталаштириш имкони бор. Шундай экан, тилшунослик билан география ўртасида қандайдир муносабат бўлиши табиий. Бундай муносабат, айниқса, муаян лингвистик ҳодисаларнинг тарқалиш зоналарини белгилашда, лингвистик ва диалектик атласлар тузишда ёрқин номоён бўлади.

Тилшунослик билан географиянинг ана шундай муносабатига эътибор қаратилиши натижасида лингвистик география ёки лингвогеография ва ареал лингвистика майдонга келди.

Лингвистик география лингвистик ҳодисаларнинг тарқалиш зоналарини ўрганувчи тилшуносликнинг алоҳида бўлими сифатида XIX асрнинг охирларида диалектологиядан ўсиб чиқди.

Турли тилларда диалектал фарқланишлар ҳақидаги материалларнинг йиғилиши натижасида бу фарқланишларнинг муайян тил ҳудудида мос келиш ёки мос келмаслик чегараларини аниқлаш муаммосини келтириб чиқаради.

Демак, лингвистик география диалектология материалларига таянади.

Лингвогеография билан диалектология макон ва за-

¹ Бу ҳақда кенгроқ ахборотга эга бўлиш учун қаранг: *Нурмонов А. Ўзбек тилининг паралингвистик воситалари. Андижон, 1990. Нурмонов А., Саидхонов М. Паралингвистические средства выражения утверждения и отрицания. — Советская тюркология, 1986, № 5.*

мон факторларига турлича муносабатда бўлса-да, макон фактори лингвогеографияда ҳам, диалектологияда ҳам бир ҳил аҳамият касб этади. Айниқса, территория фактори лингвогеографиянинг асосини ташкил этади.

Чунки лингвогеография кенг территорияга эга бўлиши ва бир вақтда кўплаб фактларни қамраб олиши, умумлаштириш ҳажмининг беқийёслиги билан тасвирий ва таҳлилий хусусиятга эга бўлган диалектологиядан ажралиб туради[1].

Диалектологияда маълум бир тилнинг диалектал хусусиятларини, аниқлаш, бу хусусиятларни акс эттирадиган диалектал атласлар тузиш каби муаммолар ўрганилади. Диалектал атласлар тузилиши диалектологиядан лингвистик географияга ўтиш даври ҳисобланади. Демак, лингвистик атлас тузиш диалектология материалларига асосланади. Буни тилнинг барча сатҳлари бўйича кузатиш мумкин. Масалан, «Ж» ва «Й» лашиш хусусиятларига кўра шеваларнинг фарқланиши ва уларнинг тарқалиш географиясини картада белгилаш; ҳурмат маъносини ифодалашда — ларнинг қўлланилиш доирасини аниқлаш ва уни картага тушириш; I шахс кўплик қўшимчаси — вуз нинг тарқалиш ўринларини аниқлаш ва уларни картада кўрсатиш; дўппи, тажя, каллапўш лексемаларининг қўлланилиши ҳудудларини аниқлаш ва уларни картада белгилаш ва бошқа.

Юқоридагилардан кўринадики, диалектал хусусиятларни карталаштириш масаласи географиянинг топография бўлими билан узвий боғланади ва унинг ютуқларига асосланади. Лингвистик географияда изоглосса ва тил ландшафти тушунчалари марказий ўринни эгаллайди.

Мос ҳодисаларнинг у ёки бу аъзоси тарқалган энг чет нуқталарни туташтирувчи атлас картасидаги чизик изоглосса дейилади. Муаян бир тил учун маълум бўлган изоглоссалар йиғиндиси ва уларнинг шу тил ҳудудида жойлашиш характери тил ландшафти саналади.

Маълум бир тилнинг муайян ҳудудида тарқалган изоглоссалар йиғиндиси ёки «тил ландшафти» лингвогеографияни ўрганиш объекти саналади.

Лингвистик географиянинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тилдаги диалектал фарқланишларни карталаштириш ва диалектологик атласлар яратиш билан

¹ *Бородина М. А.* Проблемы лингвистической географии. М., — Л., 1966, с.5; *Шерматов А.* Лингвистик география нима? Тошкент, 1981, 7-бет.

боғлиқдир. Бундай атласлар хилма-хил бўлиши мумкин; айрим ҳудудни акс эттирувчи атласлар, турли ситсемага мансуб бўлган тилларнинг тарқалишини акс эттирувчи атласлар ва бошқа.

Лингвистик география XIX асрнинг 70—80 йилларида дунёга келди. Айрим тил ҳодисаларнинг ҳудудий бир-бирига мос келмаслик ҳолатларининг кузатилиши лингвистик географиянинг майдонга келишига асос бўлди. Бу билан боғлиқ равишда диалектал чегараларнинг мавжуд эмаслиги ҳақидаги тасаввур вужудга келди. Ана шунинг натижасида П. Мейер, Г. Парис каби олимлар, умуман диалектлар мавжуд эмас, деган хулоса чиқардилар. Бу хулоса эса мутахассисларда эътироз тқғдирди. Мунозара фақат лингвистик ҳодисаларни системалаштириш ва карталаштириш орқалигина хал қилиниши лозим бўлиб қолди. 1876 йили Германияда Г. Венкер немис тилини лингвистик атласини тузиш учун материаллар тўплай бошлади.

Унинг ишини Ф. Вреде давом эттирди. 1926 йилда картанинг бир қисми нашр этилди. 1902—1910 йилларда Францияда Ж. Жильерон ва Э. Эдмонлар томонидан «Франция лингвистик картаси» яратилди. Бу карта роман ва герман тиллари лингвистик географиясининг ривожини учун катта таъсир қилди. Орадан кўп ўтмасдан Швейцария, Испания, Италия сингари мамлакатларда лингвистик атласлар пайдо бўлди. Кейинчалик алоҳида мамлакатнинг маълум вилоятлари, шаҳарлари, лингвистик атласлар вужудга келди. Масалан; Шимолий Италия шаҳарлари лингвистик атласи.

Шўролар даврида ҳам лингвистик географияга маълум даражада эътибор қаратилди.

Р. И. Аванесов, В. М. Жирмунский, Б. А. Ларин, Ф. П. Филин, М. А. Бородина, Н. З. Гаджиева сингари олимлар лингвистик географиянинг шаклланиши ва ривожланишида катта хизмат қилдилар[1].

¹ *Жирмунский В. М.* О некоторых вопросах лингвистической географии тюркских диалектов — «Тюркологический сборник» М., 1966, с 54; *Баскаков Н. А.* Различные структуры диалектных систем тюркских языков и характер изоглосс общетюркского атласа. — Советская тюркология, 1971, № 5; *Покровская А. А.* О работе над «Диалектологическом атласом тюркских языков Советского Союза» — Советская тюркология, 1972, № 3; *Тенишев Э. Р.* О работе над «Диалектологическом атласом тюркских языков Советского Союза» — Проблемы картографирования в языкознании и этнографии» Л. 1974; *Шералиев М. Ш.* Диалектологический атлас азарбайжанского языка — «Вопросы диалектологии тюркских языков» Боку, 1960; *Шоабдурахмонов Ш. Ш.* «Ўзбек тилининг диалектологик атласи» — Ўзбек тили ва адабиёти, 1969, 3-сон; *Решетов В. В.* О диалектологическом атласе узбекского языка, «Тезисы докладов II регионального совещания по диалектологии тюркских языков. Казань, 1958, ва бошқ.

60-йиллардан бошлаб туркийшунослар ҳам лингвистик географияга, лингвистик атлас тузиш муаммоларига диққатини жалб этдилар. Бу муаммога бағишланган В. М. Жирмунский, М. Ш. Ширалиев, Н. Б. Бурганов ва Л. З. Заляй, Г. Б. Бакинова, Н. А. Баскаков, Л. А. Покровская, Э. В. Севертян, В. Решетов, Ш. Шоабдурахмонов, А. Шерматов сингари олимларнинг қатор асарлари майдонга келди.

Лекин, афсуски, ўзбек тилшунослигида бу муаммо ҳанузгача поёнига етгани йўқ.

2. Ареал лингвистика

Ареал лотинча агеа «майдон», «кенглик» сўзидан олинган. Ареал лингвистика тилшуносликнинг бир бўлими бўлиб, лингвистик ҳодисаларнинг муайян кенгликда тарқалишини ва тиллараро (диалектлараро) муносабатни лингвистик география методлари асосида ўрганеди.

Ареал лингвистиканинг асосий вазифаси тил хусусиятларининг ҳудудий бўлинишини тавсифлаш ва изоглоссаларни талқин қилишдан иборатдир. Натижада диалектлар, тиллар ва ареал жамоалар (тил иттифоқлари) ўртасида ўзаро таъсир майдонлари (ареаллари) аниқланади.

Ареал лингвистика атамаси тилшуносликка М. Ж. Бартоли ва Дж. Виддасси томонидан 1943 йилда олиб кирилди. Унинг асосий тамойиллари 1925 йилдаёқ М. Бартоли томонидан олға сурилган.

Ареал лингвистика лингвистик география ва диалектология билан чамбарчас боғлиқдир.

Унинг марказий тушунчаси тил ёки диалект ареалидир. Бошқача айтганда, айрим лингвистик ҳодисаларнинг тарқалиш чегараси ва уларнинг йиғиндисидир. Шунингдек, ареал атамаси айрим тиллар ва тиллар гуруҳининг тарқалиш чегарасини ифодалаш учун ҳам қўлланилади. Масалан туркий ареал, ҳинд-оврупа ареали ва бошқ.

Ареал лингвистикани яна бир марказий тушунчаси изоглоссадир.

Тилнинг барча сатҳлари учун бу тушунча характерли бўлиб, сатҳлараро яна конкретроқ атамалар билан фарқланади: фонетик изоглоссалар учун изофонлар, лексик изоглоссалар учун изолекслар, семантик тараққиёт учун изосемлар ва бошқ.

Изоглоссалар боғлиқ ва конвергент изоглоссаларга бўлинади. Буларнинг биринчиси бир генетик умумийликка эга бўлган тилларда ривожланади ва уларни тиклаш учун қийёсий — генетик тадқиқотлар усулидан фойдаланилади.

Конвергент изоглоссалар эса узоқ даврлар бир ҳудудда яқин алоқада бўлиш натижасида ареал умумийлигининг вужудга келиши асосида ҳосил бўлади. Бундай изоглоссалар типологик таҳлил усуллари асосида аниқланади.

Ареал лингвистиканинг шаклланишида диалектологик ва лингвистик атласлар катта хизмат қилди.

Ареал лингвистиканинг пайдо бўлиши ва ривожланишида А. Мейе, Бартоли, Б. А. Террачини, Дж. Бонфанте, В. Пизани сингари олимларнинг ҳизмати алоҳида ажралиб туради. Улар ушбу йўналишнинг назарий асосларини, тушунчавий аппаратини белгилаб бердилар.

Туркий тилларни ареал нуқтаи назардан ўрганишда Н. З. Гаджиева, А. Б. Жўраев сингари олимларнинг хизматлари катта. Айниқса А. Б. Жўраевнинг ўзбек тилини ареал ўрганишнинг назарий асосларини белгилаб беришдаги хизматларини алоҳида таъкидлаш лозим.

Тилшуносликнинг табиий фанларга таъсири

1. Биз юқорида кўпроқ тилшуносликнинг табиий фанлар эришган ютуқлардан озиқланиши ҳақида фикр юритдик. (бу ўринда ижтимоий-гуманитар фанлардан бошқа барча фанлар назарда тутилади). Шунини таъкидлаш керакки, фанлар системасида турли фанлар ўзаро муносабатда, алоқада экан, бу алоқа ҳеч қачон бир томонлама бўлмайди. Маълум бир фан бошқа бир фанга таъсир қилар экан, айти пайтда, у акстаъсирга ҳам учрайди. тилшуносликнинг табиий фанлар билан муносабатида ҳам шунини кузатиш мумкин. Тилшунослик табиий фанлар ютуқларидан баҳраманд бўлиши билан бирга, ўз навбатида, тилшунослик ҳам бу фанларга маълум таъсирини кўрсатади. Айниқса бу турли фанлар атамаларини меъёрлаштириш, атамалар луғатини тузиш тамойилларини белгилашда ёрқин намоён бўлади.

2. Табиий фанлар бўйича атамаларни меъёрлаштириш ва бу фанларга хос атамалар изоҳли луғатини тузишда тилшунослар табиий фан вакилларига амалий ёрдам бермоқдалар. Хусусан, кимё атамалари бўйича

филология фанлари номзоди Абдуваҳоб Мадвалиев, илмий-техник атамалар бўйича профессор Ренат Дониёров, ботаника атамалари бўйича филология фанлари номзоди, доцент Ҳасанбой Жамолхонов сингари бир қатор олимлар баракали меҳнат қилмоқдалар[1].

Айниқса мустақиллик даврида илмий-техник атамаларни тартибга солиш муаммоси кўтарилди. Умумий техник атамаларни тартибга солишнинг лингвистик асослари баён қилинди[2].

3. Илмий-техник атамаларни тартибга солиш муаммоси ўзбек тилига давлат тили мақоми берилиши муносабати билан янада жиддий тус олди. Вазирлар Маҳкамаси қошида бу муаммо билан шуғулланадиган атамақўм ташкил этилди. Шундан буён атамақўм қошида табиий фанларнинг турли соҳалари бўйича бир неча бўлинмаларда илмий-техник атамаларни мувофиқлаштириш бўйича жиддий ишлар олиб борилмоқда. Бу ишларнинг муваффақиятли амалга ошишида, табиий равишда, тилшунослар кўмагига суянмоқдалар.

4. Тилшунослар илмий-техник атамаларни тартибга солишда табиий фан вакилларига қандай кўмак беришлари мумкин?

Аввало, янги илмий-техник тушунчаларни ифодалаш учун атамалар белгилашда тилшунослик фанига суянади. Янги тушунчаларга икки хил йўл билан атамалар белгиланади: 1) ўзбек тилининг ўз ички имкониятлари асосида; 2) бошқа тиллардан сўз олиш асосида.

Ҳар икки ҳолда ҳам табиий фанлар тилшунослик ютуқларига таянади. Ўзбек тилининг ички имкониятлари асосида атамалар танлашда ўзбек тилининг лексикографияси, диалектологияси эришган ютуқларга суянилади.

Бошқа тиллардан сўз олиш муаммоси бўйича эса ўзбек тилшунослигининг фонетика, лексикология этимология бўлимлари эришган ютуқлар асосида иш кўрилади.

Масалан, ўзбек тилига Давлат тили мақоми берилиш арафасида матбуотимизда атамаларни изга солиш,

¹ Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг баъзи масалалари. Тошкент, 1977 й. Мадаввалиев А. Ҳимия терминологиясида дублетлик ва уни минимумга келтириш масаласи. — Ўзбек терминологиясида лексик вариантлар. Тошкент, 1979 й. 80—103 бетлар. К. Зокиров, Ҳ. Жамолхонов. Ўзбек ботаника терминологияси. Тошкент, 1966 й.

² Нурмонов А. Н., Сүфихўжаев Н. М., Тешабоев А. Т. Ўзбек тилига Европа тилларидан олинган илмий-техник терминларга доир мулоҳазалар. — Таълим муаммолари, Тошкент, 1999, 3-сон, 36—38 бетлар

бўйича кўтарилган баҳоларни Оврўпо тиллардан олинган атамаларни чиқариб ташлаб, ўрнига арабий ва форстий атамаларни ёки атама вариантларини қўллаш тавсия этувчи мақолалар пайдо бўлди. Масалан, **самолёт** ўрнига **тайёра**, **институт** ўрнига **олийгоҳ** каби. Форстожик тилида *гоҳ* «**ўрин**», «**жой**» маъноси билдириши, шунинг учун ҳам у **олий** сифатини ололмаслиги, яъни «**олий жой (ўрин)**» маъноси «**илм оладиган жой**» маъносини бермаслиги, шунинг учун ҳам институт ўрнига тавсия этилган **олийгоҳ** атамаси нотўғри эканлиги тилшунослар томонидан тўғри кўрсатиб берилди.

Айрим лотинча илмий-техник атамалар асримиз бошларида ўзбек тилига рус тили орқали қабул қилинди. Шунинг учун ҳам рус тилига лотин ва юнон тилларидаги атамалар қайси фонетик қиёфада ўзлаштирилган бўлса, шундайлигича қабул қилинди. Масалан, **география**, **алгебра** каби. Шунини таъкидлаш керакки, лотин ва юнон тилларидан илмий терминлар асримиз бошларигача ҳам ўзбек тилига ўзлашган эди. Лекин бундай терминларнинг кўпчилиги араб тили орқали ўтганлиги учун араб тилининг фонетик хусусиятига мослаштирилган вариантда қабул қилинган эди. Масалан, **жуғрофий**, **алжабр**. Чунки араб тилида *г* фонемаси бўлмаганлиги учун бу фонемани **ж** фонемасига алмаштиради. Араб тилининг бундай хусусиятини Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам «Бобурнома» асарида таъкидлаган эди. У бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «Араблар норгилни муарраб (араб тилига мослаштириб) қилиб норжил дерлар»¹.

Айрим табиатшунос олимлар рус тили орқали кириб келган атамаларни ўтмишда араб тили орқали кириб келган атамалар билан алмаштиришни таклиф этдилар. Жумладан, географияни жуғрофиёга алмаштирсак, тарихийлик тикланган бўлади деган ғояни олға сурдилар.

Лекин ҳозирги кунда гео билан ҳосил бўлган бир қатор атамалар тизими борки, уларда *г* фонемасини **ж** фонемасига алмаштириб бўлмайди. Масалан, геологияни жулогия, геодезияни жудезия, геометрияни жуметрия деб бўлмайди. Гео қисми бугунги ўзбек тилида бир қанча атамалар таркибида келиб, бир уя (парадигма) ни ташкил этар экан, демак, географиянинг ҳам ўзи қолгани лингвистик асосга эга.

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент, «Юлдузча», 1990, 262-бет

Кўринадики, илмий-техник атамаларни тартибга солишда ана шундай лингвистик қонуниятлар асос ролини ўйнайди.

5. Бошқа тиллардан бирикмали атамалар ҳам олиниши мумкин. Бундай атамаларнинг кўпчилиги асримиз бошларида рус тили орқали кириб келди.

Бирикмали атамаларнинг катта қисми таркибига кўра аниқловчи бирикмалар саналади. Аниқловчи бирикмаларнинг тобе қисми ҳоким қисмга рус тилида хилма хил шакллар ёрдамида боғланади: 1) -(и) ческий (-ое, ая-, -ский (-ре, -ая): боровской радиус, математический анализ; 2) -ный (-ое, -ая): контурная карта; 3) -ый (-ое, -ая): кальцевое соединение каби.

Бу тушунчаларнинг ўзбек тилида ифодаланиши турлича: 1) ҳар икки қисмни таржима қилиш: кальцевое соединение — доирасимон уланиш;

2) биринчи қисмнинг грамматик шаклини ўзбек тилига мослаштириш. Грамматик шаклни мослаштириш бўйича ўзбек тилшунослигида 70-йилларнинг бошларида икки хил оқим майдонга келди. Уларнинг биринчиси (Аюб Фулом бошчилигидаги тилшунослар) русча грамматик шакли олиб ташлаш ёки қисқартириш йўли билан ўзбекчалаштириш ғоясини олға ташладилар масалан:

Боровский радиус — Бор радиуси

Контурная карта — Контур карта

Корреляционный интеграл — Корреляцион интеграл

Аккумуляторный сосуд — аккумулятор идиши

Контактное гнездо — Контакт жойи

Рентгеновских лучей — рентген нурлари

Асциллографический интегратор — Асциллографик интегратор.

Бошқа бир гуруҳ тилшунослар эса (Олим Усмон) аниқловчи қисмига изчиллик билан -ий, -вий кўшимчаларини қўшишни таклиф қилдилар. Масалан.

Технические науки — техникавий фанлар (техник фанлар эмас)

Рентгеновский лучей - рентгений нурлар

Тилшуносликдаги бу икки оқимнинг таъсири табиий фанлар бўйича тузилган луғатларда ҳам ўз ифодасини топди. Масалан, С. З. Зайнобидинов ва Е. Г. Заугольниковаларнинг «Инглизча-русча-ўзбекча луғат»ида ана

шундай таъсирни кузатиш мумкин. Масалан, корреляционний интеграл — корреляцион интеграл деб берилгани ҳолда (175-бет), температурный скачок, магнитное соединение каби атамалар температуравий сакраш, магнитовий уланиш деб берилади.

Кўринадики, тилшуносликнинг атамашунослик бўлими бўйича назарий хулосалар барча фан атамаларнинг изга солинишида асос бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун ҳам барча фан соҳалари бўйича атамалар лугатини тузишда шу фан соҳаси вакиллари билан тилшуносларнинг ҳамкорлик қилишлари катта самара беради.

ХУЛОСА

1. Бизни қуршаб турган олам узвлари ўзаро узвий алоқада, ўзаро шартланган муносабатда бўлгани каби, уларни ўрганувчи фанлар ҳам бир-бири билан чамбар-час алоқададир.

2. Фанлар системасида бирон-бир фан йўқ-ки, бошқа фанлар билан муносабатда бўлмаган, унинг эришган ютуқларидан озиқланмаган, бўлсин. Маълум бир фанда муваффақият қозонган тадқиқот усули, албатта бошқасига таъсир этмай қолмайди.

3. Бир неча фанда бир-бирига яқин бўлган тушунчаларнинг келиб чиқиш илдизларини очишда бу фанларнинг ўзаро муносабатини, бир-бирига таъсирини ўрганиш катта аҳамиятга эга.

4. Фанни система сифатида эътироф этар эканмиз, ҳар бир фанга фанлар системасининг бир узви сифатида қараш ва уни бошқа фан узвлари билан муносабатда ўрганиш фандаги системавийлик табиатини очишда қулай имконият яратиб беради.

5. Тилшуносликнинг фанлар системасидаги ўрнини белгилаш, унинг бошқа фанлар билан муносабатини ёритиш бу фаннинг фанлар системасидаги қимматини белгилашда, тилшуносликнинг бир қатор тушунчаларининг келиб чиқиш илдизларини ёритишда, умуман, тилшуносликнинг кўпгина назарий муаммоларига ойдинлик киритишда муҳим аҳамияти бор.

6. Тилшунослик фанлар системасидаги бошқа фанлар эришган ютуқлар билан озиқланибгина қолмасдан, ўз навбатида, унинг ўзи ҳам бир қанча фанларда мавжуд бўлган муаммоларни ижобий ҳал қилиш учун ёрдам беради. Хусусан, мантиқ, психология, тарих, этнография тилшунослик ютуқлариға таянади. Шунингдек, табиий фанларнинг атамалар тизимини шакллантириш ва тартибга солишда ҳам тилшунослик ёрдамга келади.

Тилшуносликнинг бошқа фанлар билан боғлиқлик даражаси турлича. Айрим фанлар билан тилшуносликнинг баъзи масалаларигина алоқадордир. Хусусан, география билан лисоний ҳодисаларнинг тарқалиш ҳудудларини белгилашда, бу ҳудудларни карталаштиришда:

физиканинг акустика бўлими билан нутқ товушларининг физик ҳоссасини ўрганишда; тиббиёт билан нутқий афазия масалаларини ўрганишда алоқадорлик сезилади. Бошқа фанлар билан эса тилшунослик ўта зич муносабатдадир. Масалан фалсафа тилшуносликнинг барча масалалари билан узвий алоқададир.

8. Тилшунослик қўлга киритган ютуқларини халқ хўжалигининг турли жабҳаларига қўллаш натижасида тилшуносликнинг амалий тармоқлари вужудга келди. Масалан, автоматик таржима, телекоммуникация, нутқий фаолият бузилишини даволаш, руҳий терапия, ёзуви бўлмаган халқларга алфавит яратиш ва бошқ.

9. Тилшуносликнинг бошқа фанлар билан муносабатини ўрганиш натижасида ҳозирги кунда фанлар системасида икки фан оралиғидаги йўналишлар майдонга келди, масалан, ментолингвистика (тилшунослик ва фалсафа муносабати), этнолингвистика (этнография ва тилшунослик муносабати), психолингвистика (психология ва тилшунослик муносабати), паралингвистика (семиотика билан тилшунослик муносабати) нейролингвисти (тиббиёт, физиология билан тилшунослик).

10. Бошқа фанлар билан қанчалик муносабатда бўлмасин, тилшунослик ўз тадқиқоти объекти ва тадқиқот чегарасига эга бўлган мустақил фан сифатида фанлар системасида қатъий ўрнига эга.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. *Абдуазизов А.* Яна алгебра. алгоритм ва -изм суффиксларининг этимологияси ҳақида // *Ўзбек тили ва адабиёти*, 1988, 5-сон.
2. *Абуазизов А.* Тиллар оламига саёҳат, Тошкент, 1988.
3. *Азизов О.* Тилшуносликка кириш, Тошкент, 1996.
4. *Айимбетов М. К.* Проблемы и методы квантитативно-типологического измерения близости тюркских языков (на материале каракалпакского, казахского и узбекского языков) АДД, Ташкент, 1997.
5. *Анисимов А. В.* Компьютерная лингвистика для всех (мифы, алгоритмы, язык), Киев, 1991.
6. *Атамирзаева С. А., Агзамов С. А.* Акустико-артикуляционный анализ узбекской речи применительно к речевой аудиометрии, Ташкент, 1972.
7. *Атамирзаева С. А.* Экспериментально-фонетическое исследование наманганского говора узбекского языка, Ташкент, Фан, 1974.
8. *Апресян Ю. Д.* Идеи и методы современной структурной лингвистики (краткий очерк), М., 1966.
9. *Ахманова О. С., Мельчук И. А., Падучева Е. В., Фрумкина Р. М.* О точных методах исследования языка, М., 1961.
10. *Ахманова О. С.* Словарь лингвистических терминов, М., 1969.
11. *Авазбаев Н.* Структура слога в языках различных типов, Ташкент, 1986.
12. *Бациева С. М.* Историко-социологический трактат Ибн Халдуна «Мукаддими», М., 1965.
13. *Баходиров Р. М.* «Ключи наук» и ее автор // *Адабий мерос*, 1980, 3—15-сон, 47—50-бетлар.
14. *Баходиров Р. М.* О сочинении Абу Абдуллаха ал-Хорезми «Ключи наук» // *Общественные науки в Узбекистане*, 1982, 6-сон, 43-47-бетлар.
15. *Болтаев М. Н.* Абу Али ибн Сина — великий мыслитель, ученый-энциклопедист, средневекового Востока, Ташкент, 1980.
16. *Бондарко Л. В.* Осциллографический анализ речи, Л., 1965.
17. *Бабанаров А.* Разработка принципов построения словарного обеспечения турецко-русского машинного перевода, АКД, Л., 1981.
18. *Валихонов М.* Одам маймундан пайдо бўлганми ёки одамдан маймун // *Фан ва турмуш*, 1997, 6-сон; 1998, 1-сон, 8—10-бетлар.
19. *Вопросы статистической стилистики*, Киев, 1974.
20. *Вопросы металингвистики*, ЛГУ, 1973.—бетлар.
21. *Вопросы социальной лингвистики*, Л., «Наука», 1969.
22. *Вопросы теории лингвистической географии*, М., 1962.
23. *Гаджиева А. Г.* Лингвистический анализ детской речи (на материале азербайджанского языка), АКД, Баку, 1989.
24. *Гаджиева А. Г.* Проблемы тюркской ареальной лингвистики, М., 1975.
25. *Гаджиева А. Г.* Тюркоязычные ареалы Кавказа. М., 1979.
26. *Головин Б. Н.* Язык и статистика, М., 1971.
27. *Горелов И. Н.* Невербальные компоненты коммуникации, М., 1980.

28. *Гросс М., Лантен А.* Теория формальных грамматик, М., 1971.
29. *Гладкий Я. В., Мельчук И. А.* Элементы математической лингвистики, М., «Наука», 1969.
30. *Глисон Г.* Введение в дескриптивную лингвистику, М., 1959.
31. *Гузев В. Г., Пиотровский Р. Г., Щербак А. М.* О создании машинного фонда тюркских языков // Сов. тюркология, 1980, 2-сон, 92—101-бетлар.
32. *Джураев А. Б.* Ареальная лингвистика: сущность и структура / / Сов. тюркология, 1988, 6-сон, 21—27-бетлар.
33. *Джураев А. Б.* Атласирование, лингвогеография и узбекская диалектология // Сов. тюркология, 1990, 4-сон, 100—102-бетлар.
34. *Джураев А. В.* Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива, Ташкент, Фан, 1991, 220-бет.
35. *Засорина Л. Н.* Введение в структурную лингвистику, М., 1974.
36. *Звегинцев В. А.* История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях, часть II, П., М., 1965.
37. *Звегинцев В. А.* Очерки по общему языкознанию, М., 1962.
38. *Звегинцев В. А.* Теоретическая и прикладная лингвистика, М., 1968.
39. *Зиндер Л. Р.* Общая фонетика, М., 1979.
40. *Журавлёв В. К.* Язык, языкознание, языковеды, М., 1991.
41. *Ирисқулов М.* Тилшуносликка кириш, Тошкент, 1992.
42. Инженерная лингвистика и оптимизация преподавания иностранных языков, сборник научных статей, Л., 1980.
43. Информационные вопросы семиотики, лингвистики и автоматического перевода. Выпуск I—IV, М., 1971—1974.
44. *Йўлдошева Ҳ.* Интонациянинг темпорал компоненти ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1985, 5-сон, 41—42-бетлар.
45. *Йўлдошева Ҳ.* Сўроқ юкламалар ва жумла ургуси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1983, 4-сон, 63—65-бетлар.
46. *Йўлдошева Ҳ.* Сўроқ гапларда пауза // Ўзбек тили ва адабиёти, 1978, 3-сон, 29—31-бетлар.
47. *Йўлдошева Ҳ.* Сўроқ гап интонациясида акустик параметрларнинг ўзаро муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти, 1980, 2-сон, 49—51-бетлар.
48. *Йўлдошев Б.* Фразеология тарихидан лавҳалар, Самарқанд, СамДУ нашри, 1998.
49. *Кабардин О. Ф.* Физика, справочник материаллар, Тошкент, 1992.
50. *Кедров Б. М.* Классификация наук, том I, М., том II, М., 1965.
51. *Кедров Б. М.* О современной классификации наук // Вопросы философии, 1980, 10-сон, 85-103-бетлар.
52. *Караулов Ю. Н.* Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка, М., 1981.
53. *Касевич В. Б., Насилов Д. М.* О проекте машинного фонда тюркских языков // Сов. тюркология, 1989, 2-сон, 97—100-бетлар.
54. *Коган В. З.* Человек в потоке информации, Новосибирск, 1987.
55. *Колгушкин А. В.* Лингвистика в военном деле, М., 1970.
56. *Колшанский Г. В.* Паралингвистика, М., 1974.
57. *Киссен И. А.* Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка, Ташкент, 1972.
58. *Кодухов В. И.* Общее языкознание, М., 1974.
59. Кибернетическая лингвистика, мақолалар тўплами, М., 1983.
60. *Лаптев Ю. П.* Биологик инженерия, Тошкент, «Меҳнат», 1990.
61. *Лупкевич В. В.* Қизиқарли биология, Тошкент, 1967.
62. *Лекомцев Ю. К.* Введение в формальный лингвистики, М., 1983.
63. *Леонтьев А. А.* Язык, речь, речевая деятельность, М., 1969.

64. Лингвистическая грамматика и общение с ЭВМ, М., 1989.
65. Лурия А. Р. Язык и сознание, МГУ, 1979.
66. Лурия А. Р. Основные проблемы нейролингвистики, М., 1975.
67. Маркосян А. А. Ёш физиологияси масалалари, Тошкент, 1977.
68. Марчук Ю. Н. Проблемы машинного перевода, М., Наука, 1983.
69. Маслов Ю. С. Введение в языкознание, М., 1987.
70. Морковкин В. В. Идеографические словари, М., 1970.
71. Маҳмудов А. Ўзбек тили аффрикатлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1975, 5-сон.
72. Маҳмудов А. Интонаграфик метод ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1970, 6-сон, 54-5-бетлар.
73. Маҳмудов А. «Ғ» ва «В» товушларнинг спектрал анализи // Ўзбек тили ва адабиёти, 1973, 5-сон, 77—78-бетлар.
74. Маҳмудов А. Интонация ва просодия ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1977, 6-сон, 39—42-бетлар.
75. Маҳмудов А. Ўзбек тилида жарангли портловчилар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1978, 4-сон, 61-64-бетилар.
76. Математическая лингвистика. М., 1973.
77. Муҳамедов С. Ўзбек тилининг алфавитли-частотали луғати (газета текстлари асосида), Тошкент, 1982.
78. Муҳамедов С. Ўзбек тили лексикаси ривожланишининг айрим семиотик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1988, 6-сон, 43-48-бетлар.
79. Мухамедов С., Пиотровский Р. Г. Инженерная лингвистика и опыт системно-статического исследования узбекских текстов, Ташкент, Фан, 1986.
80. Морозов В. П. Тайны вокальной речи. Л., 1967.
81. Налимов В. В. Вероятностная модель языка. М., 1979.
82. Ниёзов Д. Нутқ интонациясини текширишнинг экспериментал-фонетик методикаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, 1-сон, 52—58-бетлар.
83. Новое в лингвистике, выпуск I—IV, М., 1960—1965.
84. Нурмонов А. Лисоний белги хусусиятлари ҳақида, Андижон, 1992.
85. Нурмонов А. Ўзбек тилининг паралингвистик воситалари, Андижон, 1980.
86. Общее языкознание, методы лингвистических исследований, М., Наука, 1972.
87. Основные направления структурализма. М., 1964.
88. Отамирзаева С. Унли товушлар талқини борасида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1996, 2-сон, 52—56-бетлар.
89. Панфилов В. З. Взаимоотношение языка и мышления, М., Наука, 1971.
90. Психоллингвистика за рубежом, М., Наука, 1972.
91. Розенцвейг В. Ю. Машинный перевод // Теоретические проблемы советского языкознания, М., 1968, 171—192-бетлар.
92. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов, М., 1976.
93. Русский язык (энциклопедия), М., 1979.
94. Рудзитис Г. Е. Фельдман Ф. Г. Кимё (органик кимё), 11-синф учун, Тошкент, 1980.
95. Ризаев С. Ўзбек совет болалар адабиёти тилининг частотали луғати, Тошкент, 1980.
96. Ризаев С. Статистическая структура лексики языка «Дивана» Хамзы (частотный словарь и конкорданс), Ташкент, 1989.
97. Ризаев С., Бўронов Н. Абдулла Қаҳҳор «Синчалак» повести тилининг частотали луғати, Тошкент, 1986.

98. *Ризаев С.* Болалар адабиёти сўз қўлланишни статистик тадқиқ этиш ҳақида // *Ўзбек тили ва адабиёти*, 1985, 5-сон, 44—47-бетлар.
99. *Ризаев С.* Бўгин структурасини статистик ўрганиш // *Ўзбек тили ва адабиёти*, 1977, 3-сон, 62—64-бетлар.
100. *Ризаев С.* Адабий тилнинг фонологик системасини статистик текшириш ҳақида // *Ўзбек тили ва адабиёти*, 1970, 1-сон, 71—75-бетлар.
101. *Ризаев С.* Кибернетика ва тилшунослик, Тошкент, 1976.
102. *Ризаев С.* Текстларни автоматик қайта ишлаш ҳақида // *Ўзбек тили ва адабиёти*, 1972, 1-сон, 101—102-бетлар.
103. *Ризаев С.* Ўзбек тили унли фонемаларини статистик методда ўрганиш // *Ўзбек тили ва адабиёти*, 1972, 4-сон, 35—39-бетлар.
104. *Серебренников Б. А.* Вероятностные обоснования в компоративистике, М., Наука, 1974.
105. Социолнгвистические проблемы развивающихся стран, М., наука, 1975.
106. *Сорокин Ю. А., Тарасов Е. Ф., Шахрарович А. М.* Теоретические и прикладные проблемы речевого общения, М., Наука, 1979
107. *Сухачева Н. Л.* Лингвистические и этнографические атласы и карты, Л., 1971
108. *Сухотин Б. В.* Оптимизационные методы исследования языка, М., 1976.
109. *Салимова Р.* Ўзбек тилида такрорий номланиш масаласи // *Ўзбек тили ва адабиёти*, 1989, 3-сон, 25—19-бетлар.
110. *Реформатский А. А.* Введение в языковедение. М., 1967.
111. *Пиотровский Р. Г.* Инженерная лингвистика и теория языка, Л., 1979.
112. *Пиотровский Р. Г., Бектаев К. В., Пиотровская А. А.* Математическая лингвистика, М., 1977.
113. *Пиотровский Р. Г.* Текст, машина, человек, Л., 1975.
114. *Содиқов А., Абдуазизов А., Ирисқулов М.* Тилшуносликка кириш, Тошкент, 1981.
115. *Турақулов Ё. Ҳ.* ва бошқалар. Умумий биология, 10—11-синфлар учун, Тошкент, 1996.
116. *Турақулов Ё. Ҳ.* Молекуляр биология, Тошкент, 1993.
117. *Усмонов С.* Умумий тилшунослик, Тошкент, 1972.
118. *Файзуллаев О.* Муҳаммад ал-Хоразмий ва тилшунослик масалалари // *Ўзбек тили ва адабиёти*, 1983, 5-сон, 46—48-бетлар.
119. *Шерматов А.* Лингвистик география нима? Тошкент, 1981.
120. *Шерматов А., Чориев Б.* «Умумий тилшунослик» курсидан мустақил ишлар, Тошкент, 1989.
121. *Шерматов А.* Узбекские народные говоры Кашкадаринской области, Ташкент, 1978.
122. Энциклопедический словарь юного филолога (языковедение), М., 1984.
123. *Қуронбеков А.* Қўлёмалар компьютер фондини тузиш ҳақида / *Ўзбек тили ва адабиёти*, 1997, 3-сон, 47-48-бетлар.
124. *Қўнгуоров Р., Каримов С.* Зулфия поэзияси тилининг луғати (конкорданс), Тошкент, 1981.
125. *Ҳожиев А.* Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати, Тошкент, 1985.
126. *Шахнарович А. М., Юрьева Н. М.* Психолнгвистический анализ семантики и грамматики. М., Наука, 1990.
127. *Шендельс Е. И.* Связь языковедения с другими науками. М., «Высшая школа», 1962.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
К и р и ш. Фан ва унинг пайдо бўлиши	5
Фанлар системаси	9
Фанлар таснифи ҳақида	12
Тилшуносликнинг бошқа фанлар билан муносабати	17
Тилшунослик фанлар системасидаги ўрни	19

I БОБ

Тилшуносликнинг ижтимоий фанлар билан муносабати

Тилшунослик ва фалсафа	24
Тилшуносликнинг мантиқ билан муносабати	53
Тилшуносликнинг адабиёт билан муносабати	61
Тилшуносликнинг психология билан муносабати	63
Тилшуносликнинг этнография билан муносабати	68
Тилшуносликнинг социология билан муносабати	70
Тилшуносликнинг тарих фани билан муносабати	72

II БОБ

Тилшуносликнинг табиий фанлар билан муносабати

Тилшуносликнинг физика билан муносабати	78
А. Акустика ва тилшунослик	78
Б. Фонетикани ўрганишда тажрибавий усуллар	80
Интонографик метод	81
Рентгенографик метод	82
В. Нутқнинг интонациясини ўрганишнинг экспериментал-фонетик усуллари	86

Тилшуносликда майдон назарияси ва физика

Физикада майдон назарияси ва унинг тилшуносликка таъсири	91
Тилшунослик ва биология	95
1. Одам генетикаси ва тилшунослик	96
2. Дарвинизм ва тилшуносликда натурализм оқими	100
Тилшуносликнинг неврология билан муносабати	104
Тилшуносликнинг кимё билан муносабати	108
1. Атом-молекуляр таълимот ва тилшунослик	108
2. Атом ва молекулаларнинг узлуксиз ҳаракатда эканлиги ва тилшуносликда динамика ҳамда статика	112
3. Валентлик назарияси ва тилшунослик	114
4. Модда таркибининг доимийлиги қонуни ва тилшунослик	117
5. Д. И. Менделеевнинг элементлар даврий системаси ва тилшунослик	118
Тилшуносликнинг математика билан муносабати	120
1. Тилни ўрганишда статистик методлардан фойдаланиш	122
А. Частотали луғат ва унинг турлари	125
Б. Тилнинг фонологик тизимини ўрганишда статистик усуллардан фойдаланиш	132

2. Нисбийлик назарияси ва тилшунослик	134
Тилшунослик ва кибернетика	135
Автоматик таржима	138
Тилшунослик ва симиотика	140

Тилшунослик ва география

1. Лингвистик география	143
2. Ареал лингвистика	146
Тилшуносликнинг табиий фанларга таъсири	147
<i>Хулоса</i>	152
<i>Фойдаланилган адабиётлар</i>	154

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Абдуҳамид НУРМОҢОВ, Бегмурод ЙЎЛДОШЕВ

ТИЛШУНОСЛИК ВА ТАБИИЙ ФАНЛАР

(Олий ўқув юртлари ўзбек филологияси
факультетлари учун ўқув қўлланма)

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2001

Муҳаррир *А. Бобониёзов*
Рассом *К. Акчулаков*
Бадий муҳаррир *Ф. Башарова*
Техник муҳаррир *Л. Хижова*
Мусахҳиҳлар *Ю. Бизаатова, Ж. Тоирова*

Теришга берилди 07.12.2000 й. Босишга рухсат этилди 19.01.2001.
Бичими 84x108^{1/32}. Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма
табоғи 8,4. Нашриёт ҳисоб табоғи 8,0. Адади 3000 нусха. Буюртма №
1392. Баҳоси келишилган нархда.

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмахонаси.
700083, Тошкент шаҳар, «Буюк Турон» кўчаси, 41.

Li 6.941 LITHIUM	Be 9.012182 BERYLLIUM	B 10.811 BORON	C 12.011 CARBON	N 14.0064 NITROGEN
Na 22.989769 SODIUM	Mg 24.304 MAGNESIUM	Al 26.981538 ALUMINIUM	Si 28.0855 SILICON	P 30.97376 PHOSPHORUS
K 39.0983 POTASSIUM	Ca 40.078 CALCIUM	Sc 44.9559 SCANDIUM	Ti 47.88 TITANIUM	V 50.9415 VANADIUM
Cu 63.546 COPPER	Zn 65.38 ZINC	Ga 69.723 GALLIUM	Ge 72.63 GERMANIUM	As 74.9216 ARSENIC

